

LUND UNIVERSITY

Mutor i det godas tjänst?

Biståndsarbetare i samtal om vardaglig korruption

Thelander, Joakim

2006

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Thelander, J. (2006). *Mutor i det godas tjänst? Biståndsarbetare i samtal om vardaglig korruption*. [Doktorsavhandling (monografi), Sociologi]. Department of Sociology, Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Joakim Thelander

Lund Dissertations in Sociology 70
Department of Sociology
Lund University

Mutor i det godas tjänst?

Biståndsarbetare i samtal om vardaglig korruption

Ett antal svenska och danska biståndsarbetare berättar i *Mutor i det godas tjänst?* om sina erfarenheter av vardaglig korruption i utvecklingsländer. Berättelserna kan handla om hur man på bästa sätt undviker att behöva muta någon, till exempel vid gränskontrollerna i samband med hjälpsändningsverksamhet. Samtidigt beskrivs också hur det ibland kan vara nödvändigt, eller rentav oundvikligt, att någon gång bli inblandad i vad som kan tolkas som vardaglig korruption. Detta kan skapa ett dilemma eftersom biståndsorganisationerna under senare år ägnat stor uppmärksamhet åt frågor om korruptionsbekämpning. Biståndsarbetarna upplever att de förväntas försvara eller leva upp till antikorruptiva normer. Samtidigt förväntas de genomföra sitt arbete så effektivt som möjligt i länder och regioner som ofta beskrivs som korrumperade.

Med hjälp av diskursanalytiska och socialkonstruktionistiska perspektiv analyseras hur biståndsarbetarna uttrycker sig när de talar om sina möten med korruption – hur deras beskrivningar fungerar retoriskt och hur de är uppbyggda. Hur kan korruption å ena sidan fördömas, å andra sidan förklaras eller rättfärdigas? På vilka sätt kan mutor definieras och omdefinieras? Går det att tala om en etikett för mutor, och hur ser denna i så fall ut? Dessa och andra frågor belyses i boken, som är författarens avhandlingsarbete i sociologi.

Lund Dissertations in Sociology
ISBN 91-7267-211-0
ISSN 1102-4712
Department of Sociology
Lund University
P.O. Box 114
SE-221 00 Lund

MUTOR I DET GODAS TJÄNST?

Joakim Thelander

Mutor i det godas tjänst?

Biståndsarbetare i samtal om vardaglig korruption

Lund Dissertations in Sociology 70

En komplett förteckning över
Sociologiska institutionens utgivning
finns sist i boken, och på
www.soc.lu.se/info/publ

COPYRIGHT ©
Joakim Thelander 2006

GRAFISK FORM
Kjell E. Eriksson

SÄTTNING
Ilgot Liljedahl

OMSLAG
Jonas Palm

TRYCK
Sociologiska institutionen, Lunds universitet 2006

ISBN 91-7267-211-0

FÖRLAG OCH DISTRIBUTION
Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Box 114

221 00 Lund

Fax 046-222 4794 E-post repro@soc.lu.se
www.soc.lu.se/info/publ

Förord

Mitt avhandlingsarbete kunde påbörjas genom medel från Vetenskapsrådet och jag är tacksam för den möjligheten. Ett stort tack går till min handledare Malin Åkerström, som bidragit med stimulerande diskussioner, goda synpunkter och ett smittande engagemang. Att skriva en avhandling är en oftast rolig men tidvis även mödosam och ensam vandring. Om jag någon gång tvivlade om färdriktningen kunde Malin tillhandahålla en kompass och det kändes betryggande. Mina kollegor i "mutgruppen", David Wästerfors och Katarina Jacobsson, har gett många värdefulla synpunkter på mitt arbete. Johan Asplund bidrog under sin tid som vikarierande handledare med klarsynta reflektioner kring mitt skrivande. Ann-Mari Sellerberg och Vesa Leppänen gav mig före avhandlingsarbetet tillfälle att arbeta som projektassistent och dessutom en första inblick i diskursanalytiska och samtalsanalytiska metoder.

Trots den tidigare beskrivningen av avhandlingsarbetet som en ensam vandring finns det fler att tacka. Inte minst gäller det mina intervjupersoner, som välvilligt delade med sig av sin tid och sina erfarenheter av korruption i samband med biståndsarbete. Jag har deltagit i två workshops med Jonathan Potter från Loughborough University och båda var inspirerande. Bland forskare och doktorander vid Sociologiska institutionen i Lund finns ett antal personer som bidragit med såväl akademiska som icke akademiska diskussioner och därmed förenat nytta med nöje. De är så många att jag inte kan räkna upp dem alla. Några som ändå bör nämnas är Agneta Mallén, Veronika Burcar och Anna Ryding från det kriminalvetenskapliga seminariet, och Daniel Bjerstedt, Daniel Melén och Marcus Persson som tillsammans med David Wästerfors varit mina rumskamrater mot slutet av doktorandtiden.

Ingen avhandling är möjlig utan stöd från världen bortom universitetet. Min fru Helena och jag gifte oss sommaren 2003, mitt under det pågående avhandlingsarbetet. Helena påminner mig varje dag om allt annat trevligt som finns i livet förutom sociologi. Vår katt Felicia har legat i mitt knä under skrivandet av ett flertal sidor avhandlingstext, dock utan att direkt bidra till deras utformning. Till sist vill jag ge ett stort tack till mina föräldrar. Min pappa Gert gav mig musikaliska anlag som jag försöker ta tillvara så gott jag kan. Min mamma Brita gick bort

den 21 augusti 2004. Brita var den som tillsammans med Gert övertygade mig om att jag borde studera vid universitetet. Denna avhandling tillägnas dem båda.

Malmö, november 2005
Joakim Thelander

Innehåll

Förord	5
K A P I T E L 1	
Inledning	11
Bakgrunden till undersökningen	12
Disposition	14
K A P I T E L 2	
Korruption, ekonomisk brottslighet och gåvoutbyten	15
Om korruption	16
Mutornas idéhistoria	16
Att definiera korruption	17
Att mäta korruption	19
Korruption i utvecklingsländer	21
Orsaker till korruption	24
Stor och liten korruption	26
Antikorrupsionsrörelsen	28
Ett juridiskt perspektiv på mutor	30
Om ekonomisk brottslighet	31
Sutherland och ”white-collar crime”	32
Utveckling och kritik av Sutherlands teori	34
Rationaliserande beskrivningar	35
Ett aktörsorienterat perspektiv	36
Om gåvor och mutor	37
Gåvor som strategiska och relationsskapande	38
Gåvor kontra mutor	39
Denna undersökning i förhållande till andra	41
K A P I T E L 3	
Analytiska utgångspunkter	45
Om social interaktion och mikrosociologi	45
Kunskapssociologi och fenomenologi	46
Språket som handling	46
Etnometodologi, diskursanalys och narrativ analys	47

Betydelsen av mikrosociologi	50
Om redovisande förklaringar	50
"Accounts" eller redovisande förklaringar	51
En typologi av "accounts"	53
Neutraliseringstekniker och motivvokabulärer	54
Bakgrundsförväntningar och "folkliga logiker"	56
Om självpresentationer	57
Betonandet av konsensus	58
K A P I T E L 4	
Metod och material	61
Urval, genomförande och transkription	62
Urval och variation	62
"Mättnad" och andra avgränsningar	65
Genomförandet av intervjuerna	66
Det känsliga ämnet	69
Transkriberingen av intervjuerna	71
Realistisk och relativistisk intervjutolkning	73
Externalism och internalism	73
Kombinationen av "vad" och "hur"	75
K A P I T E L 5	
Undvikanden	77
En asymmetrisk förhandlingssituation	77
Biståndsarbetaren som gräsrotsbyråkrat	79
Interaktiva taktiker för undvikanden	81
Att bryta isen	81
Att hantera sina känslor	84
Att utnyttja sin sociala position	85
En psykologisk maktkamp	89
Att kunna och inte kunna språket	90
Att uppmuntra och instruera motparten	91
Administrativa taktiker för undvikanden	93
Att vara väl förberedd	93
Att begära kvitto	95
Undvikanden som självpresentation	96
K A P I T E L 6	
Redovisande förklaringar	99
Ansvarsbefriande förklaringar	99
Lönlöst motstånd	100
Att vara tvungen	101
Andras inflytande	103
Kulturell anpassning	105

Det var enda gången	107
Tidsbrist	108
Rättfärdigande förklaringar	110
Medmänsklighet	110
För verksamhetens skull	112
Ekonomisk rationalitet	114
Att minimera skada	116
Redovisande förklaringar i samspel	117
Förklaringsrepertoarer och teman för förklaringar	122
Förklaringsrepertoarer	122
Teman för redovisande förklaringar	124
Redovisande förklaringar som svar på underförstådd kritik	125
K A P I T E L 7	
Gränsdragningar och kontrasteringar	127
Ett gränsdragningsarbete	127
En inbjudan till retorik	128
Kontrasterande handlingar	129
Stora och små mutor	132
Biståndsarbetare och biståndsarbetare	135
Mutor och icke-mutor	139
Mutor och mutor	144
Iscensatt tal och bilden av den andre	147
Ett iscensatt avståndstagande	148
En iscensatt bild av den andre	150
Förhållandet till den andre	152
K A P I T E L 8	
Mutans etikett	155
Regeln om diskretion	155
Etikettsbrott	157
Att behärska etiketten	162
Rykten om korruption	164
Anspelningar och tvetydigheter	166
Den icke-diskreta mutan	168
Tre varianter av etikett	170
K A P I T E L 9	
Avslutning	173
Sammanfattning av den empiriska analysen	173
Redovisande förklaringar och vardaglig korruption	176
Redovisande förklaringar som konstruerande beskrivningar	176
Gestaltade moraliska dilemman	177
Redovisande förklaringar och förståelsen av korruption	178

Slutord	180
Summary	183
Method, material and analytical concepts	183
Corruption and related fields of research	184
The empirical analysis	185
Concluding remarks	187
Litteratur	189

Inledning

Korruption är ett ämne som under senare år blivit uppmärksammat inom såväl forskarvärlden som bland andra aktörer: massmedierna, rättsväsendet, näringslivet och inte minst de organisationer som arbetar med olika former av bistånd. För Sveriges del har det massmediala intresset koncentrerats till ett antal ”affärer” eller skandaler. Ett välkänt exempel gäller Systembolaget där ett antal anställda och leverantörer åtalats för mutbrott respektive bestickning. På ett internationellt plan har FN anklagats för delaktighet i korruption i samband med ”Olja-mot-mat”-programmet i Irak, där även svenska företag finns med bland dem som sägs ha använt sig av mutor. Och för att ta exempel av något äldre datum blev det stor uppmärksamhet i medierna under 2001 när Jesús Alcalá, jurist, debattör och tidigare ordförande i Svenska Amnesty, åtalades och dömdes i Stockholms tingsrätt bland annat för bedrägeri i samband med ett biståndsprojekt i Paraguay. Det är alltså knappast någon överdrift att beskriva korruption som ett aktuellt och omdebatterat ämne, både inom den samhällsvetenskapliga forskningen och i massmedierna.

Låt mig dock genast slå fast att denna undersökning inte är inriktad mot att studera skandaler som de ovan nämnda, även om den bör kunna bidra till en ökad förståelse av hur aktörerna i fall som dessa beskriver och förklarar sina handlingar. Min undersökning handlar om svenska (i två fall danska) biståndsarbetare och deras erfarenheter av mutor och korruption utomlands. Mötet med korruption är i detta sammanhang något mer beständigt, vardagligt och ibland en del av en praktisk yrkesverksamhet, något som snarare sker vid sidan av de uppmärksammade skandalerna.

Syftet med undersökningen är att studera korruption och mutor som i första hand sociala och moraliska, snarare än ekonomiska, fenomen. Vilka beskrivningar och tolkningar ger biståndsarbetarna av sina möten med korruption? Hur fördömes, ursäktas eller rättfärdigas användandet av mutor? Vad är innebörden av en muta? Hur bör en muta ges, och hur kan den undvikas? Det är min förhoppning att denna undersökning ger en bättre förståelse av och en ökad kunskap om dessa frågor. I första hand måste kunskapen ses som begränsad till det kvalitativa empi-

riska material som ingår i undersökningen, men tolkningarna och slutsatserna kan ha relevans även inom andra kontexter än den som här studerats. Till exempel kan paralleller dras till hur svenska företagare i Östeuropa skildrar sina erfarenheter av mutor (Wästerfors, 2004) och till hur personer dömda för bestickning och mutbrott i Sverige beskriver och förklarar sina handlingar (Jacobsson, 2005).

Ett relativt stort antal biståndsarbetare berättar i undersökningen om sina erfarenheter av korruption och mutor. Dessa arbetar inom olika typer av organisationer och med skilda former av hjälpverksamhet, men flertalet har det gemensamt att de har erfarenheter från praktiskt fältarbete med bistånd och i samband med detta stött på och behövt hantera frågor om korruption. Undersökningen är inte inriktad mot någon specifik region. I det empiriska materialet finns personer med erfarenheter från biståndsarbete i Östeuropa, Afrika, Asien och Latinamerika. Det är inte heller frågan om några komparativa eller kartläggande ambitioner. Vad jag däremot är intresserad av att studera är hur man som biståndsarbetare talar om mutor och korruption. Här gör jag en analys av hur biståndsarbetarna uttrycker sig i intervjuerna – vad de talar om, hur deras beskrivningar är uppbyggda och vad dessa beskrivningar åstadkommer retoriskt i interaktionen under intervjuerna.

Den teoretiska och metodologiska ansatsen är inspirerad av socialkonstruktionistiska, diskursanalytiska och även samtalsanalytiska metoder, men jag vill inte iklä mig rollen som en helhjärtad eller ortodox representant för en viss renodlad ”skola” eller analytisk inriktning. Jag är helt enkelt intresserad av social interaktion, särskilt språklig sådan, och det intresset kommer till uttryck i analysen och tolkningarna av det empiriska materialet.

Bakgrunden till undersökningen

Varför valde jag att studera korruption? Ett skäl var av rent praktisk natur. Det hade startats ett projekt om korruption vid Sociologiska institutionen i Lund, och eftersom jag hade arbetat med en studie om riskbedömningar, pengar och förtroende (Thelander, 2002) och med analys av språklig social interaktion (Leppänen & Thelander, 2001) blev jag tillfrågad om jag var intresserad av att medverka. Professor Malin Åkerström var projektledare för projektet, där förutom jag själv även Katarina Jacobsson och David Wästerfors arbetat med undersökningar av aktörernas egna beskrivningar av mutor i svenska rättsfall (Jacobsson, 2005) och berättelser om mutor bland svenska affärsmän i Östeuropa (Wästerfors, 2004).

Varför just biståndsarbeters erfarenheter av korruption, snarare än affärsmäns, turisters eller någon annan avgränsbar kategori? En anledning är att biståndsarbetare ofta arbetar i miljöer där korruptionen anses vara utbredd; de länder som är

i störst behov av bistånd är samtidigt ofta de länder där problemen med korruption upplevs som störst. I den årliga rankning som antikorrupsionsorganisationen Transparency International (www.transparency.org) gör av de som uppfattas som världens mest korruptionsfria länder är det i allmänhet utvecklingsländer som hamnar på bottenplaceringarna. I botten av listan för 2005 ligger Tchad, Bangladesh, Turkmenistan, Myanmar, Haiti och Nigeria (Transparency International, *Corruption Perceptions Index*, 2005). Det gör hanterandet av frågor som rör korruption till en ofrånkomlig del av i princip alla former av biståndsverksamhet. Jag kunde därför på goda grunder förmoda att jag bland biståndsarbetare skulle finna personer med erfarenheter av korruption.

En annan anledning är att biståndsorganisationerna har en särskild karaktär och bakgrundshistorik. Den svenska biståndsgivaren Sida härleder på sin webbplats (www.sida.se) det svenska biståndets rötter till kristen missionsverksamhet under senare delen av 1800-talet. I modern tid lyfter man fram de biståndsprogram som startades efter andra världskriget, bland annat av det då nybildade FN och av USA. Det finns emellertid också andra och mindre smickrande sätt att beskriva biståndets historia. Statsvetaren och utvecklingsforskaren Gilbert Rist följer i *The History of Development* (1997) trådarna bakåt till den koloniala epoken och tanken att de europeiska kolonialmakterna skulle "civilisera" de länder som inte nått lika långt i sin utveckling. Modellen för framsteget och det upplysta samhället var Europa, och synen på icke-västerländska samhällen som mindre utvecklade användes för att legitimera koloniseringen av områden som Afrika och Indokina. Annorlunda samhällen betraktades inte utifrån sina egna historiska och kulturella utgångspunkter utan endast med hjälp av en västerländsk referensram.

Oavsett vilket perspektiv man anlägger på biståndsverksamhet så finns en moralisk inramning som handlar om att göra gott, hjälpa andra och att skapa utveckling. Även om biståndsorganisationer emellanåt har fått och även i framtiden kommer att få kritik för sin verksamhet så är det grundläggande villkoret att deras uppgift går ut på att erbjuda olika former av hjälp och stöd, i kontrast till organisationer som drivs på den näringslivsmässiga grunden att vara vinstgivande. Bistånd förmodas vara en handling i det godas tjänst. Det förhållandet ger biståndsorganisationerna en hög moralisk svansföring, en svansföring som de också är beroende av att upprätthålla utåt sett.

Hanterandet av frågor som rör korruption kan då tänkas vara en betydelsefull fråga för dem som arbetar med bistånd. När det gäller förhållandet till korruption kan biståndsorganisationerna idag ses som en del av en växande antikorrupsionsrörelse (Sampson, 2005) där frågor om korruptionsbekämpning under senare år ägnats allt större uppmärksamhet. En kort men kärnfull illustration är *Sidas antikorrupsionsregel* (Sida, 2004), där man redan på första sidan slår fast tre grundprinciper för organisationens arbete mot korruption: Never accept! Always act! Always inform! Biståndsarbetarna kan alltså uppleva att de förväntas försvara eller leva upp till antikorruptiva normer. Samtidigt förväntas de genomföra sitt arbete

så effektivt som möjligt i länder och regioner som ofta beskrivs och uppfattas som korrumperade.

De intervjuade personerna beskriver ett antal situationer där frågor om korruption och mutor aktualiseras i samband med deras praktiska biståndsarbete. Det finns återkommande beskrivningar av vardaglig korruption i kontakterna med myndighetspersoner i länderna där de arbetar. Till exempel kan det röra sig om begäranden av mutor vid gränskontrollerna, polismän som kräver kontanta "böter" eller mutor till andra myndighetspersoner som hälsovårdsinspektörer och flygplatstjänstemän. Här finns en problematik som biståndsarbetarna på något sätt måste hantera i sitt arbete och som var en grundläggande utgångspunkt när jag bedömde korruption som intressant att studera i en biståndskontext.

Bistånd som övergripande kategori representerar en mångfasetterad och heterogen verksamhet; det är stor skillnad mellan en volontär som tillfälligt arbetar med någon form av hjälpverksamhet för en mindre ideell organisation och en professionell tjänsteman eller "expert" på hög nivå inom en stor nationell eller internationell organisation. Mitt urval av intervjupersoner beskrivs utförligare i metodavsnittet (kapitel fyra). Men som en konsekvens av intresset för det vardagliga mötet med korruption inom praktisk biståndsverksamhet har jag inriktat mig mer mot dem som arbetar med konkreta biståndsinsatser på fältet, i form av till exempel hjälpsändningar, sjukvård eller undervisning, och mindre mot dem som arbetar med att administrera bistånd och sköter upphandlingar och förhandlingar med höga politiker och tjänstemän i mottagarländerna.

Disposition

Efter en inledande diskussion av litteratur om korruption, ekonomisk brottslighet och gåvoutbyten (kapitel två), analytiska utgångspunkter (kapitel tre), metod och material (kapitel fyra) följer den empiriska analysen. Denna består av vad jag kallar en kombination av "vad" och "hur" (se metoddiskussionen i kapitel fyra). Schematiskt kan det beskrivas som att kapitel fem om undvikanden, och kapitel åtta om mutans etikett, är delar där jag främst uppmärksammar det substantiella innehållet i biståndsarbetarnas beskrivningar. Dessa "vad"-orienterade kapitel ramar in den mer "hur"-orienterade retoriska analysen i kapitel sex och sju. I kapitel sex uppmärksammar jag hur biståndsarbetarna använder redovisande förklaringar när de beskriver sina handlingar. I kapitel sju diskuteras hur biståndsarbetarna genom gränsdragningar och kontrasteringar definierar inte bara korruption och mutor utan också den egna identiteten och förhållandet till andra. Sist följer en avslutande diskussion, där jag sammanfattar den empiriska analysen och även fördjupar diskussionen om redovisande förklaringar.

Korruption, ekonomisk brottslighet och gåvoutbyten

Det finns en stor mängd litteratur om korruption. Statsvetaren Robert Williams (2000:xi) beskriver produktionen av böcker och artiklar som en "rasande ström" (raging torrent) och jag kan därför inte göra anspråk på att förmedla någon heltäckande bild. Kapitlet innehåller en översikt av delar av den forskning som gjorts inom området korruption och som jag menar på något sätt är relevant som bakgrund till min egen undersökning.¹ Detta bör dock inte uppfattas som att jag nödvändigtvis stödjer tankegångarna och slutsatserna som framförs i den redovisade litteraturen på varje enskild punkt; däremot anser jag att stoffet är tillräckligt intressant för att tas med i denna text. Litteraturgenomgången kan därmed ses som en ingång till ämnet korruption och hur ämnet har analyserats och diskuterats av ett antal samhällsforskare. Den blir på så sätt en resonansbotten genom vilken min egen undersöknings bidrag till forskningen om korruption tydligare kan framträda. En del texter har jag kommit över genom tips från kollegor eller genom referenser i andra texter. Andra har jag funnit efter litteratur- och artikelsökningar med kombinationer av sökord som "korruption", "mutor", "bistånd", "utveckling" och dessa ords engelska motsvarigheter.²

Längre fram i kapitlet diskuteras även två sociologiska fält som jag anser vara betydelsefulla och relevanta för förståelsen av korruption: kriminologiska teorier om ekonomisk brottslighet och teorier om gåvoutbyten. Dessa fält är inte lika omedelbart kopplade till ämnet korruption som den inledande litteraturöversikten. Däremot menar jag att de är relevanta för en vidare förståelse av korruption

1 En till vissa delar likartad men mer omfattande litteraturöversikt presenterar jag i rapporten *Korruption – en begränsad litteraturgenomgång* (Thelander, 2005).

2 Det finns sannolikt ett antal läsvärda texter om korruption även på andra språk än engelska och svenska, men min litteraturgenomgång är alltså begränsad till texter på något av dessa språk.

och mutor, då de bidrar med perspektiv som är väsentliga för mitt sätt att närma mig och analysera ämnesområdet.

Om korruption

En del tematiska avgränsningar har på grund av mängden litteratur varit nödvändiga. Särskild tonvikt har lagts vid den vetenskapliga litteraturen som handlar om korruption i utvecklingsländer. Men jag har inte varit intresserad av att välja ut undersökningar med avseende på korruptionen i något specifikt utvecklingsland eller inom en specifik region. Däremot har jag haft ett särskilt intresse av det som ibland kallas ”petty corruption”: den vardagliga eller ”lilla” korruption som i regel involverar tjänstemän på låga nivåer som trafikpoliser eller tullare och som förekommer ofta i biståndsarbetarnas beskrivningar av korruption. Mitt förhållningssätt har varit inkluderande snarare än exkluderande. Det är till exempel inte alltid möjligt att dra en skarp gräns mellan litteratur som handlar om korruption i utvecklingsländer och litteratur som på ett mer generellt plan handlar om korruption. Jag har hellre tagit med texter som jag bedömt vara intressanta än att utesluta dem för att de inte direkt anknyter till utvecklingsfrågor, till exempel gäller detta juristen och idéhistorikern John T. Noonans (1984) bok om mutor.

Mutornas idéhistoria

John T. Noonan tecknar i *Bribes* (1984) en omfattande idéhistorisk bild av mutor i olika kulturer och vid olika tidpunkter genom historien. En grundläggande utgångspunkt hos Noonan är att juridiska definitioner är otillräckliga om man vill förstå fenomenet mutor i dess fulla vidd: ”Often a society has at least four definitions of a bribe – that of the more advanced moralists; that of the law as written; that of the law as in any degree enforced; that of common practice” (ibid:xii). Mutor framträder i Noonans bok som ett mycket gammalt, för att inte säga uråldrigt fenomen; det går att spåra så långt tillbaka som till tretusen år före Kristus födelse. Svårigheten med att diskutera äldre tiders mutor är bland annat att begreppet som sådant saknas i de äldre kulturerna. Det som skulle kunna betecknas som mutor ingick i seder av gåvoutbyten präglade av ömsesidighet. I Bibeln används den hebreiska termen *shohadh* för att beteckna en gåva som ansågs vara klandervärd om den till exempel togs emot för att förändra ett vittnesmål. Den latinska motsvarigheten till *shohadh* är *munus*, som enligt Noonan beskriver en gåva försedd med en hållhake. Såväl *shohadh* som *munus* var dock mångtydiga begrepp, som även kunde användas för att beteckna presenter vilka uppfattades som klanderfria.

De äldre begreppen representerade alltså inte något entydigt fördömande av de handlingar som betecknades, men den engelska termen "bribe" började på 1500- och 1600-talen användas för att mer entydigt klandra vissa gåvor: "The new usage no longer tolerated the double-meaning words of the classical languages" (ibid:316). Enligt Noonan har nutida föreställningar om mutor sitt ursprung i den moraliska kritiken mot vissa typer av gåvor. Att kalla en gåva för en muta är att förse den med en moralisk etikett (jfr. Wästerfors, 2004:38). Denna moraliska kritik förutsatte en annan grundläggande föreställning, och den menar Noonan bestod i idén om den opartiska bedömningen. Denna var i sin tur grundad i religiösa föreställningar om en omutligt rättvis Gud vars bedömningar stod utanför mänsklig påverkan men som människan förmodades efterlikna. Noonan påpekar dock att tanken om opartisk bedömning ur ett historiskt perspektiv stått i ett spänningsfyllt motsatsförhållande till den utbredda seden att via gåvor närma sig personer i maktposition för att framkalla ett välvilligt gensvar. Ett annat tecken på det kulturella motståndet mot ett entydigt fördömande är motvilligheten att tillämpa samma moraliska bedömning på såväl givandet som tagandet av mutor. Det är framför allt det senare som blivit föremål för klander.

Att definiera korruption

Organisationsforskaren Robin Theobald (1990:1 ff) påpekar likt flera andra forskare svårigheterna med att definiera korruption (Pavarala, 1996:50 ff; Bardhan, 1997:1320 ff; Jain, 2001:73). Det är ett undflyende och komplicerat fenomen, som kan vara svårt att särskilja från andra former av sociala utbyten. Oxford English Dictionary ger enligt Theobald inte mindre än nio olika definitioner av korruption, varav särskilt en är av intresse i detta sammanhang: "Perversion or destruction of integrity in the discharge of public duties by bribery or favour; the use or existence of corrupt practices, esp. in a state or public corporation" (ibid:2).³ Definitionen lägger tonvikten på den offentliga sfären och många forskare som skrivit om korruption har resonerat på liknande sätt. "Corruption is the misuse of public power for private profit", skriver Senturia i *Encyclopaedia of the Social Sciences* från 1931 (i Theobald, 1990:2) och uttrycker därmed en komprimerad variant av samma tankegång. Korruption innebär enligt detta perspektiv en sammanblandning av det offentliga och det privata.

Theobald menar dock att det finns problem med en definition som så tydligt fokuserar på den offentliga sfären, något som är särskilt relevant när definitionen ska tillämpas på länder i tredje världen. I många utvecklingsländer är tanken om en strikt separation mellan det offentliga och det privata inte lika väletablerad som

3 Den svenska Nationalencyklopedins definition av korruption lyder i korthet: "(lat. *Corruptio* 'fördärvat tillstånd', 'förfall', 'bestickning', av *corruptio* 'fördärva', 'förstöra', 'vanställa'), missbruk av förtroendeställning till egen vinning, främst genom tagande av mutor". I denna görs alltså ingen åtskillnad mellan offentlig och privat verksamhet.

i västländerna. En definition som tar fasta på denna separation kommer därför att innebära ett föreskrivande av västerländskt orienterade normer som kan upplevas som främmande (jfr. Olivier de Sardan, 1999:504 f). Susan Rose-Ackerman (1999:91 ff), ekonom med statsvetenskaplig inriktning, påpekar att skiljelinjen mellan en persons roller som offentlig person och som privat person i många samhällen inte är särskilt tydlig. I det privata livet kan gåvogivande vara något som genomsyrar kulturen och som värderas högt i det sociala livet; Rose-Ackerman ger Thailand som exempel på en sådan kultur. Samma typ av handlingsätt kan överföras till den offentliga sektorn, vilket leder till en sammanblandning av det offentliga och privata som aktörer med andra värderingar lätt kan komma att beteckna som korruption.

Även John T. Noonan (1984:xiii f) diskuterar problemen med att definiera korruption. Mutor hör till den art av handlingar som kan betecknas som "reciproka", det vill säga sociala handlingar som bygger på ömsesidighet i form av gensvar eller återgäldanden. Men de återgäldanden som i en viss kultur betraktas som mutor behöver inte göra det i en annan, vilket gör det problematiskt att skapa en allmängiltig definition av vad mutor är för något. Den observatör som befinner sig utanför en viss kultur kan tänkas se det han eller hon uppfattar som främmande former av utbyten som mutor, eftersom den egna kulturens uppfattningar används som måttstock: "the outsider imposes his own standard and reaches a judgment that is unreasonable if the culture's own norms are used" (ibid:xiv).

I en skrift utgiven av svenska Sida anger nationalekonomen Bo Karlström (2003) att korruption vanligtvis handlar om "verksamheter såsom mutor, bedrägeri, delning av vinster ('kickbacks') och vissa former av utpressning. Praktiskt taget alltid används ordet i samband med offentligt anställda personer som på ett eller annat sätt missbrukar sin tjänsteställning. Begreppet förutsätter alltså en distinktion mellan en privat sfär och det 'offentliga intresset'" (ibid:8). Karlström ser det som väsentligt att avgränsa korruption till att gälla konflikter mellan privat och offentligt agerande, men han påpekar samtidigt att korruptionens mening inte är statisk utan föränderlig över tid och rum. Det som idag ses som korrupta handlingar kan tidigare ha betraktats som legitima former av kontraktsförhållanden. Ur ett historiskt perspektiv framstår den starka åtskillnaden mellan privat och offentligt som ett relativt sentida fenomen. Han menar också, i linje med Theobalds resonemang, att det finns ett "western bias" (ibid:9) när det gäller dagens västerländska sätt att se på korruption som är präglad av vårt specifika kulturarv. Det finns kulturella skillnader som gör att definitionerna av korruption blir flytande.

Antropologen J. P. Olivier de Sardan (1999:484 ff) menar att man för att uppmärksamma fenomenet korruption i dess fulla vidd kan tala om ett "korruptionskomplex" (corruption complex). Detta sträcker sig utöver mer begränsade legalistiska definitioner av korruption, men handlingarna har det gemensamt att de handlar om "illegal modes of enrichment through positions of authority"

(ibid:485). I detta ”korruptionskomplex” inkluderas då förutom vad som oftast definieras som korruption, till exempel mutor till myndighetspersoner, även andra former av oegentligheter som nepotism, maktmissbruk, olika former av förskingring och enligt Olivier de Sardan även ett fenomen som insiderhandel.

Definitionerna av korruption är naturligtvis omtvistade och föremål för olika tolkningar även hos samhällsmedborgarna själva och inte bara bland dem som forskar om korruption. Kommunikationsforskaren Vinod Pavarala (1996) har i sin studie av korruption i Indien intervjuat sextio medlemmar ur Indiens elitskikt i delstaten Andhra Pradesh – byråkrater, affärsmän, domare, journalister och politiker – om deras syn på vad korruption är, dess konsekvenser och vad som kan göras åt problemet. Pavarala betonar korruptionens mångtydiga karaktär som den framträder i intervjuerna; olika aktörer definierar korruption på skilda sätt. Men det beror inte på att korruption är något objektivt givet fenomen som olika grupper eller personer i samhället subjektivt uppfattar olika. Pavaralas analys är inspirerad av den socialkonstruktionistiska traditionen. Han ser korruptionen som en del av en omtvistad och förhandlad verklighet snarare än en uppsättning objektiva villkor.⁴ Korruptionen är något som konstrueras och definieras i interaktionen mellan de olika grupperna: ”it is through the interaction between various groups and their definitional activities that certain kinds of behavior come to be designated as ‘corrupt’” (ibid:53).

Antropologen Steven Sampson (2005:106) påpekar att senare definitioner av korruption vidgats till att även omfatta missbruk av förtroendepositioner inom affärlivet. Sådana förändringar i definitionerna kan ses som tillfällen för aktörerna inom antikorrupsionsrörelsen att flytta fram sina positioner och därmed kunna formulera nya antikorrupsionsprojekt. Och på liknande sätt kan andra aktörer ha ett intresse av att hellre inskränka definitionerna om det står i strid med deras intressen. En definition av korruption kan alltså även analyseras utifrån vad den åstadkommer som praktisk handling för de involverade aktörerna.

Att mäta korruption

I likhet med många andra forskare och debattörer pekar Theobald (1990:76 ff) på den stora utbredningen av korruption i utvecklingsländerna. Inte minst är det-

4 Pavarala (1996) påpekar att han när han intar en konstruktionistisk position inte förnekar att det existerar korruption i en reell bemärkelse; han har själv gjort många konkreta erfarenheter av korruption i Indien. Däremot vill han lyfta fram och analysera några av de olika sätt som korruption kan tolkas på och beskrivas av aktörer inom Indiens elitskikt. Han intar vad som kan betecknas som en ”kontextuell” position inom den sociala konstruktionismen (ibid:25). Denna avvisar inte möjligheten att i analysen använda sig av antaganden om verkliga förhållanden, men man poängterar samtidigt de sociala aktörernas subjektiva meningsskapande aktiviteter och vikten av att undersöka aktörers påståenden om och tolkningar av verkligheten (jfr. Loseke, 1999: 206 ff).

ta tydligt i antikorrupsionsorganisationen Transparency Internationals *Corruption Perceptions Index* där utvecklingsländerna regelmässigt intar placeringarna som de länder som uppfattas som mest korrupta. Denna iakttagelse måste samtidigt kombineras med en annan, nämligen att det är svårt att mäta korruption. Theobald skriver: "There are no statistics on corruption, therefore statements about its incidence are necessarily impressionistic, heavily influenced by its public profile in a given country or to the extent to which it is discussed in the press and is also a topic of everyday conversation" (ibid:79).

Nu är det ju egentligen inte så att det saknas statistik om korruption. Det är snarare så att denna statistik lider av validitetsproblem; det är svårt att veta exakt vad det är som statistiken om korruption egentligen mäter. Alan Doig och Robin Theobald (2000:6) påpekar att en brist med ett korruptionsindex likt Transparency Internationals är att ett sådant index – eftersom det handlar om *uppfattningar* av korruption – inte behöver säga något om hur det verkligen förhåller sig. Vi kan med hjälp av ett sådant index säga att ett visst land uppfattas som mer korrupt än ett annat, eller att ett visst land uppfattas ha en ökande grad av korruption jämfört med året innan. Men vi kan inte med säkerhet säga att dessa uppfattningar avspeglar hur korruptionen faktiskt ser ut i de olika länderna. Dessutom kan det vara problematiskt att lista korruptionen per land; det är möjligt att tänka sig att korruptionen i vissa fall kan uppvisa större variation *inom* ett land än *mellan* länder. Man kan tänka sig att andra former av indelningar skulle kunna ge andra resultat, till exempel en branschbaserad kategorisering snarare än en kategorisering efter land.

Om man anser att korruptionen har ökat kan det vara resultatet av att åtgärder mot korruptionen leder till uppmärksammade rättsfall eller spegla ett större intresse i medierna för frågor som rör korruption. Man kan tänka sig att samhällen med en fri press och där politisk opposition tolereras kan uppfattas som mer korrupta i förhållande till auktoritära regimer, trots att förhållandet kan vara det motsatta. Om ett land placerar sig sämre på Transparency Internationals index för uppfattad korruption kan det alltså bero på att korruptionen uppmärksammas som ett problem i det aktuella landet, med åtföljande korruptionsrelaterade skandaler i medierna, skärpt lagstiftning mot korruption eller andra åtgärder, snarare än att korruptionen rent faktiskt har ökat.⁵

Ekonomen Arvind K. Jain (2001:76 f) påpekar i sitt översiktsarbete om korruption svårigheterna med att mäta korruption, eftersom denna mestadels äger rum i det fördolda och inte finns nedtecknad i officiella dokument. Trots problemen med att mäta korruption anser Jain att det ändå finns skäl att tro att mätningarna som görs av Transparency International och andra aktörer är någorlunda

5 Det är inte säkert att det är mer korruption i Sverige idag än för några år sedan. Ändå kan intrycket bli att korruptionen har ökat efter de senaste årens massmediala uppmärksamhet kring ett antal korruptionsskandaler. Men skandalerna kan vara indikationer på en skärpt känslighet för korruption snarare än en reell ökning av densamma. Det går även att tänka sig att skandalerna är uttryck för ett ökat missnöje med makthavarna snarare än att dessa agerar annorlunda än tidigare.

tillförlitliga. Det finns en hög korrelation mellan de olika måtten, vilket ger ett visst stöd för tanken att mätningarna ger en någorlunda tillförlitlig, om än ungefärlig, bild av den bakomliggande verkligheten. Enligt Doig och Theobald (2000:6) är dock kriminalitet allmänt sett ett fenomen som är erkänt svårt att mäta. Mätsvårigheterna blir än mer accentuerade när det gäller korruption, eftersom denna innefattar handlingar som i vissa fall inte betraktas som olagliga eller illegitima. Författarna menar att våra uppfattningar om olika länders korruptionsnivåer tenderar att baseras på stereotyper och fördomar, eller på uppfattningar från journalister, diplomater, affärsmän, politiker och så vidare. Transparency International använder sig av uppfattningar från just sådana aktörer när man upprättar sitt årliga korruptionsindex.

Korruption i utvecklingsländer

När historiker studerat fenomenet korruption har de enligt Robert Williams (2000:ix) ofta betraktat korruption som någonting avvikande och dessutom övergående, ett steg i den historiska samhällsutvecklingen som måste passeras på vägen mot ett fullt utvecklat och modernt samhälle. Korruption kopplades samman med en politisk och ekonomisk omogenhet som så småningom antogs försvinna genom ökande utbildningsinsatser och sociala framsteg (jfr. Karlström, 2003:10). Denna analys och prognos visade sig med tiden vara otillfredsställande. Vad som hade betraktats som en övergående fas på vägen mot samhällslig mognad tycktes i själva verket vara något permanent; den ekonomiska och sociala utvecklingen i utvecklingsländerna tog inte fart på det sätt som man hade förväntat och hoppats. Den ökande pessimismen gällde även uppfattningen om korruption i utvecklingsländerna, där förekomsten av upprepade politiska korruptionsskandaler var svår att förena med tanken att korruptionen skulle vara ett problem som var tillfälligt och snart på väg att lösas.

Synen på korruptionen i utvecklingsländerna har idag enligt Williams förändrats radikalt. Det som en gång betraktades som en övergående fas ses nu som ett utbrett, djupt rotat och permanent problem. Misslyckade utvecklingsprojekt har enligt antropologen Cynthia Werner (2000) genom åren försetts med många olika förklaringar. Oengagerade och egoistiska byråkrater, otillräcklig hänsyn till kulturella och genusbaserade skillnader samt projekt som planerats utan samverkan med lokala aktörer är några exempel på sådana förklaringar. Och som ett svar på kritiken har man inom biståndsvärlden gjort ansträngningar att förbättra dessa punkter, till exempel genom utvecklandet av "kulturellt kompatibla projekt" och genom en strävan att placera "människan i centrum". Werner menar att korruption framför allt under senare år blivit ännu en i raden av förklaringar till misslyckanden inom bistandsverksamheten. Korruptionen har från mitten av 1990-talet diagnostiserats som "the leading threat to economic and political stability in developing and transition economies around the world" (ibid:11).

Ett sätt att betrakta korruption benämner Karlström (2003) som ett tekniskt-moraliskt synsätt, där man betonar att korruptionen ses "som en transaktion mellan två eller flera individer" (ibid:13). Detta synsätt kan sägas fokusera på de situationella aspekterna av korrupta transaktioner. Här krävs det att den som tillhandahåller en given korrupt förmån (till exempel tjänstemannen som underlåter att anmäla ett skattebrott) är monopolist, det vill säga att ingen annan kan erbjuda samma förmån till ett lägre pris. Det krävs också att det finns utrymme för godtycke i beslutsfattandet, det vill säga att regelsystemet och kontrollen är tillräckligt svaga för att möjliggöra den korrupta transaktionen, och att det saknas överordnade personer eller ett fristående revisionssystem som kan upptäcka transaktionen. (Eller, kan man tillägga, att ett sådant revisionssystem om det existerar deltar i eller har överseende med korruptionen.) Karlström uttrycker förhållandet i ekvationen "korruption = monopol + godtycke - redovisningsansvar" (ibid:15). När det gäller korruptionen i utvecklingsländerna menar Karlström "att det i 'unga' statsförvaltningar finns större utrymme för personligt godtycke än i väl etablerade förvaltningssystem" (ibid), något som då möjliggör en högre grad av korruption i dessa länder.

Ekonomen Robert Neild (2002:1 ff) menar att den västerländska hållningen gentemot korruption speglar ett etablerat synsätt där frånvaron av korruption i samhället ses som det normala. Det som man i västerlandet betraktar som normala, icke-korrupta regimer är ett fenomen som enligt Neild först uppstod i ett litet antal länder i nordvästra Europa under sent 1700-tal och under 1800-talet. Skälen till att denna utveckling ägde rum är komplicerade och varierande. Neild nämner bland annat upplysningsepoken (med dess kritik av tidigare styrelseskick och krav på reformer), den militära konkurrensen mellan olika stater (denna krävde en mobilisering av ekonomiska och mänskliga resurser som i sin tur förutsatte en ökad kontroll över de offentliga utgifterna) och religiösa faktorer (puritanismens betoning av vikten av ett dygdigt och asketiskt leverne). Neild refererar ett samtal med Gunnar Myrdal, där denne menade att bilden av korruption som något avvikande och onormalt är felaktigt ur ett historiskt perspektiv. Genom större delen av historien har de styrande härskat godtyckligt, nyckfullt och sökt förvärva och behålla makten genom våld, list eller vad som nu bäst tycktes kunna gynna deras syften. Ur ett historiskt och globalt perspektiv är det snarare icke-korruptionen som framstår som avvikande och som behöver förklaras.

Den stora uppmärksamhet som korruptionen i utvecklingsländerna idag får av internationella organisationer som Världsbanken och FN når enligt Williams (2000:x) aldrig tidigare skådade höjder. Att helt eliminera korruption ser han som ett ouppnåeligt ideal, liksom idealet att alla människor en dag skulle vara rika och lyckliga. Karlström (2003) påpekar att den optimala korruptionsnivån inte är noll. Detta kan vid första anblicken tyckas förvånande men hänger samman med de kostnader som skulle krävas för att uppnå ett sådant nollvärde: "För att minimera kostnaderna för samhället får man söka finna en rimlig balans mellan å ena

sidan korruptionens skadeverkningar och å andra sidan resursåtgången för att bekämpa korruptionen. I de allra flesta fall är det orimligt att sätta in så stora resurser i korruptionsbekämpningen att *all* korruption försvinner, även om detta skulle vara moraliskt önskvärt” (ibid:20).

Ändå är det rimligt att hävda att det idag finns en allt mindre tolerans för korruptionen i utvecklingsländerna, såväl i västvärlden som i utvecklingsländerna där korruptionsskandaler gett upphov till demonstrationer och revolter mot de styrande regimerna. Och i västvärlden har man i ökande grad insett att inte heller västvärldens demokratier är befriade från korruption, även om problemet definieras som allvarligare när det gäller utvecklingsländerna. Enligt Åse B. Grødeland, Tatyana Y. Koshechkina och William L. Miller (1998:652) började korruption analyseras som ett problem av moderniseringsteoretiker i början av 1960-talet. En del hävdade att korruption inte var moraliskt acceptabelt, medan andra var mer förlåtande och menade att korruption i vissa fall kunde vara gynnsamt. Inte minst kunde det senare gälla Sovjetunionen, där en del Sovjetkännare såg korruption som ett sätt att underlätta ekonomiska reformer genom en ökad informell privatisering av den sovjetiska ekonomin. Idag finns det emellertid enligt författarna ökad konsensus kring en syn på korruption som omoraliskt, dysfunktionellt och ett ekonomiskt problem.

Antropologen A. F. Robertson (2003:5) påpekar, inspirerad av klassiska antropologiska studier av häxeri, att eftersom korruption likt häxeri är ett svårobserverbart fenomen kan studier av anklagelser om korruption vara en möjlig utväg att studera ämnet.⁶ Dessa anklagelser är mer tillgängliga än fenomenet i sig och har ofta tydligt urskiljbara aktörer i form av en utpekare, ett offer och en förövare. Robertson drar paralleller till häxjakter när det gäller utpekandet av vissa afrikanska och asiatiska stater som särskilt korrupta och ledda av skurkar. Han ställer anklagelser som dessa i kontrast till den mer förlåtande attityden till liknande överträdelser i västländerna. Vid en konferens 2003 med målet att återupprätta förtroendet bland allmänheten för amerikanska företag – efter en rad uppmärksammade finansskandaler – poängterade huvudtalaren, finansmannen Warren Buffett, att den skada som skett inte förorsakats av några skurkar utan av ”goda människor”.⁷ Man kan alltså betrakta en korruptionsanklagelse utifrån vad den åstad-

6 Robert Neild (2002:202 ff) förespråkar ett tillvägagångssätt som påminner om Robertsons (2003) när han framhåller korruptionsskandaler som en viktig källa till information om korruptionen inom det offentliga. Genom skandalerna framkommer, under förutsättning att det finns en någorlunda stor grad av öppenhet i samhället, tecken på korruptionens karaktär som kan analyseras. Genom att ställa frågor om vad det är i skandalerna som anses vara korrupt, och vilka åtgärder som vidtas, kan forskaren jämföra med andra tidsperioder och få en uppfattning om hur de formella och informella reglerna när det gäller korruption förändrats.

7 John T. Noonan (1984) talar om ”the fallacy of the perfectly corrupt man – the belief that vices are linked and that unless a man is thoroughly corrupt in every aspect he can be no bribetaker or bribegiver” (ibid:xiii). Det moraliska fördömandet kan utebli eller mildras eftersom personen ifråga är alltför respekterad i andra avseenden och anses därmed inte kunna vara någon ”skurk”.

kommer snarare än att betrakta den som en reell eller faktisk beskrivning av ett visst fenomen eller ett visst förlopp.

Orsaker till korruption

Vad är det då som skulle kunna tänkas göra utvecklingsländerna särskilt korruptionsbenägna? Theobald (1990:80 f) menar att förklaringarna ofta varit av socio-kulturell karaktär, där hög korruption kopplas samman med att traditionella handlingsmönster i form av starka familjeband, religiösa band och bygemenskap förts in i den moderna offentliga administrationen (jfr. Olivier de Sardan, 1999). Detta leder till att den som sitter i någon form av myndighetsposition i tredje världen måste "tänja" på reglerna för att bibehålla en fungerande relation med släktingar, vänner eller personer av samma religion. Om han inte gör det riskerar han att förlora sitt anseende och dessutom själv bli utan hjälp om han skulle behöva det någon gång i framtiden. I en situation där det råder brist på många elementära förnödenheter och kanske även politisk instabilitet kan den typen av förpliktelse vara svåra att åsidosätta. Även traditioner av gåvogivande har uppmärksamats som förklaring till korruptionens utbredning i utvecklingsländerna (Olivier de Sardan, 1999:495 ff; Werner, 2000:15 ff). Gamla seder knutna till gåvogivande har överlevt och blivit en del av hur relationer med myndighetspersoner ska skötas för att dessa ska fungera på bästa sätt.

Liberala ekonomer brukar enligt ekonomen Pranab Bardhan (1997:1330 ff) hävda att korruption är en följd av ett alltför genomreglerat samhälle, särskilt när det gäller det ekonomiska området, där korruptionen blir en möjlighet att på olika sätt komma runt regelsystemet. Bardhan menar att detta är en till stor del giltig förklaring men att den är ofullständig. Den kan till exempel inte förklara varför korruptionen i det post-kommunistiska Ryssland eller det marknadsreformerade Kina ökat snarare än minskat. Bardhan påpekar också att föreställningar om höga korruptionsnivåer inte nödvändigtvis behöver vara korrekta. Vid en undersökning i norra Indien fann man att anklagelserna om korruption kom från lantbrukare som vid genomförandet av en lantreform ansåg att deras önskemål inte hade blivit tillgodosedda. Detta förklarade de med att de ansvariga myndighetspersonerna måste ha blivit mutade. Lantbrukarnas reaktion kan ses som ett utslag av den "förbittring" som David Wästerfors (2004:62 ff) menar kan vara en del av berättelser om andras mutor. Bardhan tillägger att undersökningen i Indien visade att de mellanhänder som förmedlar mutor kan ha ett egenintresse av att överdriva vikten och omfattningen av korruption bland myndighetspersoner, för att kunna stoppa en del av pengarna i sina egna fickor.

Biståndsorganisationer och internationella givare som Världsbanken har beskrivits som en del av korruptionsproblematiken snarare än lösningen. Utvecklingsforskaren Joseph Hanlon (2004) menar att biståndsgivarna genom sina

handlingar bidrar till problemen med korruption i utvecklingsländerna. Han ger Moçambique som exempel och hävdar att biståndsgivarna under 1990-talet lät korruptionen växa bland den styrande eliten i Moçambique utan att vidta nödvändiga konkreta åtgärder. Enligt Hanlon har den styrande eliten i Moçambique lärt sig att ge biståndsgivarna vad de vill ha; de genomför marknadsorienterade reformer, stjälar inte biståndsgivarnas pengar och prisar deras insatser i landet. I stället ägnar sig eliten åt aktiviteter som att smuggla droger, vittja offentliga kontrakt, tömma banker på pengar och dessutom försäkra sig om att rättssystemet fungerar på ett sådant sätt att de inte kan bli åtalade och dömda.

J. P. Olivier de Sardan (1999:482 ff) betonar i en artikel om korruptionen i Afrika dess rutinartade karaktär; det rör sig om handlingar som är socialt inbäddade i olika kulturella logiker och tillsammans utgör dessa en "moralisk ekonomi" som grundlägger korruptionen. Det finns sociala normer som står i samspel med korruptionens praktiker och som ur aktörens synvinkel kan legitimera korruptionen, även om denna formellt sett är olaglig. Dessa logiker handlar bland annat om vad Olivier de Sardan beskriver som en förhandlingskultur i Afrika, gävtoraditioner och solidaritetsnätverk i form av starka och förpliktigande sociala relationsband. De nämnda logikerna – det finns flera än de som beskrivs här – är av betydelse när det gäller vad Olivier de Sardan beskriver som "banaliseringen" av korrupta praktiker i Afrika. De olika logikerna kombineras vanligtvis och leder till en upplösning av gränserna mellan å ena sidan olagliga handlingar, å andra sidan socialt accepterade eller till och med påbjudna handlingar.

I teorin är de administrativa systemen likartade i Europa och i Afrika, men i Afrika leder förekomsten av en annorlunda sociokulturell logik till att vad som formellt och offentligt betraktas som korruption inte alltid i praktiken ses på samma sätt av aktörerna i deras vardag. Detta medför att tjänstemän hamnar i en "schizofren" situation, där de får sin yrkesmässiga och administrativa legitimitet från europeiska ideal men där de för att bevara sin sociala legitimitet kan förväntas agera i strid med dessa ideal: "Everyone is sincerely in favour of respecting the public domain, and wants the bureaucracy to be at the service of the citizens, but everyone participates by means of everyday actions in the reproduction of the system he denounces" (ibid:505).⁸

Statsvetaren William L. Miller (2003) påpekar med stöd av en undersökning i Östeuropa att ett fenomen som mutor bör kopplas till situationer snarare än till personer. Det rör sig alltså inte i första hand om korrupta personer utan om situationer som erbjuder tillfällen till korruption. Han baserar sina slutsatser på ett omfattande intervjumaterial av "survey"-karaktär med medborgare och tjänste-

8 M. McMullan (1961) är inne på liknande tankegångar som Olivier de Sardan (1999) när han tillmäter ett "korrupt klimat" stor betydelse för korruptionens utbredning, i detta sammanhang är det västra Afrika som avses. Med detta klimat avses inte väderförhållandena utan ett förhållande där korruptionen är "a very normal part of the scene and /.../ part of everyone's equipment for his daily business" (ibid:7).

män på lägre nivåer i ett antal östeuropeiska länder. Intervjuerna visade enligt Miller att trots att både medborgarna och tjänstemännen på ett generellt plan explicit fördömde användandet av mutor så medgav många att de själva hade givit eller tagit mutor. Ännu flera menade dessutom att de skulle ge mutor om omständigheterna krävde det och ta mutor om de fick tillfälle till det.⁹

Detta anser Miller inte främst har att göra med att dessa personer skulle ha särskilt korrupta värderingar utan beror på att det i vissa situationer finns ett externt tryck som leder till korruption: "Citizens respond to extortion; and officials respond to temptation – and these external pressures have more impact than internal values. Consequently both citizens and officials should be viewed more as corruptible than corrupt" (ibid:3). Handlingen att muta kunde alltså enligt Miller dels bero på en situationsbaserad press att ge mutor, dels en situationsbaserad frestelse att ta mutor. Han påpekar att personernas värderingar hade en viss betydelse som variabel men att den var svag i förhållande till situationens inverkan.

Det kan noteras att många forskare uttrycker sig i generaliserande termer om korruption i utvecklingsländer. Man kan tala om "korruptionen i Afrika", "korruptionen i Latinamerika" och så vidare. Emellanåt är man något mer avgränsad och talar till exempel om "västra Afrika" eller analyserar enskilda länder. Rimligen finns det alltid regionala och lokala variationer när det gäller såväl förekomsten som arten av korruption, men det är också möjligt att de gemensamma dragen kan vara tillräckligt stora för att motivera den typen av generaliserande beskrivningar. Man bör dock vara medveten om att resonemang av denna generella natur inte behöver vara tillämpliga i varje enskilt fall.

Stor och liten korruption

En distinktion som ofta görs är mellan stor (grand) och liten (petty) korruption. Doig och Theobald (2000:3 ff) påpekar att "grand corruption" handlar om individer i höga samhällspositioner som utnyttjar sin offentliga ställning till att ta emot mutor från transnationella företag, vapenhandlare, knarkhandlare med flera, eller som helt enkelt för över större summor av offentliga medel till egna, privata bankkonton. "Petty corruption" är däremot en mer vardaglig variant av korruption där det rör sig om förhållandevis små penningssummor och där aktörerna inte tillhör den samhälleliga eliten. Det är den typ av korruption på lägre tjänstemannanivåer som ibland betecknas som smörjmedel eller "speed money" för att skynda på en annars trög byråkratisk procedur. (Det är, vilket kommer att framgå

9 Det bör påpekas att det inte är säkert att de tillfrågade personerna uppfattat det som att frågorna i studien alltid gällde mutor. Miller (2003) formulerade till exempel frågorna som om man någon gång hade accepterat en "present" som en del av sin yrkesutövning, eller om man vid något tillfälle hade erbjudit en tjänsteman en "present" och så vidare.

i de empiriska kapitlen, just den vardagliga, lilla eller ”petty” korruptionen som de flesta av biståndsarbetarnas beskrivningar handlar om.)

I statsvetaren Walter Littles (1992) analys av den politiska korruptionen i Latinamerika menar han att även om korruption kan identifieras på alla nivåer i den latinamerikanska politiken så är det de som befinner sig i toppen av systemet – det vill säga de som ägnar sig åt ”grand corruption” – som tar den stora delen av förtjänsterna. För tjänstemän på låga nivåer är inkomsterna från mutor knappast mer än en extrainkomst på toppen av lönen. Little ser det också som att korruptionen hos tjänstemännen på låga nivåer framför allt styrs av tillfredsställandet av vardagliga behov: ”their legitimate incomes are often insufficient for a life style free from worry about everyday needs” (ibid:97). Polismannen som kräver en muta på tio eller tjugo dollar gör så för att hans son behöver nya skor, för att han behöver pengar till sin dotters bröllop och så vidare. Sitt eventuellt dåliga samvete kan han döva, menar Little, genom vetskapen om att hans kollegor gör likadant.

Enligt Karlström (2003) påverkar de båda formerna av korruption varandra. Den stora korruptionen skänker en form av moralisk legitimitet åt den lilla korruptionen, samtidigt som den lilla korruptionen är en del av ett större system där en del av de pengar den lokale tjänstemannen lyckas lägga beslag på försvinner vidare uppåt i hierarkin. Karlström påpekar att korruptionen kan bli så accepterad inom förvaltningen att ”ärligt beteende ’bestraffas’, t ex genom avsked, för att man inte följer gällande betendenormer” (ibid:24). Han menar att när korruptionen på detta sätt slagit rot och berör hela den offentliga förvaltningen kan den aldrig försvaras. Den är då inte bara omoralisk utan också mycket skadlig för effektiviteten i ekonomin.

Åse B. Grødeland, Tatyana Y. Koshechkina och William L. Miller (1998) har genomfört ett stort antal (136) strukturerade intervjuer om människors vardagliga möten med korruption i form av kontakter med myndighetspersoner i några östeuropeiska länder. Författarna identifierade en rad strategier som medborgarna använder för att uppnå ett för dem gynnsamt utfall i kontakter med myndighetspersoner. De mest effektiva av dessa menade man var att ge en muta eller en present, att utnyttja kontakter eller mellanhänder, att försöka uppnå resultat genom att gå via myndighetspersonernas överordnade eller genom att gå till pressen. Andra strategier, som ansågs mindre effektiva, var till exempel att använda sig av motargument, hotelser eller att bilda protestgrupper. De två vanligaste strategierna var emellertid användande av mutor eller kontakter, vilka är de som författarna lyfter fram i sin analys (ibid:660 ff). I genomsnitt hade mer än hälften av de intervjuade hört talas om användandet av mutor, medan cirka en tredjedel sa att de hade egna personliga erfarenheter av att använda mutor i kontakt med myndighetspersoner. (Författarna lyfter i sin analys fram skillnaderna mellan de olika undersökta länderna, något jag här avstår från att göra.)

När det gäller korruption på låga myndighetsnivåer menar Jain (2001) att det finns tecken på en viss acceptans bland allmänheten: ”There appears to be a lower

threshold below which corruption income becomes acceptable and an upper threshold above which it becomes unacceptable” (ibid:81). Medborgarna kan reagera starkt när det avslöjas korruption bland samhällets elitskikt, men för de sämst betalda i samhället finns det ofta en viss tolerans för att dessa kompletterar sina inkomster genom korruption. Detta tycks inte bara vara ett fenomen som kan iakttas i utvecklingsländer där korruptionen anses vara utbredd. Jain exemplifierar med korruptionsskandaler i Italien och Japan som han menar visar på existensen av denna i viss mån korruptionstoleranta uppfattning hos medborgarna.

Vad som betecknas som ”stor” respektive ”liten” korruption är naturligtvis beroende av vilket synsätt man tillämpar. Den lilla korruptionen kan vara nog så betydelsefull, inte minst ur de deltagande aktörernas perspektiv. Statsvetaren Stephen P. Riley (1999) räknar upp ett antal exempel från Tanzania på ”petty corruption” inom till exempel utbildningssystemet, rättssystemet, polisen och sjukvården och påpekar att den lilla korruptionen bör bedömas ur de fattigaste människornas perspektiv. Betraktad på det sättet framstår den enligt Riley knappast som liten utan som ett väsentligt problem för redan marginaliserade och utsatta samhällsgrupper: ”Petty corruption is obviously not petty to those who experience it” (ibid:191).

Antikorrupsionsrörelsen

Att kampen mot korruption numera står högt på den internationella agendan påpekades redan i inledningen. Världsbanken har enligt Peter Hulm (2004) deklarerat att korruption är ”the single greatest obstacle to economic and social development” (ibid:18). De senaste fem-sex åren har vi enligt Steven Sampson (2005) sett framväxten av en ”global moral”, en antikorrupsionsrörelse som handlar om moral men också om pengar. Det är svårt att avgöra om det man bland antikorrupsionens aktörer beskriver som en ökad korruption är ”fakta”, eftersom det är så svårt att mäta korruption. Vad som däremot är säkert är att det finns en ökad *uppmärksamhet* när det gäller korruption, där aktörer som Transparency International och Världsbanken är bland de mest tongivande. Sampson menar att antikorrupsionsrörelsen är en del av ett nyvaknat intresse för att göra ”det goda”: ”there seems to be a wave of virtue out there” (ibid:103). Denna ”våg av dygd” kännetecknas av en kamp för att göra det man ser som det moraliskt rätta – det vill säga bekämpa korruption – men den innebär också en kamp mellan olika aktörer för att skaffa sig resurser och inflytande.¹⁰

Transparency International (www.transparency.org) är en icke-statlig antikorrupsionsorganisation som varit särskilt framgångsrik. Organisationens *Corruption Perceptions Index* har tidigare nämnts. Denna rankning av den uppfattade korruptionen i olika länder har fått stort genomslag, inte minst massmedialt. I Sverige är Institutet Mot Mutor (www.institutetmotmutor.se) en aktör med antikorrup-

tiv inriktning mot just mutor. Det är enligt organisationens webbplats en ideell näringslivsorganisation, vars verksamhet stöds av ett antal organisationer och föreningar inom svenskt näringsliv. Institutet Mot Mutor sprider bland annat information om lagstiftningen beträffande bestickning, mutbrott och korruptiv marknadsföring, och man utvecklar vägledningar för hur företag, organisationer och myndigheter ska agera.

Biståndsorganisationerna kan som tidigare påpekats ses som en del av den antikorrupsionsrörelse som Sampson (2005) beskriver och diskuterar. På en internationell nivå betonar till exempel FN bekämpandet av korruption som en viktig del av organisationens arbete mot internationell kriminalitet (de anklagelser som framförts om korruption inom FN när det gäller "Olja-mot-mat"-programmet i Irak blir då naturligtvis extra känsliga att hantera). Det finns numera en FN-konvention mot korruption och bland andra dokument på organisationens webbplats finns ett *UN Anti-Corruption Toolkit* (FN, 2004) omfattande inte mindre än 592 sidor (www.unodc.org). Men det har inte alltid varit så – Sampson (2005) påpekar att diskussionen om korruption tidigare var tabu inom utvecklingsdiskursen: "Donor accusations that Thirld World regimes were pilfering aid were considered interference in these countries' internal affairs, even racism" (ibid:112).

De antikorruptiva ambitionerna gäller inte minst de stora nordiska biståndsgivarna: Sida i Sverige (www.sida.se), Danida i Danmark (www.danida.dk) och Norad i Norge (www.norad.no). Alla de tre organisationerna beskriver på sina respektive webbplatser korruption som ett allvarligt hinder mot utvecklingsarbete och deklarerar att organisationerna bör arbeta aktivt mot korruption. Danska Danida talar om en "nul-tolerance" i förhållande till korruption. I Norge har man utvecklat ett resurscenter för antikorrupition, "U4" (www.u4.no), där man förutom norska Norad även samarbetar med svenska Sida och flera andra länders biståndsgivare. På Sida tillhandahåller man policyorienterade antikorruptiva skrifter som *En vägledning vid misstanke om korruption* (2003) och *Sidas antikorrupsionsregel* (2004), för att ge de anställda riktlinjer i arbetet mot korruption.¹¹

10 Denna typ av analys skulle även kunna utföras med hjälp av en terminologi utvecklad inom ett konstruktionistiskt perspektiv för att förstå framväxten av sociala problem (se t.ex. Loseke, 1999). Olika aktörer kan vinna status och resurser på att beskriva och definiera ett visst fenomen som ett betydande problem; det kan vara missbruk, ungdomsrån eller som i detta fallet korruption. Dessa aktörer ägnar sig åt "claims-making" när de beskriver ett visst fenomen som ett angeläget problem och som något som bör åtgärdas. De blir då vad som kan betecknas som "moralentreprenörer" (se t.ex. Goode & Ben-Yehuda, 1994:80 ff).

11 Staffan Andersson (2002) fann i sin undersökning om riskzoner och attityder till korruption i Sverige starkt negativa attityder till korruption, mätt som attityderna till mutor. Detta menar Andersson sannolikt är en viktig anledning till den relativt sett låga korruptionsnivån i Sverige. Den förväntade kostnaden för att ägna sig åt korruption (åtminstone i form av mutor) kan då bli hög eftersom fördömandet från andra i händelse av upptäckt kan antas bli starkt. Andersson ser dock en risk för en viss "avslappning" (relaxation) när det gäller de svenska negativa attityderna till korruption. Om man uppfattar det som att korruptionen ökar bland andra kan även den egna benägenheten att delta i korruption öka: "If many Swedes believe that corruption increased during the 1990s, this could indicate increased risks of corruption" (ibid:247).

Våren 2005 var jag tillsammans med Malin Åkerström en av presentatörerna vid ett seminarium om korruption arrangerat av svenska utrikesdepartementets Globalt Ansvar och svenska Transparency International. Intresset för seminariet var påfallande stort med deltagare från såväl näringslivet och den offentliga sektorn som från svenska biståndsorganisationer. Med det ovanstående som bakgrund är det sannolikt ingen överdrift att beskriva biståndsorganisationerna som en del av en antikorruptiv kultur, som ägnar frågor som rör korruption stor uppmärksamhet och som förmedlar starkt antikorruptiva värderingar.

Ett juridiskt perspektiv på mutor

Juristen Thorsten Cars (2001:18 f) ger en kortfattad historik av hur mutor har behandlats i den svenska lagstiftningen. I vissa landskapslagar från medeltiden finns ett straffansvar beskrivet för domare och i en del fall även för länsmän och fogdar. Men det dröjde till 1864 års strafflag innan straffansvaret för att ta emot mutor utsträcktes till samtliga ämbetsmän i statlig tjänst. Och inte förrän 1919 blev även givandet av mutor straffbart, det vill säga det som med dagens straffrättsliga termer benämns bestickning.

I svensk lagstiftning involverar en fullbordad muttransaktion två aktörer vars brott rubriceras på olika sätt. Givaren gör sig skyldig till bestickning; mottagaren gör sig skyldig till mutbrott. Lagstiftningen handlar om att förhindra otillbörlig påverkan bland beslutsfattare och uppdragstagare inom till exempel rättslig, administrativ eller ekonomisk verksamhet.¹² Det bör påpekas att det när det gäller mutor kan bedömas som att endast den ene aktören gör sig skyldig till brott; det kan till exempel vara så att ett erbjudande om en muta har avvisats och då föreligger endast en bestickning. Likaså kan en begäran om en muta avvisas och då föreligger endast ett mutbrott. Båda aktörerna behöver alltså inte straffas.

Den som ger en muta (bestickning) gör så för att uppnå en förmån i nuet eller i framtiden, eller för att uttrycka tacksamhet för en redan given förmån. När det gäller mutbrott blir brottsbeskrivningen som Cars påpekar naturligtvis spegelvänd. En slutförd muttransaktion kan därför ur ett juridiskt perspektiv beskrivas som "en kombination av två fristående brott" (ibid:18). Det kan tilläggas att aktörerna inte själva behöver ha insett att deras handlande var otillbörligt för att de ska kunna ställas till ansvar för bestickning eller mutbrott. Det är inte heller nödvändigt att visa att mutan haft en viss avsedd effekt, utan det räcker att "ett sam-

12 När det gäller frågan om vad som är "otillbörligt" påpekar Cars (2001:51 ff) att gränsen mellan vad som är acceptabelt och vad som är otillbörligt är vag och flytande. Bortsett från uppenbara fall där den erbjudna förmånen har ett mycket högt penningvärde går det inte att skarpt avgränsa mutor från icke-mutor. Det finns många faktorer att ta hänsyn till och den förmån som i ett sammanhang anses vara otillbörlig måste därmed inte vara det i ett annat. Cars menar att det mycket schematiskt kan uttryckas som att förmåner värda tvåsiffriga belopp som regel inte är otillbörliga medan förmåner som uppgår till fyrsiffriga belopp eller mera vanligen är det.

band finns mellan mutan och arbets- eller uppdragstagarens tjänsteutövning” (ibid:43).

När det gäller bestickning och mutbrott i utlandet är juridiken alltför komplicerad att reda ut i detalj; det är heller inte nödvändigt för denna undersökning. Som en huvudregel kan nämnas att det i princip krävs ”dubbel straffbarhet” för att åtal ska kunna väckas, det vill säga att handlingen att straffbar såväl i Sverige som i det land där handlingen begåtts. Om så är fallet kan den svensk som begått handlingen åtalas, under förutsättning att han eller hon finns i Sverige. När det gäller svenska företag som är verksamma utomlands tycks det dessutom finnas andra överväganden. Enligt Cars påpekas det i Proposition 1975/76:176 att man vid lagföring av bestickningsbrott begångna utomlands inte kan ”bortse från den praxis som utvecklats i det främmande landet” (ibid:102). Ståndpunkten återkommer dessutom och utvecklas i ett av riksdagen godkänt utlåtande från justitieutskottet (1976/77:17). Cars tolkar innebörden av dessa uttalanden som att man från lagstiftarnas sida menar att det varken är möjligt eller meningsfullt för ett litet land som Sverige att ensidigt agera och bestraffa alla korruptionsbrott utomlands; det skulle inverka negativt på de svenska företagens internationella konkurrenskraft.

Om ekonomisk brottslighet

Den ovan förda diskussionen kan ge intrycket av att forskningen om korruption domineras av jurister, ekonomer, statsvetare och antropologer, och att ämnet korruption ägnats föga intresse inom det kriminologiska fältet. Den antydda skevheten är dock delvis en fråga om terminologi; det finns en hel del inom kriminologisk teori som är av intresse för den som vill studera korruption. Korruption har inom kriminologin i första hand studerats som en del av intresset för ekonomisk brottslighet. De båda områdena har nära beröringspunkter. Ur ett perspektiv som tar fasta på det ekonomiskt brottsliga inom korruption kan denna innefatta fenomen som bedrägerier, förskingring, skattebrott och även insiderbrott. Om man tillämpar en relativt vid definition av korruption och definierar denna som brott mot tilldelade förtroenden inom såväl det privata som det offentliga kan det rentav vara möjligt att i stor utsträckning dra ett likhetstecken mellan korruption och ekonomisk brottslighet. Men som vi såg i inledningskapitlet finns det även andra dimensioner av begreppet korruption. Det är inte givet vad som ska betecknas som korrupt eller icke-korrupt utan det kan röra sig till exempel om olika sätt att betrakta gåvor, sällskapliga ansträngningar eller favörer till myndighetspersoner eller bekanta. Och i likhet med korruption är som vi snart ska se ekonomisk brottslighet ett område med konkurrerande och omtvistade definitioner.

Sutherland och "white-collar crime"

Edwin H. Sutherland gav 1949 ut *White Collar Crime*, en bok som fortfarande diskuteras och citeras och som blivit en grundläggande klassiker bland de kriminologiska texterna om ekonomisk brottslighet. Jag refererar i min framställning till Sutherlands text från 1949. Det bör dock nämnas att han, som John Braithwaite (1985:2) påpekar, presenterade en del av sina tankar redan 1939 vid sitt anförande inför American Sociological Society.

När Sutherland presenterade sin teori om "white-collar crime", eller "manschettbrottslighet"¹³, var det med det uttalade syftet att reformera teorierna om brott och kriminalitet inom den dåtida kriminologin. Det fanns dock även tidigare forskare som intresserade sig för ekonomisk brottslighet. Braithwaite (1985:2) lyfter fram den holländske marxisten Willem Bongers, som i *Criminality and Economic Conditions* från 1916 hävdade att det kapitalistiska systemet gav upphov till brottsligt agerande inom såväl den fattiga arbetarklassen, som ett svar på de miserabla förhållandena, som inom den rika bourgeoisin där den kapitalistiska girigheten frodades. I USA nämner Braithwaite en rad arbeten av sociologen E. A. Ross och andra, även dessa från 1900-talets början, som pekade på till exempel brott mot säkerhetsföreskrifter begångna av pamparna inom gruvindustrin och på mutor givna av företagen för att påverka lagstiftarna.

Dessa föregångare till trots ansågs kriminalitet vid tiden då Sutherland presenterade sin teori i första hand vara ett fenomen inom de lägre samhällsklasserna och sällsynt inom de övre samhällsskikten. Den förhärskande synen på kriminalitet ledde enligt Sutherland till en snedvridning i synen på brott och brottslighet. Själv angav han en helt annan utgångspunkt för sitt arbete: "The thesis of this book, stated positively, is that persons of the upper socio-economic class engage in much criminal behavior" (Sutherland, 1949:9). Sutherland koncentrerade sin diskussion på brott begångna i samband med personernas yrkesutövning och definierade "white-collar crime" som "a crime committed by a person of respectability and high social status in the course of his occupation" (ibid).

Genom att studera lagöverträdelseerna vid 70 stora amerikanska företag, beträffande till exempel marknadsföringsbrott, patentbrott, bedrägerier och brott mot fackliga rättigheter, ansåg Sutherland att han hade funnit stöd för sin hypotes.¹⁴ De övre samhällsklasserna ägnar sig i hög grad åt att begå olika former av brottsliga handlingar, men samhället hanterar överklassens brottslighet på ett annat sätt

13 Sven-Åke Lindgren (2000:102) påpekar att uttrycket "manschettbrottslighet" är sällsynt inom den nutida svenska kriminologin; där används i stället benämningen "ekonomisk brottslighet". Lindgren nämner också att det finns en nyansskillnad mellan de båda begreppen: "manschettbrottslighet" pekar på gärningsmannens samhälleliga position, medan "ekonomisk brottslighet" lägger tonvikten vid brottets art och även dess motiv. "White-collar crime" är dock fortfarande den vanligaste internationella beteckningen.

14 Sutherlands (1949) empiriska material bestod huvudsakligen av ett stort antal domar och yttranden från ett flertal civila domstolar och kommissioner beträffande de 70 utvalda företagen.

än brottsligheten inom arbetarklassen. Gärningsmännen inom de övre samhällsklasserna har större möjligheter att dölja sina brott och därigenom undvika att bli gripna, åtalade och dömda. Om deras olagliga handlingar ändå upptäcks så blir de enligt Sutherland oftast varken gripna av polisen eller placerade i fängelse utan deras fall hanteras på annat sätt, till exempel civilrättsligt eller av administrativa kommissioner. Detta leder i sin tur till att deras handlingar inte alltid blir representerade i brottsstatistiken.

När det gällde att formulera en teori omfattande såväl "white-collar crime" som andra typer av brottslighet hänvisade Sutherland (ibid:234 ff) till sin egen teori om "särskiljande tillhörighet" (differential association), som han först presenterade redan 1934. Kärnpunkten i teorin, en av de mest inflytelserika inom kriminologin, är att kriminellt beteende är inlärt i interaktion med dem som definierar beteendet som fördelaktigt och skilt från dem som definierar beteendet som ofördelaktigt. Det är alltså en utpräglat social eller interaktionistisk teori om kriminalitet. Sutherland menade att teorin om särskiljande tillhörighet visserligen inte förklarade alla former av kriminalitet, men han ansåg ändå att teorin kanske bättre än någon annan kunde tillämpas på såväl "white-collar crime" som andra typer av brottslighet.

Sutherland pekade på betydelsen av inlärningsaspekten. Novisen inom området får dels lära sig hur det rent praktiskt går till att bryta mot lagen, dels tillgång till generaliserande rationaliseringar i stil med "affärer är affärer" eller liknande för att rimliggöra och försvara lagöverträdelserna (ibid:240). Och affärsmän lär sig inte bara handlingsdefinitioner som är fördelaktiga för "white-collar crime" – de är även skyddade och isolerade från andra, för "white-collar crime" ofördelaktiga, definitioner. Affärslivet särskiljs från andra områden. Även om affärsmännen i barndomen fick lära sig att ärlighet är en dygd så ses detta som föga relevant när det gäller hur den egna affärsverksamheten ska bedrivas.

Sutherlands diskussion om "white-collar crime" måste naturligtvis betraktas med utgångspunkt i att den formulerades för ett drygt halvsekel sedan och i en amerikansk kontext. Den har dessutom en tydlig polemisk udd, riktad dels mot den konventionella kriminologins sätt att betrakta brott och brottslighet, dels mot samhällets elitskikt inom affärsvärlden. Ändå är diskussionen fortfarande relevant för att belysa hur den ekonomiska brottsligheten betraktas ur en kriminologisk synvinkel. Det visar sig inte minst genom att Sutherlands texter fortfarande ofta tas som utgångspunkt för diskussioner om ekonomisk brottslighet. Hans teori om "white-collar crime" definierade ett nytt kriminologiskt problemområde och inspirerade efterföljarna till såväl kritik som till utveckling och fördjupning av hans tankegångar.

Utveckling och kritik av Sutherlands teori

Sven-Åke Lindgren (2000:103) påpekar att Sutherlands definition av ekonomisk brottslighet har kritiserats för att vara alltför vag, även om Sutherland själv menade att det var en approximativ definition som inte skulle betraktas som heltäckande eller definitiv. Den var formulerad med den uttalade avsikten att rikta uppmärksamheten mot en tidigare förbisedd typ av kriminalitet och inte minst uppmärksamma en ny kategori av kriminella aktörer. Susan P. Shapiro (1990:347) menar att Sutherland alltför starkt betonade den sociala statusen hos gärningsmannen. Det är brottet mot ett tilldelat förtroende, snarare än gärningsmannens sociala position, som hon använder som utgångspunkt för analysen av ekonomiska brott.

Shapiro vill flytta fokus från aktörens sociala status till själva lagöverträdelsen och omständigheterna kring denna. Hon menar att det inte främst är på grund av manschettbrottslingars höga samhällsstatus som deras brott bedöms annorlunda och lindrigare än andra typer av kriminalitet. Ekonomisk brottslighet handlar om missbruk av förtroendepositioner inom organisationer, där status bara är en av flera beståndsdelar: "Corporate, occupational, and upper status are related to the distribution of positions of trust which, in turn, provide opportunities for abuse" (ibid:358). Shapiro anknyter dock till Sutherlands analys när hon förklarar den relativt sett lägre andelen fällande brottmålsdomar bland ekonomiska brottslingar med hög social status med att det finns andra alternativ tillgängliga beträffande dessa brott, framför allt civila och administrativa.

En del forskning pekar också på att ekonomiska brott ofta begås inte bara av eliten utan av personer inom vad som brukar betecknas som medelklassen: "they [manschettbrottslingarna] appear to represent the very broad middle of the society, much above the poverty line but for the most part far from elite social status" (Weisburd et al, 1991:73). "White-collar crime" bör alltså enligt detta synsätt, vilket James W. Coleman (1989:5) påpekar, inte betraktas som något endast förbehållet samhällets högsta elit. Även Gerald Mars *Cheats at Work* (1982) visar hur den ekonomiska brottslighetens gärningsmän finns inom varierande samhällsskikt och på alla organisationsnivåer inklusive de lägsta. Mars studie handlar om fiffel och mygel på arbetsplatserna. Han beskriver efter intervjuer med ett drygt hundratal arbetstagare ett stort antal olika former av sådant fifflande. Det handlar om allt från att manipulera med arbetstiderna eller ringa privatsamtal på jobbet till att ta emot betalningar "under bordet", stjäla varor från jobbet eller ta för mycket betalt av kunderna.

Mars (ibid:18) beskriver fifflandet som utbrett; det kunde till och med vara så att det sågs som avvikande att *inte* fiffla. Det fanns ofta tysta överenskommelser mellan underordnade och deras chefer eller arbetsledare, där dessa antingen bortsåg från överträdelserna eller själva deltog aktivt i fifflandet. Att fiffla undan en del till sig själv kunde även ses som en del av lönen, som en sorts "löneförmån". En

poäng som Mars för fram är att fifflandet visserligen kunde betraktas som regelbrytande, men det var ändå inte i avsikt att bryta mot sina egna regler: "People *never* just grabbed what they could from whomsoever they could. There were *always* rules that governed limits and amounts, rules about who could be fiddled and who not; and rules about who could be incorporated and who must be excluded" (ibid:19). När det till exempel gällde att ringa privata samtal från jobbet såg Mars en hierarki, där de anställda på lägre nivåer kunde tillåta sig att ringa lokalsamtal medan de på högre nivåer kunde ringa nationella eller till och med internationella samtal. Mars påpekar emellertid att detta inte bör ses som regler inom något kriminellt brödraskap. Precis som i Sutherlands analys av samhällets syn på manschettbrottslingar menar Mars att denna typ av handlingar inte betraktas som kriminella på samma sätt som andra typer av brott. Det fanns dock en variation där graden av acceptans eller fördömande kunde växla, även från rättstillämparnas sida.

Rationaliserande beskrivningar

Donald Cresseys (1953) analys av förskingringsbrott kan betraktas som ett tidigt uttryck för en aktörsorienterad skola när det gäller att studera ekonomisk brottslighet. Cressey intervjuade ett antal personer dömda för förskingring. I analysen betonade han betydelsen av hur den enskilde förskingraren beskrev sin överträdelse i form av en rationalisering för att få handlingen att framstå som rimlig och förklarlig (ibid:93 ff; jfr. Sykes & Matza, 1957). De förskingrade medlen kunde till exempel beskrivas som ett lån som så småningom skulle betalas tillbaka, något som enligt Cressey dock sällan skedde. Man kunde också beskriva förskingringen som ett förskott på pengar som man egentligen hade rätt till men inte skulle få förrän senare, eller hävda att förskingringen var resultatet av en extraordinär situation där vem som helst hade gjort samma sak.

Gerald Mars (1982:176 ff) påpekade att fifflat på arbetsplatserna som han studerade inte beskrevs i termer av stöld, bedrägeri eller förskingring (som inom juridiken) utan till exempel som lån, eller med referens till Stuart Henry att det rörde sig om varor som inte var stulna utan hade "fallit av lastbilsflaket" (ibid:179). Genom en "desentiserad" vokabulär (ibid:178) – rationaliseringar för att använda Cresseys (1953) terminologi – kunde fifflandet beskrivas i mindre känsliga och socialt acceptabla termer. Enligt Cressey borde sådana rationaliseringar inte ses som efterhandskonstruktioner, konstruerade med avsikt att förklara sig inför polisen eller de rättsliga myndigheterna. Det var snarare så att rationaliseringen *föregick* brottet. Genom att beskriva förskingringen som ett lån eller ett förskott blev den också möjlig att utföra utan att det upplevdes som ett allvarligt brott mot samhällets normer. Med Cresseys ord utgjorde beskrivningarna "jämningsvokabulärer" (vocabularies of adjustment) (ibid:93 ff). Rationaliseringarna blev ett sätt att jämkas samman två till synes oförenliga handlingssätt – att jämkas samman

”borde göra” med ”gör”. Genom rationaliseringarna gick de två motstridiga bilderna att förena.

Cressey (ibid:90 f; jfr. Coleman, 1989:236 f; Lindgren, 1998:33) identifierade ytterligare två dimensioner av betydelse för varför människor förskingrar: *motiv* (i form av ekonomiska bekymmer som inte kunde anförtros åt andra) och *tillfälle* (det krävs att personen har tillfälle att begå brottet i form av en förtroendeposition och även kunskaper nödvändiga för att kunna förskingra).¹⁵ Gemensamt för många av dem som Cressey intervjuade var oviljan att betrakta sig själv som en brottsling i ordets gängse betydelse. Här kan en parallell dras till Sutherland (1949:223 f) som beskrev något av en inneboende paradox när det gäller ”white-collar crime” – manschettbrottslingar kan vara väl medvetna om att de bryter mot lagen, men de betraktar ändå inte sig själva som kriminella.

Coleman (2001:58 ff) menar att Cresseys bidrag till förståelsen av ekonomisk brottslighet var viktigt. Cressey visade att det fanns empiriskt stöd för Sutherlands teori om särskiljande tillhörighet genom att visa hur de dömda förskingrarna hade lärt sig brottsdefinitioner fördelaktiga för förskingring. Han utvidgade också Sutherlands analys genom att anknypa till ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv: ”socially created symbolic constructs not only define reality, they allow individuals to anticipate the kinds of responses their behavior is likely to bring and adjust their actions accordingly” (ibid:58 f). Förskingraren kunde anpassa sin definition av handlingen till de sociala förväntningarna så att den inte längre framstod som något normbrott.

Trots att Sutherlands teori om särskiljande tillhörighet bör betraktas som en interaktionistiskt präglad teori så konfronterade han enligt Coleman aldrig explicit problemet med hur människor kan lära sig att begå brottsliga handlingar som står i strid med kulturellt accepterade och redan internaliserade normer. Här var Cresseys bidrag betydelsefullt, eftersom han visade hur de dömda förskingrarnas brottsliga handlingar föregicks av rationaliseringar där handlingarna beskrevs så att de upplevdes ligga inom ramen för vad som förväntades och ansågs accepterat. Cresseys analys av rationaliseringarnas betydelse har enligt Coleman övertygande stöd i forskningen kring ”white-collar crime” och är väsentlig för att förstå den ekonomiske brottslingens handlingar.

Ett aktörsorienterat perspektiv

När det gäller min egen analytiska infallsvinkel, som här endast ska nuddas vid för att senare mer utförligt beskrivas, är det en mikrosociologiskt orienterad empirisk undersökning. Ur den kriminologiska teoribildningen hämtar jag främst

15 När det gäller frågan om i vilken mån ekonomiska bekymmer som inte kan anförtros någon annan är en viktig dimension för förskingring påpekar James W. Coleman (1989:212) att betydelsen av detta motiv inte bekräftats av senare studier av förskingring.

inspiration från aktörs- och interaktionsorienterade former av analys som de redan nämnda studierna av Cressey (1953) samt Sykes och Matza (1957). Dessa intresserade sig för hur aktörerna beskriver sina handlingar, något jag menar är en viktig dimension för att kunna förstå aktörernas motiv och val av handlingssätt.

Det är värt att påpeka att mitt analytiska perspektiv inte likt Sutherlands är inriktat mot en samhällselit. De biståndsarbetare jag intervjuat bör sannolikt oftast snarare räknas in i den form av mellanpositioner som bland andra Mars (1982), Coleman (1989) och Weisburd med flera (1991) skriver om. Biståndsarbetarna är i de flesta fall aktörer i en mellanposition inom organisationerna, där de har ett visst ansvar för till exempel biståndsmedel eller biståndsmaterial utan att för den skull ha det övergripande ansvaret för verksamheten. De blir därmed potentiella deltagare i korruption; biståndsarbetarna kan genom sina positioner inom organisationerna sägas ha tillfälle att utöva korruption. Det kan då ses som signifikativt att volontärerna i min undersökning, som befinner sig på biståndsorganisationernas lägsta nivå, redogör för relativt få tillfällen då de varit inblandade i vad som skulle kunna betecknas som korruption. På den nivån har de inte samma tillgång till biståndsmedel och biståndsmaterial, och det blir därmed också mindre sannolikt att de kommer att bryta mot reglerna. Förhållandet kan även beskrivas som att volontärerna är mindre intressanta att bli pressade av någon annan att betala mutor. Samtidigt är det naturligtvis så att även om volontärerna kan sägas befinna sig på en låg position inom organisationen så har de ändå en relativt hög status som "rik västerlänning" i förhållande till lokalbefolkningen i länderna där de arbetar.

Även de motparter som biståndsarbetarna beskriver, till exempel tullare, poliser och andra myndighetspersoner, kan på motsvarande sätt delta i korrupta praktiker i kraft av en viss position inom en organisation som ger dem tillfälle att göra det. Dessa personer betecknas samtidigt av biståndsarbetarna som fattiga och deras brottslighet ses ofta som närmast begången av nödtvång på grund av den rådande fattigdomen. Inte heller de stämmer därmed in i Sutherlands definition av manschettbrottslingar. Sådana högt uppsatta personer förekommer visserligen i det empiriska materialet men då främst i beskrivningar där de används för att kontrastera den stora korruptionen med den lilla.

Om gåvor och mutor

Gåvan som socialt fenomen har behandlats i såväl sociologisk som antropologisk litteratur. I sammanhanget är diskussionen om gåvor framför allt relevant för de insikter den kan ge om fenomenet mutor. Klassikern när det gäller texter om gåvoutbyten är Marcel Mauss *Gåvan* (1925/1972). Mauss var antropolog och stu-

derade de mönster av gåvoutbyten han såg bland stammar i Nordamerika, Melanesien och Papua. Analysen av gåvoutbytet såg han dock som relevant även i andra sammanhang: "Vi kan genast fastslå att samma moral och samma ekonomi fungerar, om än mindre påtagligt, i vårt eget samhälle" (ibid:18). Mauss inleder diskussionen om gåvor och gåvoutbyten med ett exempel hämtat ur den isländska Eddan: "Till vän man har skall man vän vara och gälda gåva med gåva" (ibid:15). Redan här pekar han på en av huvudpunkterna i texten; det gåvoutbyte som vi ofta betraktar som frivilligt och spontant är i själva verket något som bär med sig starka sociala förpliktelser.

Gåvoutbytet beskrivs av Mauss som ett system av regler och moraliska normer. Framförallt karaktäriseras gåvoutbytet av tre förpliktiganden: att *ge*, att *ta emot* och att *återgälda*. Utbytet beskrivs som ett kretslopp av gåvor och gengåvor, där förpliktigandet att återgälda mottagna gåvor är den drivande kraften. Som Mary Douglas (1992/1996) skriver i sin essä om Mauss text: "the rule that every gift has to be returned in some specified way sets up a perpetual cycle of exchanges within and between generations" (ibid:156 f). Om kretsloppet bryts genom att inte återgälda en mottagen gåva innebär det ett brott mot den institutionella normen.

Utbytet kan alltså beskrivas i termer av reciprocitet. De föremål eller tjänster som ingår i gåvoutbytet kan ha ett penningekonomiskt värde men behöver inte ha det – värdet kan lika gärna betraktas som symboliskt. En stor del av Mauss diskussion handlar just om att beskriva den symboliska dimensionen av gåvoutbytet. Det är inte föremålen i sig som är det centrala utan vad de representerar i form av sociala tecken på samhörighet, status och respekt. Det förpliktigande kravet på återgäldande framstår på så sätt som en moralisk norm snarare än en ekonomisk.

Gåvor som strategiska och relationsskapande

Gåvoutbyten kan analyseras i termer av gåvoekonomi (Bourdieu, 1995/1999:145 ff; Sjöstrand, 2001). Det handlar om ett utbyte av föremål eller tjänster och dessa kan naturligtvis ha ett penningekonomiskt värde. Men för att gåvan inte ska berövas karaktären av gåva får aktörerna inte låtsas om detta värde: "Att utsäga allt och säga sanningen om utbytet eller, som man ibland säger, 'vad det egentligen kostar' (när man ger bort en present tar man bort prislappen...) är att förstöra utbytet" (Bourdieu, 1995/1999:147).

Pierre Bourdieu (1995/1999) betonar liksom Mauss den förpliktigande dimensionen hos gåvan: "den [gåvan] är ett sätt att behärska genom att skapa en tacksamhetsskuld" (ibid:146). Gåvoutbytet kräver dock ett bortseende även från de förpliktigande aspekterna, något Bourdieu beskriver som gåvans "kollektiva misskännande" (ibid:146; Sjöstrand, 2001:49). Förnekandet av det ekonomiskt kalkylerande möjliggörs enligt Bourdieu genom den temporala separationen av

gåvan och gengåvan. Denna separation gör att gåvan (skenbart) kan betraktas som en självständig och fristående handling när den egentligen ingår i en ömsesidigt förpliktigande kedja av utbyten. På så sätt blir gåvan som Bourdieu ser den en symbolisk tillgång – han talar om ”det symboliska utbytets ekonomi” (1995/1999:147) – som kan användas av aktörerna för olika syften.

Betonandet av den förpliktigande dimensionen hos gåvor – som är av stor betydelse för förståelsen av mutor som socialt fenomen – kan emellertid enligt Malin Åkerström (2005) medföra att andra dimensioner underbetonas eller går förlorade. Åkerström hävdar med stöd av Stuart Henry att vi ofta använder ett ekonomisk-rationalistiskt präglat språk när vi talar om utbyten och därför har svårt att se andra dimensioner hos dessa utbyten. Gåvoutbyten kan betraktas som ett ”socialt kitt” och som en del av den sociala interaktionens egna dynamik. Gåvan har alltså, betraktat på detta sätt, inte i första hand en instrumentell utan en relationsskapande dimension där den kan uttrycka gemenskap, aktning eller sympati.

För Johan Asplund (1987:56 ff) är människans grundläggande sociala responsivitet en central aspekt av gåvoinstitutionen, något han menar inte uppmärksammas av Marcel Mauss. I stället för givande och tagande bör man kanske då hellre tala om elementära sociala responser, om svar och gensvar på den andres handlingar: ”att det inte är föremålet som sådant det kommer an på utan snarare föremålets vandring fram och tillbaka mellan Ego och Alter” (ibid:58). Charles Taylor (1994/1999:42 ff) uppmärksammar dimensionen av erkännande, ett perspektiv genom vilket inte bara gåvor utan även andra former av mänskliga utbyten kan betraktas. Taylor påpekar med stöd av George Herbert Mead att det mänskliga medvetandet skapas dialogiskt, i utbyte med andra. Människan är på så sätt beroende av den andres erkännande.

Sammantaget gör detta att gåvan betraktad ur Mauss perspektiv framstår som en sammansatt och komplicerad handling, där tonvikten kan läggas vid olika dimensioner: ”För Mauss är gåvan en hybrid – varken en helt fri eller gratis prestation eller ett helt egennyttigt och utilitaristiskt byte” (Wästerfors, 2004:39). Ändå är det den ekonomiskt präglade, instrumentella utbytesdimensionen som enligt Wästerfors (ibid:40) ofta lyfts fram när det gäller Mauss diskussion om gåvor.

Gåvor kontra mutor

Gåvoutbytet är alltså en social handling som bär med sig förväntningar och förpliktelse; det kan betraktas som såväl strategiskt som relationsskapande. Ett alltför starkt betonande av gåvans förpliktigande dimension tycks emellertid kunna leda till ett upplösande av gränsen mellan å ena sidan gåvan och å andra sidan mutan. Enligt Georg Simmel (1908/1964:393, jfr. Schwartz, 1967:3 ff) kännetecknas en gåvorelation av att mottagaren genom tacksamhetsskulden hamnar i ett underläge gentemot givaren. Simmel menar att detta kan förklara varför vissa inte

tycker om att få gåvor och försöker undvika att ta emot dem: "the condition of gratitude easily has a taste of bondage" (Simmel, 1908/1964:393). Om gåvorelationen betraktas på detta sätt tycks skillnaden mellan en gåva och en muta kunna betecknas som liten eller närmast försumbar. En tänkbar åtskillnad är dock möjlig att urskilja om man utgår från Pierre Bourdieus (1995/1999:145 ff) slutsats att gåvan visserligen förpliktigar till återgäldande men att detta förpliktigande inte får låtsas om. Om kravet på återgäldande är explicit, då kan gåvan övergå till att bli en muta (Smart, 1993:393; Sjöstrand, 2001:48; Wästerfors, 2004:206).

Alan Smart (1993) skriver om *guanxi*, en sedvänja som han menar är utbredd i Kina. *Guanxi* är en form av sociala nätverk som bygger på utbyten av gåvor, favörer eller fester. Seden handlar enligt Smart om att uppnå såväl relationsskapande sociala mål som kalkylerade och "marknadsmässiga" mål. *Guanxi* betraktas alltså inte i sig som mutor. En indikator på att det kan röra sig om mutor anses däremot vara om gåvan består av pengar. Ett annat tecken är om den sociala och relationsskapande dimensionen av *guanxin* saknas, det vill säga om det uppfattas som ett renodlat instrumentellt och materiellt intresse. Smart påpekar att *guanxi* betraktas som en konstform, eftersom sättet som utbytet går till och hur väl aktörerna utför sina delar av utbytet är avgörande för hur *guanxin* uppfattas och hur framgångsrik den blir. Det Smart beskriver när han diskuterar *guanxi* tydliggör att ett visst gåvoutbyte inte i sig "är" en muta eller en icke-muta. Vad en viss handling "är" kan skifta och är på så sätt beroende av aktörernas uppfattningar och kategoriseringar. En klumpigt hanterad *guanxi*, i form av pengar eller med otillräcklig omsorg om den sociala relationens betydelse, riskerar att förvandlas till en muta i den andre aktörens, eller den sociala omgivningens, ögon.

Kanske kan det formuleras som att en muta är en gåva som till sin natur huvudsakligen eller rentav *enbart* uppfattas som strategisk. Enligt Wästerfors (2004) kan mutor "betraktas som ett slags överdrivna och därmed klandervärda gåvor" (ibid:204). Det är i den förpliktigande dimensionen av gåvan – särskilt plikten att återgälda – som kopplingen till mutor tydligast framträder: "Baktanken anses övertydlig, förbehållet markant, hållhaken bestämd – härav uttryck som 'köpt'" (ibid:205). En till intet förpliktigande muta framstår däremot som meningslös, åtminstone utifrån bestickarens perspektiv. Eller annorlunda uttryckt: den framstår helt enkelt inte som en muta. Däremot kan en "överdriven", strategisk gåva med ett starkt inslag av förpliktelse kategoriseras som en muta. Till detta kan fogas att mutan dessutom antas leda till åsidosättandet av opartiskhet och därmed till någon form av orättmätig fördel för mutgivaren. En muta som inte uppnår något annat syfte eller någon fördel utöver vad som lika gärna skulle uppnåtts utan mutans hjälp framstår även den som meningslös eller misslyckad, åtminstone ur bestickarens perspektiv.

Denna undersökning i förhållande till andra

Litteraturgenomgången om korruption måste som redan påpekats ses som begränsad; det finns alltför mycket skrivet om ämnet för att det ska vara möjligt att ge en fullständig bild. Jag vill ändå våga mig på ett par försiktiga slutsatser och samtidigt placera in min egen undersökning i förhållande till andra undersökningar om korruption och mutor. Undersökningar av korruption kan som vi sett baseras på många skiftande empiriska material. En del studier baseras på enkäter eller strukturerade intervjuer där olika aktörer skattar eller beskriver förekomsten och arten av korruption i ett samhälle (t.ex. Grødeland, Koshechkina & Miller, 1998; Miller, 2003). Det finns ofta en strävan efter att mäta graden och arten av korruption (t.ex. Transparency Internationals *Corruption Perceptions Index*). En annan vanlig ambition är att diskutera eller förespråka åtgärder mot korruption eller att bedöma dess orsaker och konsekvenser (t.ex. Rose-Ackerman, 1999; Karlström, 2003). Ytterligare en form av litteratur om korruption är översiktsarbeten, något som i sig är ett tecken på den stora mängden artiklar och böcker inom området (t.ex. Bardhan, 1997; Jain, 2001).

Intervjustudier som påminner om denna undersökning tycks däremot vara sällsynta. David Wästerfors (2004) och Katarina Jacobssons (2005) studier är två noterbara undantag som dessutom är väl kända för mig eftersom vi arbetat i samma forskargrupp på Sociologiska institutionen i Lund och återkommande läst och diskuterat varandras arbeten. Båda dessa forskares arbeten kan sägas handla om mutornas retorik.

Wästerfors (2004) intervjuade svenska företagare verksamma i Östeuropa om deras erfarenheter av mutor. Han påpekar att företagarnas berättelser om mutor skiftar i förhållande till den roll eller position de själva intar i berättelsen. När de talar om andras mutor kan dessa fördömas och beskrivas i anklagande termer, men när de beskriver egna eventuella mutor är perspektivet ett annat och företagarna kan genom sina beskrivningar demonstrera kulturkännedom, taktisk skicklighet eller sinne för sällskapliga ansträngningar, även om det i det senare fallet ur företagarnas perspektiv då strikt talat inte längre handlar om mutor. Begreppet mutor kan alltså ges olika symboliska innebörder av företagarna, där dessa ger "inte bara mening åt begreppet mutor utan även åt berättaren" (ibid:207). Den kulturella betydelsen av mutor, som de gestaltas i företagarnas berättelser, kan enligt Wästerfors med stöd av John T. Noonan (1984) vila på en viss förståelse av gåvobegreppet, särskilt med avseende på plikten för mottagaren att återgälda en given gåva. Mutor är en särskild typ av gåvor, som betecknas som avvikande och klandervärda genom det uttalade och starka kravet på återgäldande: "Mutan förefaller plocka upp, förstärka och understryka denna plikt, vilket gör att den framträder som en överdriven eller karikerad gåva" (Wästerfors, 2004:216).

Jacobsson (2005) tar avstamp i några svenska rättsfall som handlar om mutor och lyfter i sin intervjustudie fram de olika aktörernas motstridiga beskrivningar av mutor. Den som blivit dömd för bestickning eller mutbrott har, naturligt nog, ofta ett annat sätt att beskriva vad som hänt än den version som åberopas av åklagaren. Här fann Jacobsson bland annat att det i samtal om mutor ges uttryck för ett antal folkliga föreställningar om vad en "riktig" muta är för något, som kan skilja sig från de rättsliga definitionerna. En "riktig" muta är: 1) hemlig, 2) har ett högt värde, 3) genererar favörer, 4) ges med baktankar om favörer, 5) ingår i en bestämd handlingssekvens (först muta, sedan tjänst) samt 7) ges och tas av oohederliga personer. De dömdas versioner av händelserna kan ses som försök att i någon mån rentvå det egna agerandet, att med hjälp av förklarande "accounts" (Scott & Lyman, 1968, se även kapitel sex) redogöra för det som hänt och få det att framstå som försvarligt och acceptabelt. Detta skedde enligt Jacobsson på ett retoriskt ofta raffinerat sätt, där man under intervjuerna med hjälp av diskussioner av intentioner, jämförelser med andra handlingssätt och beskrivningar av den egna karaktären bemötte och ifrågasatte mut- eller bestickningsanklagelsen.

Cynthia Werner (2000) har genomfört en intervjustudie av gåvor och mutor i Kazakstan, som dock skiljer sig från denna undersökning bland annat genom att Werner gör en innehållsbaserad analys av sina intervjuer snarare än att anlägga ett språkligt-interaktionistiskt perspektiv. Även statsvetaren William L. Miller (2003) baserar sin analys av mutor i ett antal östeuropeiska länder på ett (omfattande) empiriskt material i form av intervjuer. Intervjumaterialet används liksom hos Åse B. Grødeland, Tatyana Y. Koshechkina och William L. Miller (1998) främst för att stödja en innehållsbaserad och delvis kvantitativ analys; den språkliga interaktionen under intervjuerna är inte heller i dessa fall föremål för något analytiskt intresse. I Vinod Pavaralas (1996) intervjustudie av korruption kodas individernas utsagor i olika kategorier beträffande vad de säger om definitioner av korruption, dess orsaker och konsekvenser, men någon mer ingående språklig analys av materialet görs inte. Däremot finns det, särskilt när det gäller Pavaralas och Werners studier liksom hos Wästerfors och Jacobsson, en likhet med denna undersökning på så sätt att dessa forskare inte utgår från någon "objektiv" definition av korruption utan undersöker vad aktörerna själva har att säga om saken. Definitionerna av korruption utgör därmed inte någon utgångspunkt för undersökningen; de är i likhet med tolkningarna och definitionerna i denna studie i stället en del av det som ska undersökas.

En annan relaterad skillnad när det gäller denna undersökning jämfört med många andra studier ligger alltså i den epistemologiska eller kunskapsteoretiska dimensionen. De kunskapsteoretiska aspekterna av undersökningen diskuteras utförligare i metodavsnittet (kapitel fyra). Det är sannolikt så att eftersom man antar att människor har en tendens att undanhålla information eller rentav ljuga när de talar om ett förmodat känsligt ämne som korruption så har man ofta antagit att intervjuemetoden därmed skulle vara mindre lämplig att använda för att

studera fenomenet korruption. Inom den tidigare forskningen om korruption fanns för övrigt en ännu större skepsis angående möjligheterna att empiriskt studera korruption. M. McMullan (1961:3) kan ses som en representant för denna position när han påpekar att argument om korruption inte kan dokumenteras och stödjas genom fakta och statistik på ett sätt som normalt är önskvärt för politisk och sociologisk analys. McMullan hävdar vidare att det inte finns några praktiska möjligheter att kvantifiera fenomenet korruption (något som åtskilliga senare forskare försökt göra) och att det inte är ett ämne som kan undersökas ”öppet” genom enkäter eller intervjuer (något som senare forskare också försökt göra, intervjuer är till och med den huvudsakliga metoden för denna undersökning).

Med tanke på de tidigare diskuterade svårigheterna att definiera och mäta korruption ligger det nära till hands att pröva alternativa sätt att studera korruption. Min uppfattning är att intervjumetoden inte är problematisk utan tvärtom väl lämpad för att bidra till förståelsen av korruption. Ambitionen är alltså inte att mäta, slutgiltigt definiera eller kartlägga korruption i samband med praktisk biståndsverksamhet, utan snarare att studera hur korruption i intervjuer med biståndsarbetare på olika sätt kan fördömas, förklaras, undvikas, iscensättas och därigenom ”moraliseras”.

Analytiska utgångspunkter

Korruption kan förstås och analyseras utifrån flera olika perspektiv. I detta kapitel diskuteras och presenteras några analytiska utgångspunkter som jag funnit användbara för att analysera och tolka det empiriska materialet. Det rör sig om perspektiv som på olika sätt har relevans för förståelsen av mutor och korruption. I den första delen av kapitlet ges en kunskapsteoretisk orientering, där mina utgångspunkter på ett mer grundläggande plan diskuteras. Efter denna inledande orientering presenteras två begrepp som varit betydelsefulla för mitt förhållnings-sätt till det empiriska materialet i undersökningen: redovisande förklaringar ("accounts") och självpresentationer.

Om social interaktion och mikrosociologi

En grundläggande fråga för en sociolog måste vara: Vilken sorts verklighet är det som sociologin bör studera? Här kan det finnas flera svar, men övergripande bör svaret bli att det på något sätt handlar om samhället, om den sociala verkligheten. Mina grundläggande analytiska utgångspunkter kan ringas in med hjälp av stickord som kunskapssociologi, fenomenologi, social konstruktionism, diskurs- och samtalsanalys samt narrativ analys. Jag är helt enkelt intresserad av social interaktion, särskilt språklig sådan; det handlar om att studera det som Jonathan Potter i *Representing Reality* (1996/2000) kallar för "talk and texts as parts of social practices" (ibid:105). Men jag vill inte helhjärtat skriva in mig i ett visst teoretisk-metodologiskt läger, annat än när det gäller det övergripande intresset för språklig social interaktion och det område som ibland kallas för mikrosociologi.

Kunskapssociologi och fenomenologi

”Kunskapssociologin förstår med mänsklig verklighet en socialt konstruerad verklighet” skriver Peter L. Berger och Thomas Luckmann (1966/1979:217). I vardagslivet, menar Berger och Luckmann, tas verkligheten oftast för given. Det bör däremot inte sociologen göra. Det som för mannen på gatan är verkligheten är för sociologen ”verkligheten”. Citattecknen illustrerar att sociologen måste försöka studera hur den förgivettagna kunskapen om verkligheten etableras. Denna kunskap kan vara mer eller mindre giltig, men det viktiga är att studera de processer genom vilka kunskapen så att säga blir till.

Berger och Luckmann tog intryck bland annat av den fenomenologiska traditionen som den formulerats av Alfred Schütz. Enligt Schütz (1953/1999) är den vardagliga världen en i första hand praktisk och social värld. Schütz framhöll språkets betydelse för hur vi når kunskap om omvärlden: ”Det typifierade mediet *par excellence*, varigenom socialt härledd kunskap överförs, är vardagsspråkets ordförråd och syntax. Vardagslivets språk är framför allt ett språk av benämnda ting och händelser, och varje namn omfattar en typifiering och generalisering som refererar till det relevanssystem som råder i den språkliga insidergruppen, som fann det benämnda objektet tillräckligt betydelsefullt för att tilldela det en separat term” (ibid:39). Språkliga definitioner av verkligheten kan alltså betraktas som ett centralt inslag i hur vi uppfattar denna verklighet. Dessa definitioner har, menar Berger och Luckmann (1966/1979), en självuppfyllande kraft. Det vardagliga livets verklighet upplevs av oss som en oftast och huvudsakligen stabil och meningsfull helhet därför att vi med hjälp av våra språkliga definitioner beskriver den som en sådan.

Språket som handling

Jonathan Potter (1996/2000:12 f) påpekar att även om Berger och Luckmann anför övertygande argument för att verkligheten är socialt konstruerad så talar de inte särskilt mycket om *hur* detta sociala konstruerande i praktiken går till. Potter kritiserar den fenomenologiska infallsvinkeln hos Berger och Luckmann. De betonar medvetandets roll, det vill säga hur människor *tänker* om världen. Potter vänder sig mot denna tendens till vad han ser som kognitivism och vill hellre lägga tonvikten på de interaktionella och praktiska aspekterna av hur verkligheten konstrueras. Det fenomenologiska betonandet av medvetandet leder till att konstruktionerna ses som statiska enheter därinne, inuti människors huvuden, snarare än därute, mellan människor och som en del av människans sociala verklighet. Konstruktionerna används – skapas, försvaras, ifrågasätts eller rivs ned – kontinuerligt i samspelet mellan människor. Enligt Potter har denna interaktiva dimension inte uppmärksamats tillräckligt av den fenomenologiska traditionen.

Språket bör alltså inte endast uppfattas som ett verktyg för att beskriva, och därigenom konstruera, verkligheten. John Austin (1955/1982) menade i kontrast till dem som såg språket som ett abstrakt system med främst beskrivande funktioner (sanna eller falska) att det finns meningar eller yttranden vars främsta egenskap är att de *åstadkommer* något snarare än att vara beskrivande. Han kallade dessa yttranden för "performatives": "the issuing of the utterance is the performing of an action" (ibid:6). I motsats till dessa menade han att det finns meningar vars primära funktion just är att beskriva. Dessa kallade han för "constatives".

Potter och Wetherell (1987/2002) menar att Austin gav prov på en för samhällsvetare ovanlig flexibilitet när han efter att ha testat sina idéer fann att de var alltför förenklade: "in fact all utterances have both performative and constative features" (ibid:16). Austins nya förbättrade teori kallade han för teorin om *speech acts*, och den gick ut på att alla yttranden *både* beskriver och åstadkommer saker. En brist hos teorin var enligt Potter och Wetherell att den var i stort sett dekontextualiserad och abstrakt; den tillämpades inte i riktiga talsituationer och var på så sätt icke-empirisk till sin natur. Austins insats var ändå viktig eftersom den drog uppmärksamheten till språket som ett medium för handling. Han såg inte språket som ett abstrakt system utan som del av mänsklig praktisk verksamhet – språket används i social interaktion för att få saker gjorda, för att åstadkomma olika saker.

Det synsättet kan vara frigörande eftersom forskaren inte blir låst vid frågan om beskrivningarnas relevans som referenser till verkligheten; forskaren måste inte ständigt fråga sig om beskrivningarna är sanna eller falska. I stället kan forskaren ställa frågor som: Vad *gör* aktören med sin beskrivning? *Hur* gör han det? Och *varför* gör han just detta? Beskrivningar av verkligheten är sällan eller aldrig enbart beskrivningar av verkligheten utan fyller praktiska funktioner för den som ger beskrivningen. Och som sådana är de inte att betrakta som faktarapporter utan som representationer av verkligheten som involverar retoriska aktiviteter från de sociala aktörerna (Potter, 1996/2000). De retoriska aktiviteterna kan leda till att en viss "sanning" skapas, vidmakthålles eller rivs ned snarare än att representera en sanning i objektiv mening.

Etnometodologi, diskursanalys och narrativ analys

Ett sociologiskt perspektiv med ett starkt intresse för det vardagliga och det praktiska är etnometodologin. Harold Garfinkel (1967) beskriver etnometodologin som ett perspektiv med en starkt empirisk och praktisk inriktning: "the investigation of the rational properties of indexical expressions and other practical actions as contingent ongoing accomplishments of organized artful practices of everyday life" (ibid:11).

Enligt det etnometodologiska perspektivet försöker människor i varje situation att förstå vad som är "på gång" och använder denna vardagsförståelse när de for-

mar sitt eget handlande. En viktig term inom etnometodologin är indexikalitet, som handlar om hur yttranden får olika mening i olika kontexter eller yttrade av olika personer. Garfinkel sätter vad han kallar "objektiva uttryck" (objective expressions) i kontrast till "indexikala uttryck" (indexical expressions). De förra har en exakt och entydig betydelse, men de senare är relativa och mångtydiga: "Their denotation is relative to the speaker. Their use depends on the relation of the user to the object with which the word is concerned" (ibid:5). Yttranden, gester och handlingar måste därför bedömas i sitt sammanhang. De kan inte utan vidare ryckas loss från den samspelssituation där de äger rum, vilket kan vara ett problem om man till exempel bara tar fram enstaka citat ur en social interaktionssekvens och åberopar dessa utan att visa hur de relaterar till hela sekvensen.¹⁶

Ett av problemen med etnometodologin är enligt Potter och Wetherell (1987/2002:30) att den har som ambition att fånga de sociala aktörernas uppfattningar och handlingar, men i praktiken är analysen beroende av hur *forskaren* uppfattar och tolkar situationen. Till exempel gäller detta vad forskaren väljer att ta med och beskriva i sina fältanteckningar, vem han eller hon intervjuar, hur det går till och så vidare. Även om forskaren vill förstå aktörernas egna sätt att skapa mening i sin vardag blir tolkningen beroende av och riskerar att spegla forskarens egna antaganden, som ofta kan vara outtalade och underförstådda. Ett försök att komma runt detta problem är den etnometodologiskt grundade samtalsanalysen, där analysen baseras på noggranna transkriptioner av oftast naturligt förekommande sekvenser av interaktion.

Inte heller inom samtalsanalysen går det dock att bortse från att forskaren alltid i någon mån är en medproducent av sina forskningsresultat. Det är forskaren som transkribererar, sorterar, kategoriserar, analyserar och tolkar det empiriska materialet. Och det är klart att detta är något som man som forskare bör reflektera kring och vara medveten om. Förhållandet beskrivs ofta i termer av att vara ett problem, men det kan lika gärna beskrivas som en förutsättning för att vi överhuvudtaget ska kunna uppnå någon sorts förståelse av sociala fenomen. Det är i denna mening både naturligt och önskvärt att forskaren använder sin egen förståelse och sina erfarenheter som medmänniska och samhällsvarelse i tolkningen av sitt empiriska material. Hur det annars skulle gå till att tolka sociala skeenden har åtminstone jag svårt att se.

"Diskursanalys" är ett begrepp som måste användas med en viss försiktighet, eftersom begreppet kan stå för flera olika analytiska inriktningar. En del av dessa inriktningar ligger relativt nära det samtalsanalytiska perspektivet med detaljerad analys av samtal som främsta metod; Jonathan Potter kan sägas vara en representant för ett sådan synsätt. En gränslinje går här mellan dem som förespråkar en samtalsanalytiskt präglad orientering mot aktörernas specifika, lokala förståelse av interaktionen och dem inom det kritiska diskursanalytiska perspektivet, som me-

16 Garfinkels (1967) diskussion av termen "indexikalitet" uppfattar jag som tämligen snårig och mer komplicerad än en del av hans senare uttolkares (jfr. Potter & Wetherell, 1987/2002:23).

nar att det är nödvändigt att använda information utöver den studerade kontexten och tillämpa kritisk social teori för att förstå hur aktörernas agerande är beroende av och format av sociala strukturer och maktrelationer (Fairclough, 1992/1995; Winther Jørgensen & Phillips, 2000:66 ff). En annan inriktning som ibland betecknas som diskursanalytisk är inspirerad av Michel Foucaults arbeten om diskurser, där begreppet syftar på bredare och mer stabila historiska processer och där relationen mellan makt och kunskap är en central dimension (Winther Jørgensen & Phillips, 2000:19 ff; Börjesson, 2003:34 ff).

De olikartade varianterna av diskursanalys kan ses som en konsekvens av att diskursbegreppet i sig är ett flertydigt begrepp. Sven-Åke Lindgren (2000:22) påpekar att diskursbegreppet liksom språkbegreppet har både en strukturell dimension och en handlingsdimension. Det kan då hävdas att den form av diskursanalys som Potter och andra kan anses representera är mer orienterad mot den handlingsmässiga dimensionen, medan den foucaultskt inspirerade diskursanalysen intresserar sig mer för den strukturella dimensionen av begreppet. Mitt eget analytiska intresse är när det gäller diskursbegreppet främst inspirerat av synen på diskurser som lokalt förankrade och handlingspräglade. Sociala aktörer begränsas och formas visserligen av diskursiva "bojor" när de tolkar och beskriver verkligheten, men samtidigt väljer aktörerna att *använda* sig av diskursiva resurser när de till exempel argumenterar för en viss uppfattning (Jacobsson, 2000:30). Ett renodlat strukturellt perspektiv tror jag överskattar diskursernas homogenitet och underskattar aktörernas kreativa och ifrågasättande kapacitet. Diskurser kan bekräftas, åberopas och vidmakthållas av sociala aktörer, men de kan också utmanas, revideras eller till och med kullkastas.

Den narrativa analysen eller studiet av berättelser är ett annat besläktat perspektiv som även det betonar de språkliga framställningarnas betydelse för förståelsen av den sociala verkligheten: "Nature and the world do not tell stories, individuals do. Interpretation is inevitable because narratives are representations. /---/ Human agency and imagination determine what gets included and excluded in narrativization, how events are plotted, and what they are supposed to mean. Individuals construct past events and actions in personal narratives to claim identities and construct lives" (Riessman, 1993:2). Den sociala verkligheten är sammanflätad med det språk som vi använder. Denna syn på språkets betydelse har lett till ett förnyat intresse för berättelser, där intresset i stället för att inriktas på att nå fram till en verklighet bakom berättelserna riktas mot berättelsen i sig. Berättelser är inte en direkt avspegling av världen "därute", men de är ett sätt att komma åt hur denna värld upplevs, tolkas och gestaltas av de sociala aktörerna (ibid:4 f; Hydén, 1997:16 f).

Betydelsen av mikrosociologi

Människans värld är också språkets värld, och därför är språket av central betydelse när vi vill studera och förstå samhällsliga fenomen. Genom språkligt formulerade kategoriseringar upplever och förstår vi världen, och vårt tänkande sker genom språket. Den sociala verkligheten blir inte bara begriplig för oss genom språket; den framträder och skapas till stor del genom språklig interaktion i olika sociala situationer. I den växande medvetenheten om språkets betydelse för hur vi uppfattar den sociala verkligheten finns också en möjlighet för sociologin att närma sig en djupare förståelse av denna verklighet. Men är det så att mikrosociologiskt orienterade forskare genom att studera interaktionen mellan människor bara belyser det "lilla" sociala livet och ignorerar annat av större vikt, som makt-, klass- eller könsstrukturer? Är mikrosociologi något som är trivialt? Jag hoppas att denna undersökning är ett uttryck för ett nekande svar på dessa frågor. Det är legitimt, relevant och intressant att intressera sig för det "lilla" sociala livet; det har i själva verket genom långa tider försummats inom sociologin och inte undersökts tillräckligt.

En mikrosociologiskt orienterad sociologi utesluter inte att forskaren i sin analys intresserar sig för och uppmärksammar samhällsliga strukturer, men dessa bör då inte ses som statiska och determinerande utan som socialt skapade och omskapade: "strukturen är något som hela tiden blir till genom aktörernas verksamhet och deras reflektion över denna verksamhet" (Østerberg, 1977/1991:17). Att, som i denna undersökning, undersöka mikrosociologiska processer i form av social språklig interaktion är ett bra sätt att få inblick i denna meningsskapande verksamhet, i detta fallet inom området korruption.

Om redovisande förklaringar

Förklaringar av olika slag är en central del av det sociala livet. De genomsyrar vår vardag och kan bestå av allt från texter om hur en viss teknisk apparatur fungerar till verbala yttranden för att förklara ett visst handlingsätt. Charles Antaki (1994) ger följande allmänna definition på vad en förklaring är: "it [will] be *some stretch of talk hearable as being a resolution of some problematic state of affairs*" (ibid:4).

"Förklaring" är alltså ett vidsträckt begrepp. I vid mening kan förklaringar ses som olika former av svar på den antingen uttalade eller underförstådda frågan "Varför?". En förklaring innebär någon form av begripliggörande, men det är samtidigt viktigt att framhålla att många olika tolkningar av en sådan fråga är möjliga. Förklaringar är inte entydiga utan mångtydiga. Frågan "Varför?" kan leda till redogörelser för direkta orsakssamband (varför A leder till B) men också

till redogörelser för skälen för en viss uppfattning (Draper, 1988:22 ff). Det bör även understrykas att huruvida en förklaring är sann respektive falsk inte behöver betyda något för om mottagaren blir övertygad om dess giltighet eller inte. En väl-formulerad lögn kan vara mer övertygande än en klumpigt formulerad sanning.

Frågan "Varför?" är av särskilt intresse när samtalsämnet gäller mutor och korruption. Om frågan aktualiseras i samband med en berättelse om korruption – det kan vara explicit eller implicit – så ligger det nära till hands att formulera en förklaring som ett *försvar*, om berättaren själv varit inblandad i aktiviteter som skulle kunna tolkas som omoraliska. Särskilt relevant blir detta när berättaren talar om en situation där han eller hon själv kan tänkas ha gett (eller tagit emot) en muta. Mutor och korruption är potentiellt moraliskt laddade områden. Berättaren kommer därför sannolikt i sin beskrivning av sådana situationer att försöka få sitt handlande att framstå som korrekt, rimligt eller åtminstone acceptabelt. Här finns naturligtvis också en tydlig dimension av social kontroll när det gäller förklaringar. Om vi inte kan förklara våra handlingar på ett sätt som uppfattas som förståeligt och försvarligt riskerar vi att drabbas av sociala eller legala sanktioner.

På ett grundläggande plan förutsätter detta resonemang att människor har en kapacitet för att handla moraliskt – att vi kan välja mellan olika handlingssätt och därmed också ställas till svars för våra handlingar (Adelswärd, 1997:227; jfr. Buttny, 1993:3 f; Goffman, 1971:98 ff). Jörg R. Bergmann (1998:283 ff) talar om en "protomoral" (proto-morality) som en grundförutsättning för moraliska resonemang. Förmågan hos människor att göra medvetna val mellan olika handlingar – och tillskrivandet av ansvar för egna och andras handlingar – är de centrala beståndsdelarna i den "protomoral" som Bergmann beskriver. Om denna moraliska grund saknades så skulle det inte finnas något behov att förklara sig, eftersom det då inte vore möjligt att utkräva något individuellt ansvar för en handling. Vi ställer normalt inte katten till svars för att den dödar och äter musen; den har inget annat val. Och om vi ändå skulle göra det så har vi förmänskligat katten ifråga, dragit in den i människans moraliska krets. Som mänskliga varelser inte bara *kan* vi förklara oss, utan vi *förväntas* också förklara oss när vi har varit inblandade i något som skulle kunna uppfattas som olämpligt eller klandervärt. En sådan förklaring kan göras med icke-verbala uttryck (Goffman, 1971:122 ff), men oftast görs den med hjälp av språket.

"Accounts" eller redovisande förklaringar

Detta sätt att språkligt "reparera" eventuella avvikelser från de moraliska normerna kan förstås utifrån den typ av förklaringar som Marvin B. Scott och Stanford M. Lyman (1968) kallade "accounts". Jag menar att det är rimligt att anta att biståndsarbetarna under intervjuerna vill redogöra för potentiella avvikelser från moraliska normer på ett sådant sätt att avvikelserna framstår som socialt accepta-

bla. Begreppet "accounts" är därför ett användbart verktyg för att förstå hur biståndsarbetarna uttrycker sig i intervjuerna.

Ordet "account" kan enligt lexikonet ha en rad olika betydelser på svenska, till exempel redovisning, redogörelse, räkning, konto, orsak (on account of) eller betydelse (of no account) (Nationalencyklopedins lexikon). Mångfalden av vardagliga betydelser gör begreppet "account" riskabelt som vetenskaplig term; risken för missförstånd ökar när de vardagliga betydelserna är av skiftande slag. Jag kommer i texten att använda "redovisande förklaringar" som svensk benämning för "account", även om jag ibland använder mig av den engelska originalbeteckningen.¹⁷ Termen "redovisning" tar naturligtvis fasta på en viss betydelse av ordet "account". Denna kan ses som ekonomiskt laddad, särskilt om man uppfattar ordet "redovisning" i en bokföringsmässig betydelse. Men associationen leder ändå inte fel om man betraktar den i termer av en form av moralisk "redovisningsskyldighet" (Adelswärd, 1997:227). Sociala aktörer kan som moraliskt ansvariga varelser ses som skyldiga att, antingen självmant eller på uppmaning av andra, lämna någon form av förklaring till ett givet agerande.

Varför finns det ett fenomen som redovisande förklaringar i det sociala livet? Enligt Charles Antaki (1994) beror det på att vi måste ha något sätt att i samspelet mellan människor hantera det som kan uppfattas från avsteg från rådande moraliska normer. För att kommunikationen ska fungera i sådana situationer måste vi kunna förklara oss för varandra: "Only a system in which nothing ever went wrong would need no markers of problems" (ibid:74). Synen på redovisande förklaringar som en mekanism för att upprätthålla eller "reparera" kommunikationen mellan människor kan även kompletteras med ett antagande om motivation, nämligen att det är av vikt för människor hur de presenterar sig själva inför andra. För Erving Goffman var det en grundläggande tanke att människor i social interaktion presenterar sig för varandra och strävar efter att upprätthålla jämvikten i interaktionen: "Much of the activity occurring during an encounter can be understood as an effort on everyone's part to get through the occasion and all the unanticipated and unintentional events that can cast participants in an undesirable light, without disrupting the relationships of the participants" (Goffman, 1967:41). Olika former av redovisande förklaringar kan ses som ett av de språkliga verktyg med vars hjälp kommunikationen kan fortsätta och personernas anseende bevaras. (Jag återkommer till Goffman senare.)

Begreppet "accounts" introducerades alltså av Marvin B. Scott och Stanford M. Lyman (1968), som gav följande definition av begreppet: "a statement made by a social actor to explain unanticipated or untoward behavior" (ibid:46). Scott har senare påpekat att han hämtade begreppet från diskussioner med Harvey Sacks, som var en av Scotts doktorandkollegor med Erving Goffman som hand-

17 Viveka Adelswärd (1997:225 ff) använder termen "redovisning" som svensk beteckning för "account". Katarina Jacobsson (2000:123) talar med referens till Adelswärd om "förklarande redovisningar", vilket som synes ligger nära den benämning jag själv valt att använda.

ledare. En betydelsefull föregångare till Scott och Lymans analys av "accounts" var en text av John Austin. I artikeln *A Plea for Excuses* från 1961 (refererad i Potter & Wetherell, 1987/2002:74 ff) skiljde han på två olika strategier som kunde användas om en aktör blev anklagad för att ha gjort någonting tvivelaktigt – *ursäkter* (excuses) och *rättfärdiganden* (justifications). Austin hävdade att det finns goda skäl att studera de ursäkter som människor ger för sina handlingar. Eftersom ursäkter ges när det har skett någon form av misslyckande eller något problematiskt i den normala interaktionen, så kan studiet av ursäkter – hur och när de används – bidra till att klarlägga det normalas natur. Genom att studera ursäkter kunde vi också enligt Austin vidga förståendet av orsaker till handlande (eller snarare vad människor uppfattar som orsaker till handlande). Ursäkter innebär att redogöra för någon form av orsaker till att det normala har frångåtts – någonting har hindrat eller stört handlandet.

En typologi av "accounts"

Scott och Lyman (1968) utarbetade en typologi av "accounts" baserad på John Austins grundläggande uppdelning i ursäkter och rättfärdiganden. *Ursäkter* går ut på att helt eller delvis befria personen från ansvar för handlingen. De är därmed nära besläktade med den neutraliseringsteknik som Sykes och Matza (1957) kallar *förnekande av ansvar*. Det är framför allt två varianter av ursäkter som är av intresse i detta sammanhang: åberopande av olyckliga omständigheter (accident) och den något svåröversatta åberopande av "ogörlighet" (defeasibility). Individen kan hävda att det som hände var en tillfällighet, en olycklig slump och något som personen i normala fall inte skulle göra. Individen kan också hävda att han eller hon inte kan ställas till svars därför att handlingsutrymmet på något sätt var begränsat, att man saknade kunskaper om handlingens olämpliga karaktär eller att man rimligen inte kunde förutse handlingens negativa konsekvenser.

Rättfärdiganden innebär däremot enligt Scott och Lyman att den som utfört den potentiellt olämpliga handlingen accepterar ansvaret för denna, men samtidigt förnekas på olika sätt handlingens negativa eller klandervärda karaktär. För att exemplifiera denna variant använde Scott och Lyman sig av Sykes och Matzas (1957) beskrivningar av neutraliseringstekniker: *förnekande av skada*, *förnekande av offret*, *fördömande av de fördömande* och *åberopande av högre lojaliteter*.

Jag tänker inte här närmare diskutera vad de olika underkategorierna i Scott och Lymans typologi innebär; det är för ögonblicket tillräckligt att göra en distinktion mellan de två grundläggande kategorierna *ursäkter* och *rättfärdiganden*. Andra forskare har senare utvecklat och byggt vidare på typologierna av accounts. Peter Schönbach (1990) lade till formerna medgivande (concession) och avvisande (refusal). G. R. Semin och A. S. R. Manstead beskriver i *The Accountability of Conduct* (1983) en än mer differentierad typologi, med tillägg i form av apologier

(apologies) (Goffman, 1971), anmodanden (requests) (ibid) och dementier eller ”garderingar” (disclaimers) (Hewitt & Stokes, 1975).

Det är dock inte självklart att dessa alltmer finförgrenade kategoriseringar är till hjälp när det gäller att studera redovisande förklaringar empiriskt och se hur dessa fungerar i social interaktion (Antaki, 1994:66 f). Det kan vara svårt att särskilja yttranden som alltid och på ett entydigt sätt hör hemma i de olika kategorierna – en starkt utvecklad differentiering riskerar då att bli vilseledande. Då är det bättre att hålla sig med en enklare uppdelning, även om också denna måste användas med försiktighet: ”A catalogue of exonerations helps as a very rough approximation of the kinds of things one will encounter, but offers no guarantee that one can use it infallibly to arbitrate on every case” (ibid:67). Antaki rekommenderar därför att nöja sig med Scott och Lymans (1968) Austin-inspirerade uppdelning i ursäkter och rättfärdiganden som analytiskt verktyg, en rekommendation som jag i stora drag kommer att följa i min analys. Hur dessa grundläggande kategorier kan vara till hjälp för att förstå hur biståndsarbetarna uttrycker sig när de talar om korruption och mutor kommer att framgå i den empiriska analysen.

Det centrala hos en redovisande förklaring – oavsett om vi talar om en ursäkt eller ett rättfärdigande – är dess förmåga att, om den accepteras, förändra bedömningen av en viss handling. Richard Buttny (1993:1) beskriver det som att en ”account” har en transformativ funktion; om den är framgångsrik så kommer den utförda handlingen att framstå i ett nytt ljus och de eventuellt negativa reaktionerna från andra uteblir. Personen kan till och med bli hyllad för det som vid första anblicken tycktes vara en klandervärd handling. Scott och Lyman (1968) betonar hur en ”account” fungerar för att reparera den obalans som annars skulle kunna uppstå i interaktionen: ”its ability to repair the broken and restore the estranged” (ibid:46). Den redovisande förklaringen slätar ut eventuella diskrepanser mellan det faktiska handlandet och det förväntade, återställer harmonin i interaktionen och bevarar bilden av personen intakt i den andres ögon. En redovisande förklaring kan fokusera på att reparera själva handlingen (det var i själva verket endast en *skenbart* omoralisk handling) men den kan också inriktas mot att förebygga eventuell skada av personens karaktär (det var visserligen en omoralisk handling, men under omständigheterna var den ursäktlig och ska därför inte ses som representativ för personens karaktär).

Neutraliseringstekniker och motivvokabulärer

En viktig inspirationskälla för Scott och Lymans (1968) arbete var en kriminologisk artikel från 1950-talet. Gresham Sykes och David Matza (1957) studerade ungdomsbrottslighet och intresserade sig för hur det var möjligt att bryta mot de rådande moraliska värderingarna men samtidigt ändå inte ta avstånd från dessa

värderingar. Sykes och Matzas svar blev att brottsligheten eller det omoraliska handlandet borde betraktas som en tillfällig avvikelse, om än stundtals dramatisk, snarare än något som genomsyrar och karaktäriserar en människas handlingar. Det var alltså inte så att ungdomsbrottslingarna använde sig av ett annat, kriminellt normsystem. I själva verket borde regelbrytarens värld hellre betraktas som inbäddad i den "vanliga" världen, där konformitet är huvudregeln. Den kriminella handlingen var inte resultatet av ett avståndstagande från de konventionella moraliska normerna utan något som skedde inom ramen för dessa normer.

Hur var det då möjligt att ibland bryta mot de moraliska normerna men samtidigt inte förneka dessa normer, kanske till och med i andra sammanhang försvara dem? Här menade Sykes och Matza att lösningen var att man på olika sätt tillfälligt rättfärdigade brottet mot de moraliska normerna. Detta kunde åstadkommas genom användandet av ett antal neutraliseringstekniker; till exempel kunde handlingen beskrivas som att den inte ställt till med någon skada eller att offret förtjänade det som hände. På så sätt kunde den moraliskt tvivelaktiga handlingen "neutraliseras" och alltså bli förenlig med den konventionella moralen. Normkonflikten blev därigenom hanterbar och överträdelsen kunde försvaras.

Sykes och Matza (ibid:666) hävdade att det fanns goda skäl att anta att dessa så kallade neutraliseringar föregick själva handlingen och var en förutsättning för att brottet skulle begås. Det tänkbara fördömandet från andra människor, eller från det egna inre normsystemet, motverkades eller neutraliserades redan på förhand. Här kunde man i sin tur hämta inspiration från ett redan omnämnt kriminologiskt arbete, Donald Cresseys *Other People's Money* från 1953. Cressey hade i intervjuer med personer dömda för försöksringsbrott noterat hur deras beskrivningar av brottet tjänade behovet att befria dem från dilemmat att ha brutit mot det tilldelade förtroendet. Cressey framhöll det som även Sykes och Matza senare betonade, nämligen att dessa rationaliseringar oftast skedde *innan* den kriminella handlingen ägde rum.

Ett annan betydelsefull föregångare var C. Wright Mills (1940), som inspirerad av litteraturforskaren och litteraturkritikern Kenneth Burke skrev en inflytelserik artikel om vad han kallade "motivvokabulärer" (vocabularies of motive). Det centrala i Mills resonemang var att motiven för människors handlingar inte kommer inifrån utan *utifrån* – de är språkliga beskrivningar kopplade till ett socialt sammanhang. Ett socialt tillfredsställande motiv är ett motiv som tillhandahåller någon form av acceptabelt svar på frågor om sociala eller språkliga handlingar. Mills lyfte även fram den retoriska dimensionen av motiv: "When an agent vocalizes or imputes motives, he is not trying to *describe* his experienced social situation. He is not merely stating 'reasons.' He is influencing others – and himself" (ibid:907).

Även hos Mills finns alltså den grundläggande tanken att vi använder olika former av språkliga motiveringar i sociala sammanhang för att få våra handlingar att framstå som rimliga och förståeliga, inte bara inför andra utan också inför oss själva. I äldre tider, menade Mills, kunde religiösa motiv ofta användas för att förkla-

ra individers handlingar. Men i det moderna samhället är det vanligare med motiveringar hämtade från de teknologiska och ekonomiska sfärerna. Handlingar kan till exempel motiveras med att de är praktiskt nyttiga eller ekonomiskt rationella. Vi lär oss vilka motiveringar för vårt handlande som är lämpligast att använda i olika sammanhang: "Along with rules and norms of action for various situations, we learn vocabularies of motives appropriate to them" (ibid:909).

Bakgrundsförväntningar och "folkliga logiker"

När vi som individer använder oss av vissa strategier eller metoder för att förklara oss så gör vi inte detta i ett socialt och kulturellt tomrum. Vi använder oss av de språkliga strategier som vi lärt oss fungerar och är accepterade i den kultur vi tillhör. De motivvokabulärer som Mills (1940) talar om kan i detta sammanhang betraktas som kulturellt tillgängliga resurser för redovisande förklaringar. Scott och Lyman (1968:53) talar om bakgrundsförväntningar (background expectancies) och dessa uppfattar jag som besläktade med Mills tankegång. Det är dessa bakgrundsförväntningar, baserade på kulturellt förankrade föreställningar (till exempel om det omoraliska i korruption), som gör det möjligt för oss att överhuvudtaget uppfatta yttranden som redovisande förklaringar. Som sådana är bakgrundsförväntningarna en del av en underförstådd handlingsteori, vad Buttny (1993:7 f, 49 f) kallar en "folklig logik" (folk logic). Denna är en social och moralisk ordning som innehåller normer för vad som är moraliskt lämpliga och korrekta handlingssätt, om hur handlingar bör motiveras och om individers ansvar inför andra.

Den moraliska ordningen handlar också inte minst om hur avvikelser från denna ordning kan ursäktas och rättfärdigas i social praktik: "folk logic is not simply a set of implicit rules and shared beliefs, but includes the *practice of using* these rules and beliefs through blames and accounts" (ibid:49). I vilken mån en redovisande förklaring accepteras eller förkastas av medlemmarna i en given social grupp är beroende av hur den aktuella gruppens "folkliga logik" ser ut. Scott och Lyman (1968:53) poängterade vikten av att den sociala aktören anpassar sin "account" till det sociala sammanhang där den lämnas och tas emot. För att den redovisande förklaringen ska fungera krävs att mottagaren låter sig övertygas och accepterar, eller åtminstone inte öppet ifrågasätter, den givna förklaringen. Om den är framgångsrik övertygas omgivningen om att personen inte handlat felaktigt eller omoraliskt. Men om förklaringen inte fungerar kan yttrandet kanske uppfattas som hyckleri. Det framstår då som uppenbart (och dessutom olämpligt) att personen inte handlar efter den moral som han eller hon språkligt ansluter sig till.

Vi lär oss i vilka sammanhang olika redovisande förklaringar fungerar bäst. Samma handlingar kan därmed ursäktas och rättfärdigas på olika sätt beroende

på vem det är vi interagerar med och i vilket socialt sammanhang interaktionen äger rum. Enligt Scott och Lyman (ibid:54) kan en "account" som inte blir accepterad bli betraktad som antingen illegitim eller orimlig. En "account" är illegitim när den begångna handlingen anses alltför grov eller när den ges i en krets där de anförda motiven inte accepteras. En orimlig "account" uppfattas helt enkelt som alltför märklig eller udda för att fungera, åtminstone i det sammanhang där den framförs. Den kan i sådana fall kräva ytterligare "accounts".

Om självpresentationer

Redovisande förklaringar är ett sätt att presentera och upprätthålla en för aktören gynnsam bild av det egna handlandet och, i förlängningen, också den egna karaktären. Detta leder över till begrepp som "självpresentation" och "intryckskontroll". Att vi människor när vi interagerar med varandra är uppmärksamma på vilket intryck vi gör på andra är inte något särskilt kontroversiellt påstående. Och vi är inte bara uppmärksamma – vi anpassar oss också i vårt tal och våra handlingar. Jonathan Potter och Margaret Wetherell (1987/2002) skriver: "One of the most reliable findings in this area is that people modify their behaviour, including their talk, in accordance with different social contexts" (ibid:37). Tanken om självpresentationer är viktig del av Erving Goffmans (1959/1994) dramaturgiska perspektiv på vardagslivets interaktion.¹⁸ I sociala situationer presenterar vi oss ständigt för andra, menar Goffman, och liksom skådespelaren kontrollerar och styr vi presentationen för att göra önskat intryck på vår publik.

Goffmans betoning av självpresentation och intryckskontroll kan knappast underskattas. Så fort vi befinner oss i varandras närhet är vi varandras publik; så fort vi befinner oss i varandras närhet spelar vi roller inför varandra. Det sociala livet kan betraktas som en teater: "En på riktigt sätt iscensatt och framställd scen får publiken att tillerkänna en rollgestalt ett jag, men det tillerkännandet – det jaget – är en *produkt* av en scen som spelas upp och är inte en orsak till den" (ibid:218). Det är enligt Goffman inget inre jag eller en "personlighet" som får sitt uttryck i en presentation inför andra, utan ett socialt jag som helt igenom är präglad av den scen där det spelas upp. (En annan aspekt är att intrycksstyrningen i förlängningen närmast tycks utplåna skillnaden mellan en "äkte" respektive en

18 Jag hänvisar främst till Goffmans sannolikt mest kända verk inom området, *Jaget och maskerna* (1959/1994), som delvis är baserad på material från hans opublicerade doktorsavhandling. Även andra böcker av Goffman kunde ha valts, till exempel *Interaction Ritual* från 1967, *Strategic Interaction* från 1969 eller *Relations in Public* från 1971. Johan Asplund (1980) menar att Goffman hör till dem som gång på gång bearbetar samma tema men samtidigt ändå hela tiden lyckas säga något nytt: "Han påminner en smula om en konstnär som hela sitt liv målar enbart landskap eller enbart stilleben" (ibid:115).

”falsk” föreställning; det centrala blir i stället det intryck som föreställningen gör på publiken.)

I *Strategic Interaction* (1969) diskuterar Goffman vad han kallar ”expression games”. Sociala aktörer avger alltid någon form av uttryck i varandras närvaro. En aktör kan visserligen vara omedveten eller obekymrad om att han eller hon observeras, men en aktör kan också vara angelägen om att göra ett visst önskat intryck på sin sociala omgivning: ”to produce expressions that he thinks will improve his situation if they are gleaned by the observer” (ibid:12). Att empiriskt fastställa vilket av dessa båda förhållningssätt som är gällande i olika sociala situationer är svårt, inte minst på grund att aktörer medvetet kan sträva efter att förmedla just intrycket av att vara omedvetna eller obekymrade om vad de uttrycker.

Det ovanstående ska inte tolkas som att jag vill hävda att ”allt” i det sociala livet bör betraktas som intrycksstyrning. En del av våra handlingar handlar om en önskan att skapa ett visst önskvärt intryck på andra människor och är anpassade därefter. Men det går också att tänka sig att vi emellanåt helt enkelt struntar i vad andra tycker, eller att vi absorberas så i våra sociala aktiviteter att vi för ögonblicket glömmer bort att vi agerar inför en publik, för att tala med goffmanska termer. Som Potter och Wetherell (1987/2002:33 ff) påpekar finns en stor variation i hur vi uttrycker oss i det sociala livet; vi kan till exempel berätta om samma händelse på olikartade sätt i olika situationer. Det behöver dock inte alltid handla om aktiv intryckskontroll: ”Some variations may be due to considerations of face saving and creating a good impression /.../ others will result from the need to construct discourse to achieve an effect – a blaming, say – or arise from a broader concern with making accounts locally coherent, where there is little sense in talking of active self-presentation” (ibid:37). Man skulle analytiskt kunna göra en distinktion mellan en *passiv* form av självpresentation (vi gör alltid någon form av intryck på andra) och en *aktiv* form av självpresentation (vi kan medvetet och strategiskt försöka styra andras intryck av oss), även om det i praktiken blir svårt att särskilja dessa båda varianter.

Betonandet av konsensus

Ett av de uttryck som Goffman använder är ”tillfällig konsensus” (1959/1994:18). Vi är enligt Goffman sällan särskilt intresserade av att avslöja en föreställning eller rentav att avslöja att det överhuvudtaget rör sig om en föreställning. Tvärtom vill vi bevara en ”fasad av samstämmighet” (ibid), en definition av situationen som är acceptabel för alla deltagarna i interaktionen. Denna konsensusinriktade syn på det sociala livet har kritiserats av Michael Billig (1996:42 ff). Enligt Billig tar den inte hänsyn till, eller underbetonar i varje fall, dimensionen av konflikt och argumentation i det sociala livet. Vi följer inte bara ett givet manus utan kan välja att ifrågasätta manuset, ställa det på ända, bryta mot förväntning-

arna. Goffmans resonemang synes emellertid vara rimligt i den bemärkelsen att han poängterar att det i många situationer finns en underliggande anda av samförstånd, som vi ogärna sätter ur spel. Inte minst gäller detta under en intervju. Varken jag eller de intervjuade biståndsarbetarna visar under intervjuerna något intresse av att på allvar rubba den definition av situationen som etablerats genom de gemensamma förväntningarna om vad en forskningsintervju innebär.¹⁹

Även Scott och Lymans (1968) syn på "accounts" eller redovisande förklaringar kan placeras in i ett konsensusinriktat perspektiv och kritiserar av denna anledning av Billig (1996:212). Billig menar att Scott och Lymans analys av givandet och mottagandet av "accounts" tar för givet att det finns ett intresse från båda parter att verbalt "släta över" eller "reparera" förmodade överträdelser för att interaktionen ska kunna fortgå störningsfritt. Men Billig framhåller att "accounts" kan vara kontroversiella och leda till fortsatt argumentation och kritik snarare än att vara överslätande och reparerande. Om vi antar att "accounts" används för att reparera någon form av inkonsistens, någon form av diskrepans mellan den förväntade handlingen och den beskrivna handlingen, så tycks detta i linje med vad Billig hävdar förutsätta någon form av underliggande kontrovers och därmed öppna för möjligheten till motargument.

I stora drag instämmer jag i Billigs kritik, även om han i sin diskussion utelämnar det faktum att Scott och Lyman i sin artikel diskuterar "the honoring of accounts" (1968:52 ff), det vill säga hur "accounts" tas emot och om de accepteras eller inte. Min utgångspunkt är alltså inte att "accounts" alltid skulle vara framgångsrika. Det är dock sant att konfliktdimensionen tonas ned hos Scott och Lyman – det är den reparerande dimensionen av "accounts" som främst intresserar dem, liksom Goffman. Denne använder själv den något svåröversatta termen "läkande arbete" (remedial work) som ett samlingsnamn på vad han beskriver som olika former av reparerande sociala handlingar i *Relations in Public* (1971:108 ff), där han även ger en kort referens till Scott och Lymans arbete om "accounts".

"Accounts" behöver alltså enligt Billig inte nödvändigtvis harmonisera interaktionen. Ändå tror jag att Scott och Lyman har rätt så till vida att aktörerna ofta kan nöja sig med en given förklaring, även om den inte tycks dem heltäckande och det finns tänkbara invändningar och motargument. Relationen mellan "account-givaren" och "account-mottagaren" riskerar att störas om mottagaren antyder att det är något konstigt med givarens beskrivning eller att denne rentav ljuger. Det sker en underförstådd avvägning om vad som anses rimligt att argumentera om, och denna resulterar sannolikt många gånger i ett accepterande och ett överslätande för att undvika störningar i interaktionen. Men det sker inte alltid och inte med nödvändighet, vilket är Billigs poäng. En "account" kan bilda utgångspunkt för en kontrovers mellan deltagarna; det går alltid att tänka sig att en

19 Att förväntningarna är gemensamma är en sanning med viss modifikation. De överensstämmer naturligtvis inte exakt men tillräckligt väl för att samspelet under intervjuerna ska kunna fortgå utan några allvarigare störningar.

konflikt kan bli följden snarare än en överslätande reparation. Fenomenet "accounts" blir överflödigt eller rentav obegripligt om man inte förutsätter möjligheten av konflikter. I den meningen blir konflikten en underförstådd men likväl närvarande baksida av ett konsensusbetonat perspektiv – om det inte fanns några konflikter i det sociala livet så skulle det inte heller finnas några "accounts".

Metod och material

If you want to study something, you know, scientifically; how the planets go around the sun, why the water comes out of the tap – you gotta look at it. But sometimes you look at it, your looking changes it.

Ur filmen *The Man Who Wasn't There* (Joel & Ethan Coen, 2001)

Det finns minst två aspekter i citatet ovan som kan ge anledning till metodologiska reflektioner. Mest uppenbart är uppfattningen om vad som är vetenskap. Det vetenskapliga studieområdet representeras av planeterna som går runt solen och vattnet som rinner ur kranen. Det är naturvetenskapen som står som modell för vad som är vetenskap, precis som den fick göra för Auguste Comte inom den tidiga sociologin (Levine, 1995:13 ff).

Ytterligare reflektioner kan göras. "Your looking changes it" – vårt sätt att se förändrar det sedda. Detta sätt att se på forskarens relation till sitt forskningsobjekt (eller i detta fallet snarare forsknings*subjekt*) skiljer sig markant från hur denna relation uppfattats inom det naturvetenskapliga forskningsparadigmet. Citatet kan därför ses som en uppmaning till reflexivitet, till medvetenhet och funderingar kring det faktum att vi som samhällsvetenskapliga forskare påverkar (och själva påverkas av) det vi forskar om. Genom att undersöka ett visst fenomen, genom att begreppsliggöra och kategorisera fenomenet, gör vi något med fenomenet. Forskningsresultaten finns inte därute, oberoende av oss själva. Inte minst är det angeläget att fundera kring den egna forskarrollen när det empiriska materialet som i det här fallet består av intervjuer. Detta har varit en viktig utgångspunkt under arbetet, inte bara för mina metodologiska överväganden utan även för analysen och tolkningen av mitt empiriska material.

Urval, genomförande och transkription

Det empiriska materialet i undersökningen består av intervjuer med svenska (i två fall danska) biståndsarbetare. Intervjuerna utfördes i två omgångar. Under hösten 2001 och våren 2002 gjorde jag de individuella intervjuerna samt en gruppintervju. Sammanlagt gjordes 17 individuella intervjuer och i gruppintervjun medverkade 4 personer. Av dessa 21 personer var 8 kvinnor. Två av intervjuerna genomfördes av praktiska skäl via telefon, de övriga gjordes genom personligt besök. I de flesta fall genomfördes intervjuerna på biståndsarbetarens arbetsplats: i ett arbetsrum (vanligast), besöksrum eller liknande. Två av intervjuerna gjordes i mitt arbetsrum på Sociologiska institutionen i Lund. Tidsmässigt varade intervjuerna mellan cirka 20 minuter (en av telefonintervjuerna) och drygt 90 minuter (gruppintervjun). Detta är dock extremfall; de flesta intervjuerna varade mellan 45 och 60 minuter. Samtliga intervjuer spelades in på band och transkriberades.

Våren 2003 gjordes kompletterande intervjuer med de kvinnliga intervjupersonerna där framför allt dimensionen av att vara kvinna och biståndsarbetare togs upp. Detta tema dök upp i samband med en av de senare intervjuerna i undersökningen (intervjun med biståndsarbetaren Louise) och jag tyckte därför att det skulle vara intressant att be mina kvinnliga intervjupersoner utveckla sina tankar om detta område.²⁰ En av de kompletterande intervjuerna gjordes genom personligt besök, de övriga via telefon. Dessa intervjuer blev något kortare än de tidigare, kanske för att de mestadels gjordes via telefon, och varade mellan 20 och 40 minuter. Samtliga spelades in på band och transkriberades.

Urval och variation

Urvalet av intervjupersoner gjordes i första hand bland biståndsorganisationer i Sverige. Jag intervjuade även två danska biståndsarbetare, då jag fick tips om två personer i Danmark som kunde vara intresserade av att låta sig intervjuas. Eftersom jag bor i Malmö kändes det inte som ett särskilt stort steg att göra ett par av intervjuerna i Köpenhamn. Jag ville fånga en variation av erfarenheter inom praktiskt biståndsarbete och kontaktade därför inledningsvis (sensommaren och hösten 2001) via telefon ett brett spektrum av hjälporganisationer, såväl mindre lokalt förankrade icke-statliga organisationer som stora nationella och internationella organisationer.

Variation eftersträvades också när det gäller typen av biståndsverksamhet. I materialet finns personer som arbetar eller har arbetat exempelvis med sjuk- och

20 De kompletterande intervjuerna gav inte så mycket nya infallsvinklar som jag hade hoppats. Jag bestämde mig därför för att inte skriva något specifikt avsnitt om dimensionen av att vara kvinna och biståndsarbetare utan i stället integrera dessa reflektioner i den övriga texten.

hälsovård, hjälpsändningar med kläder, sjukvårdsartiklar och förnödenheter, hjälp inriktad mot barn, jordbruksutveckling, vattenförsörjning, kvinno- och jämställdhetsprojekt, bostadsprojekt, organisationsutveckling och undervisning. Det är som synes en rad olika verksamheter, vilket återigen gör det värt att påpeka att bistånd representerar en bred kategori av praktiker som bedrivs i skilda former och under varierande etiketter. En del hjälpsändningsverksamhet utförd av förhållandevis små icke-statliga organisationer skulle kunna betecknas som välgörenhet snarare än bistånd, men under intervjuerna beskrev även personerna inom de mindre organisationerna sin verksamhet i termer av organiserat bistånds- eller hjälparbete och inte som välgörenhet. Olika typer av biståndsorganisationer finns alltså representerade i materialet, men jag har inte haft ambitionen att mer precist fånga och beskriva hur de olika organisationerna är strukturerade. En sådan analys hade krävt en annan form av angreppssätt; det är de enskilda personernas erfarenheter och beskrivningar av vardaglig korruption som står i fokus snarare än det organisationella ramverket.

Andra dimensioner där jag strävade efter och åstadkom variation var typen av befattning (till exempel volontär, projektledning, handläggare, regionansvarig, frilansande konsult), kön (13 män, 8 kvinnor), ålder (de intervjuade är mellan cirka 25 och 65 år med huvuddelen inom intervallet 30-50 år) samt regionen där man arbetat med bistånd (Östeuropa, Afrika, Asien, Latinamerika). Jag har även intervjuat personer som arbetar med antikorrupativ verksamhet (i form av policy- och metodutveckling) inom bistånd men som även har en del praktiska erfarenheter av biståndsarbete. Det finns också en variation när det gäller tiden man arbetat med biståndsuppdrag. Denna varierar mellan enstaka insatser som volontär och mångåriga erfarenheter av fältarbete inom bistånd, ofta i mer än ett land och ibland i mer än en region.

Min strävan efter variation är ett försök att fånga mångfalden av möjliga perspektiv inom gruppen. Scott R. Harris (2003:215 ff) lyfter fram vikten av att intressera sig för nya röster och perspektiv och inte nöja sig med dem som forskaren på förhand betraktar som experter inom området. Jag har alltså vare sig försökt hitta experter eller finna den "typiske" biståndsarbetaren utan snarare en bredd av erfarenheter inom den begränsade grupp som jag intervjuat. Här bör det samtidigt noteras att det finns skillnader när det gäller i vilken utsträckning jag använder mig av de enskilda intervjuerna i den empiriska analysen. En del intervjupersoner citeras flitigare än andra. Det beror inte på att några sorterats ut för att de har erfarenheter som avviker från de andra, utan snarare på att en del av intervjuerna innehåller fler, mer omfångsrika och konkreta beskrivningar som därför är mer givande att analysera. Vissa intervjupersoner verkar helt enkelt ha mer erfarenheter av korruption än andra och jag ser det då som naturligt att dessa personer i högre grad används i analysen. Det intressanta är alltså inte alltid vem den intervjuade är; det intressanta är vad det är som han eller hon talar om (Wästerfors, 2004:244).

Att tänka i termer av variation är en vanlig utgångspunkt för urvalet i kvalitativa studier (jfr. Hammersley & Atkinson 1995/2003:137 ff; Andersson Cederholm, 1999:205 f). Denna typ av urval bygger på tanken att det faktiskt finns skillnader i erfarenheter och perspektiv mellan de olika kategorierna av intervju-personer, men detta blir något som innan det empiriska materialet samlats in endast kan vara ett antagande från forskarens sida. Urvalet kännetecknas därför även av flexibilitet. Det är inte möjligt att på förhand bedöma exakt hur många och vilka personer det är som ska tas med i undersökningen. Förfarandet får karaktären av en fortlöpande process snarare än något som planeras i förväg: "Who is interviewed, when, and how will usually be decided as the research progresses" (Hammersley & Atkinson, 1995/2003:138).

Variationen i materialet ska dock inte ses som ett försök att uppnå generaliserbarhet. Kvantitativa metoder har mer än något annat sin styrka i att de tillåter generalisering av slutsatserna (Grønmo, 1982:93). Om detta var min främsta ambition så hade jag i så fall valt fel metod. Den kvalitativa undersökningen har i stället sin främsta styrka när det gäller att utveckla förståelse och idéer för hur ett fenomen, i detta fallet mutor och korruption, kan tolkas. Mitt intresse har varit att utveckla förståelse av hur en grupp individer ser på mutor och korruption, det vill säga djup snarare än bredd. Det är alltså fenomenet mutor och korruption som står i fokus, inte antalet eller typen av individer. Jag ser inte heller till exempel en kvinnlig volontärs berättelser som att dessa nödvändigtvis är representativa för gruppen kvinnliga volontärer. Däremot kan karaktäristiken "kvinnlig volontär" vara relevant om intervjupersonen själv lyfter fram dessa egenskaper som betydelsefulla i sina beskrivningar (jfr. Harris, 2003:217 f).

Frågan om resultatens överförbarhet till andra kontexter kan vara besvärlig när det gäller kvalitativa studier. Jag gör inte anspråk på att med någon högre grad av säkerhet kunna uttala mig om hur svenska eller danska biståndsarbetare i allmänhet ser på korruption; det har inte heller varit studiens syfte. Däremot har jag försökt att inom min begränsade grupp intervjupersoner fånga in så många olika sorters erfarenheter som möjligt för att belysa fenomenet ur olika perspektiv. I vilken mån mina forskningsresultat är giltiga i andra kontexter och för andra biståndsarbetare blir då en empirisk fråga (jfr. Guba & Lincoln i Bryman, 2002:260). Om min analys visar sig bidra till förståelsen av mutor och korruption i andra kontexter är det i så fall ett tecken på att mina forskningsresultat är relevanta även i dessa andra kontexter. Det finns också en annan möjlighet att vidga tolkningarnas giltighet. Om andra forskare i andra studier kommer fram till liknande tolkningar blir detta en ackumulerad kunskap som kan stödja resultatens relevans även i andra sammanhang (jfr. Buttny, 1993:55).

Kan man misstänka att det trots min strävan efter variation och flexibilitet skett någon form av snedvridning eller "bias" i urvalet? En tänkbar risk är att jag inte har fått möjlighet att tala med personer med erfarenheter av grov korruption inom biståndsvärlden. När jag ringer upp en biståndsorganisation och sätts i för-

bindelse med en eller flera tänkbara intervjukandidater är det troligt att dessa anses vara ”goda” representanter för organisationen. Om någon till exempel blivit varnad eller till och med blivit ombedd att sluta inom en biståndsorganisation på grund av skäl som har med korruption att göra är det inte sannolikt att jag skulle få just denne persons telefonnummer. Det är möjligt att jag missat att intervjua personer i denna kategori, men det går endast att spekulera om. I viss mån motverkas den ovannämnda tendensen genom att jag inte uteslutande gått genom organisationernas officiella kanaler för att få tag på intervjupersoner. En del intervjupersoner nåddes genom tips från bekanta och kollegor. Jag använde mig också av den variant som ibland kallas ”snöbollsurval”, det vill säga tips om nya intervjupersoner från personer som redan intervjuats. Men jag har inte märkt någon påtaglig skillnad mellan dessa biståndsarbetares berättelser och dem som jag nått via de officiella kanalerna.

”Mättnad” och andra avgränsningar

Efter att ha gjort och transkriberat drygt ett tiotal intervjuer började jag urskilja en del mönster i materialet. Vissa teman och svarstyper återkom och jag började emellanåt kunna förutse vad intervjupersonen skulle svara. Jag blev helt enkelt alltmer sällan överraskad av vad intervjupersonen sa – någon annan hade sagt något liknande i en tidigare intervju. Detta tog jag som ett tecken på att jag närmade mig en ”mättnad” i det empiriska materialet och att materialinsamlingen började gå mot sitt slut.

Alan Bryman (2002:291 f) refererar till Anselm L. Strauss och Juliet M. Corbin när han diskuterar begreppet ”mättnad”. Enligt Bryman innebär det att forskaren fortsätter samla in empiriskt material tills 1) inga nya relevanta data framkommer, 2) kategorin har utvecklats i termer av egenskaper och variation samt 3) relationerna mellan olika kategorier är etablerade och validerade. Detta förutsätter att insamlingen och analysen av materialet pågår kontinuerligt och i samspel med varandra. Det är alltså inte så att man i förväg bestämmer sig till exempel för ett bestämt antal intervjupersoner. Det beskrivna förhållningssättet stämmer någorlunda med det sätt som jag arbetat, även om jag inte explicit formulerade dessa utgångspunkter från början. Jag hade till exempel inledningsvis planerat att intervjua fler volontärer, men jag insåg efter ett par intervjuer att dessa verkade ha relativt begränsade konkreta erfarenheter av korruption. Tanken om mättnad innebär att forskaren även i en kvalitativ studie åtminstone implicit tänker i termer av någon form av representativitet – om intervjupersonernas svar ständigt framstod som udda och egenartade så skulle det inte vara möjligt att uppnå någon mättnad. När forskaren bedömer att det finns en mättnad i det insamlade empiriska materialet bygger detta rimligen på antagandet att de personer som intervjuas i stora drag kan anses täcka in eller ”representera” de perspektiv och erfarenheter som finns inom gruppen som helhet.

Ändå finns det en betydande skillnad gentemot en kvantitativt upplagd undersökning. För att kunna uppnå en statistiskt konstaterad representativitet – det vill säga att resultatet i stickprovet med rimlig säkerhet kan antas spegla hela populationen – är den kvantitativt inriktade forskaren beroende av en viss homogenitet i sitt material. Möjligheterna att nå fram till statistiskt signifikanta resultat minskar ju fler variabler som undersöks och variationen, eller annorlunda uttryckt den kvalitativa mångfalden, måste därför begränsas (Katz, 1988:136 f). När den kvalitativt inriktade forskaren söker efter personer med skilda erfarenheter finns det snarare en strävan mot *större* variation än vad ett slumpmässigt urval sannolikt skulle uppvisa. Poängen är att det variationsrika empiriska materialet på så sätt förhoppningsvis bättre kan representera världen utanför det undersökta området: ”Brilliant qualitative studies such as Goffman’s *Asylums* overrepresent the richness of everyday life in the place actually observed in order better to represent social life outside of the research site” (ibid:137).

Tillvägagångssättet med ett flexibelt urval som pågår tills materialet anses vara mättat är naturligtvis inte problemfritt. Det går till exempel att invända att det i den artonde intervjun mycket väl kan dyka upp något nytt som inte förekommit i de sjutton tidigare. Denna invändning håller jag till viss del med om. Gränsen är alltid i någon mån godtycklig, men någonstans måste den ändå dras. Inte minst är det nödvändigt av praktiska skäl. Det går inte att samla in hur mycket empiriskt material som helst och vid en viss punkt blir materialet svåröverskådligt att analysera och tolka. Jag tror dessutom att det ibland läggs alltför stor vikt vid antalet intervjuer inom kvalitativa undersökningar. Detta kan bero på någon form av komplexfyllt förhållande gentemot de kvantitativa metoderna – om jag inte gjort minst 10, 30 eller 50 intervjuer så är jag ingen god forskare. Men vem som helst som arbetat med att transkribera intervjuer vet att redan en enda intervju kan innehålla mycket intressant material att analysera.

När det gäller frågan om länder och regioner är det återigen fenomenet korruption och mutor som står i fokus. Jag har inte avgränsat mig till något särskilt geografiskt område; de biståndsarbetare som intervjuats har arbetat i ett flertal olika länder och regioner. Eftersom jag inte haft för avsikt att kartlägga eller jämföra erfarenheter av korruption i olika länder eller regioner har jag anonymiserat alla platsangivelser i citaten från det empiriska materialet. I det empiriska materialet finns erfarenheter från flera olika regioner där korruptionen ofta beskrivs som mer eller mindre utbredd: Östeuropa, Afrika, Asien samt Latinamerika. Mer detaljerat än så går jag inte in på de geografiska aspekterna – det är inte de som är av intresse i undersökningen.

Genomförandet av intervjuerna

Vid telefonkontaktarna med de presumtiva intervjupersonerna presenterade jag mig som forskarstuderande i sociologi vid Lunds universitet. Jag sa att jag arbete-

de med en undersökning av korruption och att jag var intresserad av att prata med personer som arbetat med bistånd "på fältet" om deras erfarenheter av korruption. Det poängterades att såväl organisationen som de intervjuade personerna skulle få vara anonyma vid redovisningen av mitt material. Min ambition var också att vara försiktig när det gällde att definiera mutor och korruption. En viktig dimension av min analys handlar om vad mutor och korruption betyder för intervjupersonerna och då hade det varit underligt om jag på förhand erbjöd färdiga definitioner (jfr. Harris, 2003:218 f). Risken hade då varit att jag begränsat intervjupersonerna till det som jag själv definierar som korruption. Ändå fick jag ibland redan vid den inledande telefonkontakten frågan: Vad menar du med korruption? Frågan är på sitt sätt belysande eftersom den visar att definitionerna inte är givna. Jag försökte vid dessa tillfällen undvika att ge en specifik definition genom att säga något i stil med: "Ja, det kan jag inte riktigt svara på, men jag är intresserad av dina erfarenheter av vad *du* uppfattar som korruption".

Intervjuerna genomfördes på ett sätt som kan beskrivas som "semi-strukturerat" (May, 2001:150 f). När det gäller betydelsen av begreppet "semi-strukturerad intervju" finns det vissa nyanskillnader i metodböckerna. Alan Bryman (2002:300 ff) skriver att en semi-strukturerad intervju präglas av flexibilitet men att frågorna ändå i stort sett kommer "att ställas i den ursprungliga ordningen och med den ursprungliga ordalydelsen" (ibid:301). Detta stämmer inte riktigt in på mitt eget förhållningssätt; min ambition var att ge intervjun en mer samtalspräglad och mindre fråga-svar inriktad karaktär. Jag konstruerade en intervjuguide med ett antal av de teman som jag ville ta upp under intervjun. Inom ramen för dessa teman lät jag samtalet utvecklas fritt, det vill säga intervjupersonen fick stor frihet att själv styra samtalet. Ambitionen var även att vara öppen för att intervjun skulle kunna leda in på områden som jag inte hade förutsett men som ändå kunde visa sig vara intressanta och relevanta för min undersökning. Ett exempel på ett sådant område är den tidigare nämnda aspekten av att vara kvinna och biståndsarbetare, som inte fanns med som tema i min ursprungliga intervjuguide.

Under senare år har intervjuarrollen uppmärksamrats och man har pekat på värdet av att som intervjuare vara mer aktiv och låta intervjun få en mer samtalspräglad karaktär än den traditionella fråga-svar-intervjun. Som intervjuare lät jag mig inspireras av James A. Holsteins och Jaber F. Gubriums (1995) tankar om den aktiva intervjun, där intervjuaren tar rollen som aktiv samtalspartner snarare än passiv och neutral utfrågare. Jag ville alltså genomföra intervjuerna på ett samtalspräglat sätt, där intervjupersonen fick stort utrymme men där även jag som intervjuare skulle vara en aktiv samtalspartner. Här menar jag att jag lyckades väl med att uppnå det förstnämnda syftet. Jag tror att mina intervjupersoner upplevde att de kunde tala tämligen fritt utan att vara bundna till något frågeformulär. Särskilt vid de senare intervjuerna använde jag inte intervjuguiden särskilt mycket utan kontrollerade bara mot slutet av samtalet att vi inte hade missat att ta upp något viktigt tema.

Däremot lyckades jag inte riktigt lika bra med att vara en aktiv samtalspartner. Vid genomläsningen av de transkriberade intervjuerna har jag i efterhand insett att min roll som intervjuare ändå i viss mån präglades av den traditionella och "neutrala" intervjuarrollen. Om intervjupersonen gör ett yttrande så är jag i allmänhet accepterande eller möjligen vid enstaka tillfällen försiktigt ifrågasättande. Ett sådant accepterande förhållningssätt är visserligen knappast unikt för intervjuer utan gäller även för många andra situationer när två människor som inte är bekanta sedan tidigare träffas och samtalar. I efterhand kan jag ändå önska att jag emellanåt hade varit något mer ifrågasättande och mindre accepterande under intervjuerna. Det betyder inte att jag hade behövt vara ifrågasättande på det kanske mest uppenbara sättet, till exempel genom att påpeka att man inte bör betala mutor. Man kan tänka sig att vara ifrågasättande på mer nyanserade och mindre normativa sätt genom att till exempel fråga: "Fanns det inte något annat sätt att lösa problemet?". Man kan också tänka sig att ifrågasätta även ett till synes alltför hårdnackat *motstånd* mot att muta genom att fråga: "Kan man tänka sig situationer där det är rätt att muta?".

Trots denna självkritik vill jag inte hävda att mitt accepterande förhållningssätt skulle ha utarmat materialet och gjort det ointressant. Det visar sig nämligen att intervjupersonerna i många fall motiverar och förklarar sina handlingar utan att jag öppet behöver ifrågasätta deras handlingar. Här kan man i så fall anta att intervjupersonerna försvarar sig gentemot en allmän och generaliserad moral, som under intervjun får sin konkreta representation i mig som intervjuare, och där moralen säger att mutor inte bör betalas ut, än mindre tas emot, och att man inte bör ägna sig åt korruption. I samband med detta är det relevant att fundera över hur jag uppfattas som intervjuare, det vill säga vilken roll biståndsarbetarna tillskriver mig. Hur ser biståndsarbetarna på mig när de berättar om sina erfarenheter? Är jag någon som kan ha rätt att "döma" dem? Rimligen uppfattas jag av biståndsarbetarna som forskare och doktorand i sociologi, men frågan är hur de ser på en sådan roll. Ser de mig som någon som är ute efter att i någon mån avslöja dem som korrupta? Det betraktar jag som mindre troligt eftersom jag klaggjort att deras och organisationens anonymitet kommer att respekteras.

Samtidigt är jag en medmänniska och som sådan en "moralisk varelse" likt dem själva, vilket i sig kan vara en tillräcklig anledning för att vilja förklara och motivera sitt handlande (jfr. Adelswärd, 1997:227). En annan dimension som har betydelse är rollfördelningen mellan intervjuare respektive intervjuad. Den som intervjuar anses ha rätten att ställa frågor och förvänta sig ett svar; den som blir intervjuad förväntas försöka svara. När det gäller biståndsarbetarna är det rimligt att anta att rollen som just biståndsarbetare är starkt närvarande i interaktionen. Intervjuerna gäller deras erfarenheter av korruption i samband med sin verksamhet som biståndsarbetare, även om de emellanåt även beskriver situationer som inträffat utan direkt samband med biståndsverksamheten. Det kan också vara av

betydelse att de flesta intervjuerna ägt rum på deras respektive arbetsplatser och under kontorstid.

Intervjuerna gjordes på hemmaplan; jag har intervjuat biståndsarbetare hemma i Sverige eller i Danmark. Enda undantaget är en av telefonintervjuerna, som gjordes medan biståndsarbetaren vistades i det land där han arbetade. Det förfaringssättet har jag förstått kan ifrågasättas – jag har ett par gånger vid seminariediskussioner fått frågan om jag inte borde åkt iväg och pratat med folk på plats i länderna där de arbetar. Konsekvenserna av den valda metoden går endast att spekulera om. Det är möjligt att berättelserna på något sätt hade blivit annorlunda om intervjuerna gjorts på plats, men på *vilket* sätt intervjuerna hade blivit annorlunda är omöjligt att svara på. Det sammanhang där ett samtal eller intervju äger rum präglar givetvis interaktionen, lika väl som de deltagande personerna. Men värdet av intervjupersonernas beskrivningar av korruption, och de poänger som kan utvinnas genom att analysera dem, förminskas inte av att intervjuerna gjorts på hemmaplan.

Jag har också avstått från att försöka göra observationer av korruption. Ett skäl till detta är helt enkelt att det är svårt att observera korruption: "although bribery is prevalent, it is conducted in an atmosphere of understandable secrecy" (Reisman, 1979:9). Mutor och andra handlingar inom korruptionens område utförs oftast i det fördolda och under täckmantel av andra etiketter som "avgifter", "presenter" eller liknande. Det sker delvis på grund av den självklara anledningen att det ofta rör sig om handlingar som är olagliga, men utöver detta menar W. Michael Reisman (1979) att hemlighetsfullheten även hör till de normer som omgärdar mutor: "Part of the reason for this secrecy stems from fear of prosecution and sanctions, *not* for violation of the laws against bribery but rather for violation of the operational code that some types of bribery are acceptable but not to be talked about" (ibid:9).

Det känsliga ämnet

Korruption kan anses vara ett känsligt ämne att tala om, särskilt om man blir ombedd att tala om sina egna erfarenheter; det rör sig om handlingar som kan vara olagliga eller omoraliska. Känsligheten bör dock betraktas som potentiell. Den är inte essentiellt inneboende i själva ämnet utan bör snarare ses som ett resultat av samspelet i den sociala situationen. Det kan inte förutsättas på förhand att ett ämne alltid, för alla och i alla sammanhang är känsligt. Ett ämne (eller en händelse) *är* inte känsligt utan *görs* känsligt under samtalets gång: "the delicate and notorious character of an event is constituted by the very act of talking about it cautiously and discreetly" (Bergmann, 1992:154; jfr. Silverman, 2004:119 ff).²¹

21 Därmed vill jag inte hävda att alla ämnen har samma sannolikhet att bli behandlade som känsliga. Det är mer troligt att korruption kommer att behandlas och uppfattas som ett känsligt samtalsämne än om samtalet handlar om vädret. Men helt säker kan man inte vara, vare sig beträffande ett ämnes potentiella okänslighet eller dess potentiella känslighet.

Antagandet att ett visst ämne är känsligt leder lätt till att man som forskare betraktar intervjupersonerna som ovilliga att diskutera ämnet ifråga och dessutom benägna att inte berätta om vissa saker eller rentav att ljuga. Att intervjupersoner kan vara motvilliga att tala om vissa saker har sedan länge diskuterats som ett intervjumetodologiskt problem. Howard Becker och Blanche Geer (i Adler & Adler, 2001) skrev redan 1969 om intervjupersoners ovilja eller rentav oförmåga att diskutera vissa frågor: "Frequently, people do not tell an interviewer all the things he might want to know" (ibid:515). Enligt W. Michael Reisman (1979:11) är det så att en del av dem som själva ger mutor, eller är väl insatta i den sortens verksamhet, aldrig kommer att vilja berätta om det. Men det är inte det enda möjliga förhållningssättet, även om det spontant naturligtvis ligger närmast till hands att tänka sig en sådan motvillighet. Reisman talar om vad han kallar "the braggadocio factor" ("braggadocio" kan översättas med "skrytsam" eller "skrävlande"). En del intervjupersoner kan tänkas *överdriva* när de beskriver sina erfarenheter för att demonstrera sitt mod eller sitt oberoende inför intervjuaren, just för att det rör sig om handlingar som kan anses vara tabubelagda. Vi kan alltså inte utgå från att ett ämnes förmodade känslighet leder till luckor eller ofullständigheter i det empiriska materialet; det kan också bli precis tvärtom (Wästerfors, 2004:225).

En person kan alltså tänkas överdriva eller skryta om sina erfarenheter lika väl som att utelämna eller underbetona dem. Biståndsarbetaren Kaj beskriver till exempel mutor som mycket vanligt förekommande i länderna där han arbetar men säger samtidigt att han själv aldrig betalat ut någon muta. Detta kan då betraktas som ett sätt att framstå som orubblig och karaktärsfast, oavsett om framställningen är verklighetsgrundad eller inte. Det är i de flesta situationer moraliskt eftersträvanvärt att inte betala mutor och ju mer Kaj beskriver omgivningen som korrupt, desto hederligare framstår han själv. Hans presentation av sig själv som "omutbar" är på det sättet beroende av och tydliggörs i kontrast till en möjligen överdriven, eller i varje fall knappast underbetonad, beskrivning av hur allting i länderna där Kaj arbetar genomsyras av mutor.

Man kan ändå ställa frågan om en intervju på cirka 45-60 minuter räcker för att etablera en förtroendefull relation som är tillräcklig för att diskutera ett potentiellt känsligt ämne som korruption. För det första bör det återigen poängteras att ett ämnes känslighet är just potentiell och inte bör ses som given, inte ens när det gäller korruption. För det andra är ställningstagandet beroende av vad forskaren vill åstadkomma med sin analys. Det biståndsarbetarna berättar för mig under intervjuerna betraktar jag som handlingar som de anser att de i någon mån kan förklara och försvara. Jag har inte förväntat mig att någon av dem skulle berätta om egna handlingar som de upplever kan bedömas som oförsvarliga. Min avsikt har heller inte varit att försöka avslöja om och i vilken mån det begås allvarliga korrupta handlingar inom biståndsvärlden. Det handlar alltså inte om att försöka komma bakom deras berättelser och utröna hur det "egentligen" förhåller sig. Men genom att studera vad biståndsarbetarna talar om och hur de väljer att ut-

trycka sig kan jag få en uppfattning om vilka ställningstaganden, argument och handlingssätt som de ser som rimliga när det gäller korruption. På så sätt är det möjligt att komma åt vilka betydelser de lägger i begreppet korruption i samband med praktiskt och vardagligt biståndsarbete.

Transkriberingen av intervjuerna

Mitt empiriska material består av bandinspelade intervjuer med biståndsarbetare. Materialet består alltså rent konkret av inspelad språklig interaktion, inte av text. I princip skulle det vara möjligt att göra utdrag av bandinspelningarna tillgängliga för läsaren genom att bifoga en CD till den skrivna texten. Än så länge verkar detta dock vara ovanligt och inte heller jag har valt att göra så. (Det finns även etiska problem med ett sådant förfarande, till exempel beträffande bevarandet av intervjupersonernas anonymitet.) I stället har jag valt den "konventionella" vägen och omvandlat det inspelade talet till text genom att transkribera intervjuerna. Personernas namn och andra uppgifter som skulle kunna möjliggöra en identifiering av de enskilda personerna eller organisationerna är ändrade. Även de platsangivelser som ges i intervjuerna är anonymiserade och anges som "staden X", "landet X" och så vidare. Det har jag valt att göra dels av anonymitetsskäl, dels för att syftet med undersökningen inte är att jämföra olika länder eller regioner.

Att transkribera samtal är inte någon neutral verksamhet (Potter, 1996). En transkription avbildar inte det inspelade talet exakt utan innebär att forskaren lyfter fram olika aspekter av talet beroende på vilket det analytiska intresset är (Jacobsson, 2000:51 f). En språkforskare med ett specialintresse för stamning skulle lägga ner särskild möda på att transkribera stamningssekvenserna så utförligt som möjligt, medan en annan forskare intresserad av dialektala skillnader behöver ett transkriptionssystem som tydliggör dessa. Även inom sociologin finns det skilda sätt att transkribera tal beroende på var det analytiska intresset ligger. Den tydligaste skiljelinjen går mellan dem som främst är intresserade av *vad* personerna säger och dem som i första hand är intresserade av *hur* de säger det. Om forskaren vill studera hur personerna uttrycker sig, det vill säga talets form, så leder detta oftast till en mer detaljerad transkription än om det huvudsakliga intresset gäller vad de säger, det vill säga talets innehåll.

Någon skarp åtskillnad mellan form (hur) och innehåll (vad) är dock inte möjlig att dra. Det sätt som vi beskriver något på (formuleringar, ordval, betoningar, tonfall, tvekande respektive tvärsäkert och så vidare) har betydelse för hur det vi säger uppfattas och tolkas, det vill säga *vad* vi säger är intimt förknippat med *hur* vi säger det. Jonathan Potter (1996) påpekar att ett väldigt basalt transkriptionssystem kan tänkas utelämnas till exempel hur intervjuaren genom att på olika subtila sätt uppmuntra eller avfärda intervjupersonens svar påverkar hur svaren kommer att se ut. Potter argumenterar därför för en hög grad av noggrannhet i trans-

kriptionerna, där aspekter som pauslängder, betoningar, olika typer av intonation och överlappande tal skrivs ut i transkriptionen. Han framför också argumentet att även om forskaren inte använder sig av alla dessa dimensioner i sin analys så bör de ändå finnas med för att läsaren ska kunna göra egna bedömningar och tolkningar.

När det gäller mitt eget sätt att transkribera intervjuerna har jag använt en något mindre detaljerad variant än den samtalsanalytiskt inspirerade transkribering som Potter förespråkar. Det finns ett par goda argument för detta. För det första ser jag trots Potters invändning inte någon större poäng i att skriva ut alla detaljer om pauslängder, intonation och betoningar om jag inte använder mig av dessa detaljer i min analys. Visserligen kan det då hända att jag (och läsarna) eventuellt missar potentiellt viktig information. Men det argumentet kan bemötas med motargumentet att en mycket detaljerad analys gör det svårare att uppfatta andra drag i beskrivningarna utöver just detaljerna. En extremt detaljerad samtalsanalytisk transkribering leder till att uppmärksamheten riktas mot detaljerna, något som påpekats och kritiserats av Michael Billig: "there are other stories to be told beyond the stories about the micro-processes of discourse" (Billig, 1996:22).

Risken att missa något väsentligt i materialet menar jag också reduceras genom att jag återvänt till och lyssnat på inspelningarna upprepade gånger, det vill säga inte bara vid det tillfälle då själva transkriptionsarbetet utfördes. Jag tror att det är viktigt att under analysarbetet emellanåt återvända till inspelningarna och inte bara förlita sig till den en gång gjorda transkriptionen. Det blir då möjligt att lägga märke till sådant som eventuellt kan ha missats tidigare.

Min transkribering av intervjuerna är alltså inte renodlat samtalsanalytisk men ändå relativt detaljerad. Jag skriver ut hörbara pauser, om än inte deras exakta längd. Ett kort men hörbart uppehåll i ordflödet markeras med tre punkter ..., medan ett något längre hörbart uppehåll markeras med [kort paus]. (Några riktigt långa pauser på flera sekunder finns inte i det citerade materialet.) Ohörbara ord (enstaka eller flera) markeras genom tomma parenteser (). Överlappande tal markeras genom understrykningar och betoningar genom *kursivering* av de ord som betonas. Skratt, tonfall, gester och andra icke-verbala signaler beskrivs inom hakparenteser []. Uteslutna ord i en mening markeras med /.../. Uteslutna hela meningar markeras med /---/. Avbrutna ord markeras vid brottet med - (avbr-), medan förlängda vokaler markeras genom upprepning av den förlängda vokalen (jaa, neej). Iscensättandet av andras eller egna repliker markeras genom citattecken (då sa hon "det vill jag inte"). Slutligen har jag använt mig av punkt där jag uppfattat meningar som avslutade och kommatering där jag uppfattat det som lämpligt med hänsyn till talrytmen och läsbarheten.

När det gäller mina korta understödjande kommentarer under intervjuerna (ja, jaha, mm med flera) har jag valt att inte skriva ut alla dessa kommentarer. Här resonerar jag i likhet med Wästerfors (2004:27 f) att sikten kan skymmas i onödan om samtliga dessa yttranden tas med i transkriptionen. Det är dock en käns-

lig balansgång, eftersom min del av interaktionen i egenskap av intervjuare riskerar att förvrängas om alltför mycket av den utelämnas (jfr. Potters kritik ovan). Jag har därför försökt upprätthålla denna balans genom att ändå ta med en del av de understödande kommentarerna, särskilt när det rör sig om längre varianter som när jag säger "ja, just det" eller liknande.

Realistisk och relativistisk intervjutolkning

Beskrivningar av personliga erfarenheter av korruption kan som nämndes tidigare vara underbetonade eller ibland rentav överdrivna. Båda de nämnda framställningssätten – att överdriva eller underbetona – har det gemensamt att de på något sätt förvanskar sanningen. Intervjupersonen berättar helt enkelt inte hur det "egentligen" är. Detta kan tyckas vara ett mycket stort problem. Om personerna inte talar sanning, då blir väl intervjumaterialet värdelöst? Nej, så förhåller det sig inte. Denna aspekt är bara problematisk om jag som forskare är ute efter att klarlägga just hur det "egentligen" är, det vill säga om mitt projekt har en realistisk ansats.

För den konstruktionistiskt inriktade forskaren är denna typ av snedvridning inte något problem utan en del av resultatet: "Att uttrycka sig svävande eller bestämt, att vakta sina ord eller stoltsera med sina erfarenheter – dessa ytterligheter *ingår* i studieobjektet 'berättelser om mutor'" (Wästerfors, 2004:226). Det intervjupersonerna säger är intressant och belysande för deras förhållningssätt till korruption oavsett om de ljugar, underbetonar, överdriver eller på annat sätt förändrar "sanningen".

Externalism och internalism

David Silverman (1993/1995:106 ff) beskriver två olika positioner när det gäller hur intervjumaterial ska betraktas. Den *externalistiska* positionen är att intervjuer, om de genomförs på ett korrekt sätt, i princip kan ses som rapporter från den externa verkligheten. En motsatt ståndpunkt finns hos den *internalistiska* positionen, där intervjumaterialet ses som tolkningsprocedurer och samtalspraktiker inom själva intervjun. Enligt detta synsätt uttrycker intervjun endast sin egen samtalsstruktur. Intervjun består "bara" av interaktionen mellan intervjuaren och den intervjuade, något som i sig kan vara intressant att analysera men som egentligen inte säger något om verkligheten utanför intervjun.

Båda dessa förhållningssätt ser jag som problematiska om de tillämpas på ett radikalt och onyanserat sätt. Intervjumaterial bör knappast betraktas som direkt-

rapporter från den externa verkligheten eller objektiva fakta, men å andra sidan menar jag att den internalistiska positionen gör en alltför drastisk reduktion när man hävdar att intervjun endast uttrycker sin egen struktur. Givetvis är det valda perspektivet också en följd av vad man som forskare vill studera. I en del sammanhang – till exempel en kvantitativ väljarundersökning – kan det vara rimligt att anta att intervjupersonernas svar på frågan om vilket parti de just röstade på oftast är "sant". I ett annat sammanhang kan forskaren vara intresserad av att studera vilka konventioner som styr intervjun som samtals- och interaktionsform och då är det befogat att lyfta fram dessa aspekter.

Scott R. Harris (2003:203 ff) påpekar att det finns motsättningar inte bara mellan kvantitativa och kvalitativa perspektiv utan även *inom* det kvalitativa perspektivet. Harris talar om å ena sidan ett naturalistiskt ("realistiskt") synsätt, där målet är att genom noggranna studier nå fram till hur människors verklighet ser ut: "Naturalists aim to create a well-integrated text that exposes myths and accurately conveys what is going on" (ibid:203). Genom att reda ut diskrepanser och inkonsekvenser kan forskaren slå hål på myterna och komma närmare sanningen om hur det förhåller sig. Detta synsätt kontrasteras å andra sidan med ett konstruktionistiskt ("relativistiskt") perspektiv, där forskaren sätter innehållet i beskrivningarna inom parentes. Man är här inte ute efter att blottlägga verkligheten bakom orden utan är snarare intresserad av hur människor genom social interaktion skapar mening i världen: "social order and social facts are treated as human accomplishments, and the resulting program is to study *how* the accomplishing takes place" (ibid:204).

Om man följer Harris beskrivning ovan bör denna undersökning placeras inom det konstruktionistiska och relativistiska perspektivet. Det kan emellertid vara missvisande att överdriva skillnaderna mellan de båda perspektiven. I sina renodlade former är skillnaderna visserligen väsentliga, men i praktiken är gränserna inte strikta utan snarare flytande. Harris (ibid) menar att inte ens "strikt" konstruktionister kan sätta allt inom parentes; båda perspektiven bygger på någon form av antaganden om hur verkligheten är beskaffad. Även Silverman (1993/1995) menar att det finns en spänning *inom* det interaktionistiska perspektivet mellan de externalistiska och internalistiska positionerna: "interactionists are not too sure whether interviews are purely 'symbolic interaction' or express underlying external realities" (ibid:107).

Frågan är om det finns någon möjlighet att överbrygga klyftan mellan de båda till synes oförenliga perspektiven. Silverman pekar på ett förhållningssätt som vid en första anblick tycks ligga närmare den internalistiska positionen: "we need not hear interview responses simply as true or false *reports* on reality. Instead, we can treat such responses as *displays* of perspectives and moral forms" (ibid). Denna position blir då att intervjumaterialet uttrycker olika sätt att tala om och förstå vissa ämnen, olika sätt att uppfatta och tilldela ämnen vissa betydelser. Genom att studera hur människor talar om korruption och mutor kan vi få tillgång till vad Sil-

verman kallar ett kulturellt universum (cultural universe) (ibid:108) och de moraliska antaganden som präglar detta universum. Detta kan ses som ett sätt att skapa en brygga mellan de externalistiska och internalistiska positionerna.

Verkligheten konstrueras fortlöpande under intervjun, men den konstrueras med hjälp av de tolkningsresurser som finns tillgängliga: "Meaning is not constantly formulated anew, but reflects relatively enduring local conditions, such as the research topics of the interviewer, biographical particulars, and local ways of orienting to those topics" (Holstein & Gubrium, 1995:16). Att människors verklighet till stor del skapas genom social interaktion betyder inte att den i ett givet sammanhang kan skapas på vilket sätt som helst. Harris (2003) påpekar att när sociala aktörer berättar om världen görs det visserligen kreativt och flexibelt men oftast inom ramen för vad som anses vara socialt accepterat: "they tend to align themselves with culturally approved ways of representing social life" (ibid:205).

Den internalistiska positionen har dock en viktig poäng i att intervjun utgör en särskild form av interaktion. Det är därför betydelsefullt att jag som intervjuare är medveten om och reflekterar kring min egen delaktighet i det samtal som äger rum. Intervjupersonernas svar är just *svar* på något som jag har sagt; de befinner sig i intervjusituationen därför att jag har bett dem om det. Jonathan Potter (2004:612) talar om "the dead social scientist test". Skulle det empiriska materialet vara detsamma, eller alls existera, om forskaren blev överkörd på väg till intervjun? Svaret är givetvis nej, och intervjupersonernas yttranden kan därför inte utan vidare lyftas ut ur sitt sammanhang. Jag måste vara medveten om att jag som forskare och samtalspartner är en aktiv medskapare av mitt empiriska material: "All participants in an interview are inevitably implicated in making meaning" (Holstein & Gubrium, 1995:18).

Kombinationen av "vad" och "hur"

Jag menar att det finns en poäng i att studera inte bara *hur* intervjupersonerna uttrycker sig utan också *vad* de talar om (som redan nämnts kan åtskillnaden mellan form och innehåll betraktas som problematisk). I analysen av det empiriska materialet är jag intresserad såväl av frågan "hur" som frågan "vad". Vid många tillfällen får "hur"-aspekten träda i förgrunden. Till exempel gäller detta när jag diskuterar hur redovisande förklaringar eller "accounts" används för att åstadkomma en ansvarsbefriande eller rättfärdigande effekt, eller hur biståndsarbetarna kontrasterar och drar upp gränser mellan olika fenomen. Vid andra tillfällen får "vad"-aspekten ett större utrymme, som när biståndsarbetarna beskriver vilka takter de använder för att undvika mutor, eller när de talar om vad jag kallar för mutans etikett. Att pendla mellan olika förhållningssätt innebär inte att de smälter samman till något som är "varken eller". Däremot kan det ge en mer fullstän-

dig förståelse för det empiriska materialet än om jag uteslutande hade valt att koncentrera mig på någon av de båda aspekterna.

Det bör än en gång betonas att mina grundläggande analytiska och metodologiska utgångspunkter placerar undersökningen inom den konstruktionistiska och relativistiska positionen snarare än inom den realistiska. Förhållningssättet kan formuleras som att jag rör mig mellan olika positioner inom det konstruktionistiska perspektivet, eftersom den grundläggande utgångspunkten är att intervjuerna består av yttranden om verkligheten och alltså inte kan betraktas som objektiva fakta. Det hindrar emellertid inte att uppmärksamheten kan riktas mot det substantiella innehållet i biståndsarbetarnas beskrivningar så länge jag är medveten om att den kunskap jag får tillgång till på detta sätt är provisorisk och partiell; det är "verkligheten" snarare än verkligheten.

Slutligen vill jag göra ett klarläggande inför den empiriska analysen som följer i de närmaste kapitlen. En intervjuanalys där forskaren uppmärksammar och analyserar hur personerna väljer att uttrycka sig och vad detta åstadkommer i form av självpresentationer, gränsdragningar och förklaringar innebär inte att forskaren därmed anser att det behöver vara något särskilt suspekt med beskrivningarna. Att de intervjuade biståndsarbetarnas beskrivningar kan analyseras utifrån vad de åstadkommer retoriskt betyder inte att jag anser mig sitta inne med något facit över hur deras utsagor bör värderas. Effekten kan dock bli att jag, eftersom jag i min diskussion av intervjuerna så att säga får "sista ordet" i förhållande till intervjupersonerna, framstår som den som vet – eller *tror* sig veta – bäst. Så förhåller det sig emellertid inte, utan som Mats Börjesson (2003) påpekar i *Diskurser och konstruktioner*: "att försöka förstå hur verklighet skapas innebär inte med nödvändighet att man säger hur det egentligen är" (ibid:187). Snarare förhåller det sig tvärtom, eftersom perspektivet bygger på att den sociala verkligheten skapas genom våra tolkningar och beskrivningar, och alltså är "förhandlingsbar".

Biståndsarbetarna lever och arbetar naturligtvis i en viss verklighet. I denna ställs de inför konkreta situationer med anknytning till korruption som de på något sätt måste hantera i sin vardag. Situationerna kan beskrivas i form av olika moraliska dilemman, där till exempel följandet av regler ställs mot vilka konsekvenser en viss handling kan få. Dessa aspekter måste de reflektera över och på något sätt lösa praktiskt i de aktuella situationerna. Men de måste också reflektera över dem språkligt och *retoriskt*. Handlingarna måste på något sätt kunna motiveras, förklaras och försvaras, såväl inför dem själva som inför andra. Biståndsarbetarna presenterar alltså problem och dilemman men beskriver samtidigt vad de betraktar som lösningar på problemen, något jag återkommer till både i diskussionen av empirin och i avslutningskapitlet.

Undvikanden

Om mutor och korruption är utbredda och vanliga praktiker i ett visst land, region eller samhällssektor, hur gör man då för att undvika att muta? Att använda sig av mutor kan framstå som ett misslyckande. Om man inte lyckas nå framgång på annat sätt – i affärer, biståndsprojekt eller vad det nu kan vara – så kan det vara möjligt att göra det genom att muta någon. Mutan framstår då som den enkla vägen, som en genväg till framgång. Det är dock inte så att det därmed skulle vara enkelt att muta. Att muta någon eller på annat sätt vara inblandad i korrupta aktiviteter kräver sin särskilda kompetens avseende vad det är som ska erbjudas, när det ska erbjudas, hur mycket och till vem det ska erbjudas och så vidare. (En del aspekter beträffande mutans etikett diskuteras i kapitel åtta.)

Att muta någon kräver alltså en viss kompetens eller färdighet. Men enligt biståndsarbetarna kräver det också sin särskilda kompetens att *undvika* att betala mutor eller på annat sätt bli inblandad i korruption. Det är dessa beskrivningar av undvikanden som diskuteras i detta kapitel. Som en inledning till den empiriska analysen kan det vara en poäng att ge en bild av hur biståndsarbetarnas arbetssituation ser ut. I huvudsak låter jag denna framträda i och genom de empiriska citaten; den blir då förankrad i hur biståndsarbetarna själva upplever och beskriver situationerna. Den ”scen” där biståndsarbetarna framträder skildras bäst med de deltagande aktörernas egna ord. Något annat alternativ finns inte i detta fallet eftersom jag själv inte varit närvarande vid någon av de beskrivna händelserna. Men en kort bakgrundsbild kan ändå vara belysande och den vill jag ge innan den egentliga empiriska analysen börjar.

En asymmetrisk förhandlingssituation

Det verkar, vilket kommer att framgå, av allt att döma finnas en avsevärd uppfinningsrikedom hos biståndsarbetarna när det gäller att undvika mutor. Uppfin-

ningsrikedomen finns emellertid även hos deras motparter – bland de tullare, gränsvakter, poliser och andra myndighetspersoner som i biståndsarbetarnas beskrivningar eftersträvar betalningar av vad som sannolikt är mutor.

Kampen om att undvika respektive att få ut mutor kan liknas vid en förhandling. I en förhandling som förs på jämlika villkor kan någon av parterna få övertaget genom överlägsen argumentation. I realiteten ser det sällan ut så utan det råder någon form av ojämlik eller asymmetrisk maktfördelning mellan parterna. Ofta beskriver biståndsarbetarna sig som sårbara i förhållande till exempelvis tullen, polisen eller andra myndighetspersoner, vilka i sin tur försöker utnyttja den maktposition de befinner sig i gentemot biståndsarbetarna. Genom att biståndsarbetarna står i en form av beroendeställning blir de tänkbara ”offer” för eventuella krav på mutor. I en sådan situation öppnar sig möjligheten, eller snarare risken, för korruption i form av till exempel mutor, även om förhållandet inte med automatik behöver leda till detta. Men biståndsarbetarna är inte utan makt i den beskrivna situationen; det är av denna anledning man i många fall säger sig frångående kunna undvika att betala mutor.

Något som är tydligt är att biståndsarbetarna ofta beskriver sig som pressade – eller rentav ”utpressade” – av motparten till att betala eventuella mutor. Det är sällsynt att biståndsarbetarna beskriver situationen som att de själva tar initiativet; deras handlande framstår som ett gensvar på den andres handlande. Ett visst mått av övertalning verkar kunna förknippas med mutor och korruption – den ena parten (det kan vara bestickaren såväl som mutkolven) tycks inte sällan beskrivas som mer intresserad än den andra av att inleda ett korrupt samarbete. Syed Hussein Alatas (1968/1980:18 ff) särskiljer utpressning (extortion) från mutor (bribery) i sin typologi av korruption (han anger även nepotism som en tredje grundläggande variant av korruption). När det gäller ”bribery” syftar Alatas framför allt på situationer där *givaren* tar initiativet för att sätta konkurrensen ur spel. ”Extortion” handlar däremot i första hand om situationer där *mottagaren* tar initiativet och där mutpengarna inte nödvändigtvis åsidosätter konkurrensen utan kan ses som att givaren betalar för det han egentligen har sin fulla rätt till, till exempel att passera gränsen eller erhålla ett visst tillstånd.

Om man tillämpar Alatas typologi tycks alltså ”extortion” i de flesta fall vara en mer rättvisande term för den typ av korruption som biståndsarbetarna beskriver än ”bribery”. W. Michael Reisman (1979) poängterar dock att man bör vara försiktig med att ta en beskrivning av ”extortion” för given: ”Indeed, the farsighted briber may take pains to give the transaction an odor of extortion, like the common criminal preparing an alibi. /---/ I am inclined to think that most alleged cases would betray, on close examination, more complex power situations in which both the briber and the bribed have some room to maneuver” (ibid:39). Iakttagelsen som sådan är dock relevant – i många av biståndsarbetarnas beskrivningar finns tydliga inslag av press eller utpressning. En hänvisning till utpressning eller ”extortion” kan ses som en faktisk beskrivning av ett visst händelseför-

lopp, men den kan också ses som en *version* av händelseförloppet konstruerad för att åstadkomma en övertygande redovisande förklaring av händelsen – en "account" (se kapitel sex). Att tala om mutor i termer av utpressning kan vara en del av en redovisande förklaring för sådana eventuella överträdelser och bör därför tolkas med viss försiktighet. Samtidigt är det så att biståndsarbetarna inte säger sig stå helt utan makt och manöverutrymme i de skildrade situationerna; de beskriver ett antal taktiker för att på olika sätt svara på motpartens handlingar.

Biståndsarbetaren som gräsrotsbyråkrat

För att kunna svara på motpartens handlingar krävs att det finns någon form av utrymme inom vilket biståndsarbetaren kan manövrera. Om det inte vore så kunde man nöja sig med att konstatera att organisationens policy inte tillåter korruption och sedan skulle intervjun vara slut. Men det är snarare tydligt att biståndsarbetarnas handlingar inte ryms inom ett regelverk mot korruption. Ett sådant regelverk kan inte innehålla lösningar på alla tänkbara situationer som en biståndsarbetare kan ställas inför, till exempel vid en gränskontroll. Mitt intryck är att biståndsarbetarna väljer att hänvisa till etablerade handlingsprogram eller policys främst när de talar om korruption i allmänna termer. Till exempel säger Tomas, som arbetar med projektledning och hjälpsändningar med bland annat kläder och sjukvårdsmaterial, att "vi som organisation står för en policy /.../ vi betalar oss inte fram" och det finns liknande formuleringar även hos andra.

När det gäller de policydokument som jag tidigare refererat till i avsnittet om antikorrupsionsrörelsen (kapitel två) kan det påpekas att Danida i *Danida Anti-Corruption Code of Conduct* (Danida, 2004) anger att vedertagen gästfrihet (conventional hospitality) och mindre gåvor (minor gifts) är acceptabelt. I guiden för hur riktlinjerna ska tolkas (*Danida Anti-Corruption Code of Conduct, Guide to the Code*, Danida 2004) understryks dock att organisationens nolltolerans mot korruption bör gälla även det som kallas "underlättande" betalningar (facilitation payments), "speed" eller "grease payments", det vill säga "payments made to secure or expedite the performance of a routine, legal or necessary action" (Danida, 2004:6). Det kan även nämnas att Sidas antikorruptiva skrifter till stor del handlar om andra dimensioner av korruption än den vardagliga och "lilla" korruption som lyfts fram i intervjuerna. Sida finansierar eller medfinansierar bistånd men ansvarar inte själv för det direkta genomförandet av insatserna. Dokumenten handlar därför främst om åtgärder som vikten av budgetanalys, noggrannhet vid upphandlingar, säkerställande av rapporteringsskyldigheter och genomförandet av revisioner. På ett allmänt plan är dokumenten dock relevanta, till exempel an-

ges i *En vägledning vid misstanke om korruption* (Sida, 2003) att anställda vid Sida "aldrig skall acceptera korrupt beteende" (ibid:7).

Min poäng är emellertid inte att i den kommande empiriska analysen betrakta biståndsarbetarnas ställningstaganden som någon direkt följd av dessa antikorruptiva policys – de flesta arbetar för övrigt varken för Sida eller Danida – utan att dokumenten pekar på det starka principiella avståndstagandet till korruption inom svenska och danska biståndsorganisationer. När det gäller biståndsarbetarnas beskrivningar av hur de agerar vid gränskontrollerna eller i andra vardagliga situationer ter sig handlingarna snarare improviserade eller som en del av den individuella biståndsarbetarens erfarenhet och kompetens att hantera sådana situationer. Det är i alla fall ingen av de intervjuade som uttrycker det som att "blir det problem så tar jag fram mitt 'Anti-Corruption Toolkit' och läser hur jag ska göra".

Här kan biståndsarbetarnas erfarenheter belysas genom den arbetssituation som beskrivs i Michael Lipskys (1980) bok om gräsrotsbyråkrater (street-level bureaucrats).²² Gräsrotsbyråkraten hanterar den dagliga och praktiska kontakten med sina patienter, klienter eller vilken term man nu väljer att använda. Lipsky menar att gräsrotsbyråkrater återfinns inom till exempel polisen, skolan och det sociala området. För biståndsarbetaren som arbetar ute på fältet påminner arbetsrollen i många fall om dessa andra yrkeskategorier; det handlar om att inom en etablerad institutionell ram möta människor och fatta beslut som berör deras vardag. Biståndsarbetaren är den som i praktiken skapar organisationens policys i det vardagliga arbetet, eller som Lipsky skriver: "the position of street-level bureaucrats regularly permits them to make policy with respect to significant aspects of their interactions with citizens. /---/ Unlike lower-level workers in most organizations, street-level bureaucrats have considerable discretion in determining the nature, amount, and quality of benefits and sanctions provided by their agencies" (ibid:13).

Gräsrotsbyråkraten är alltså inte bara en passiv verkställare av organisationens policy (det vill säga den weberska idealtypen för den neutrale tjänstemannen eller "idealbyråkraten", Lundquist, 1991:62 ff) utan en aktiv *skapare* av denna policy i sitt möte med klienten. Handlingsprogram och rekommendationer från toppen av organisationen ger inte på ett enkelt och omedelbart sätt utslag i de vardagliga arbetsrutinerna utan tolkas och används selektivt och retoriskt av personalen i det praktiska arbetet (Åkerström, 2006). Gräsrotsbyråkraten utvecklar en rad förenklingar och genvägar, som ibland kan ligga inom ramen för det som är sanktionerat av organisationen men som ibland inte gör det. Det finns normer, regler, lagar, metodböcker, policydokument, anvisningar, handledningar, "lat-hundar" och så vidare, men i mötet med konkreta situationer upplever gräsrots-

22 Enligt Isabell Schierenbeck (2004:121) är "gräsrotsbyråkrat" en etablerad svensk benämning för fenomenet ifråga. Även termerna "närbyråkrat" och "frontlinjebyråkrat" har använts som svenska beteckningar för "street-level bureaucrats".

byråkraten ofta dessa som otillräckliga eller ibland rentav orimliga att bedriva det praktiska arbetet efter.²³

En person som arbetar med korruptionsfrågor vid Sida berättade för mig att han vid en presentation av organisationens *En vägledning vid misstanke om korruption* (Sida, 2003) fick frågan: ”Ja, men vad ska vi göra om vi misstänker korruption *hela tiden*?”. Diskrepansen mellan policy och praktik är närmast omöjlig att överbrygga, även om det numera sannolikt ofta finns en medvetenhet bland organisationerna om dessa problem och ambitionen är att göra policyprogrammen så praktiskt användbara som möjligt. Genom att situationerna inte kan regleras i detalj har biståndsarbetaren en viss autonomi och ett manöverutrymme för att utveckla sina personliga taktiker. Det kan då handla om såväl undvikanden som givanden (och eventuellt också taganden) av mutor.

Interaktiva taktiker för undvikanden

Biståndsarbetarna ägnar under intervjuerna mycket tid till att tala om olika taktiker för att undvika att bli involverade i korruption.²⁴ Dessa undvikandetaktiker är av olika karaktär. Jag har valt att göra en indelning i form av *interaktiva* respektive *administrativa* undvikanden. Även de administrativa undvikandena är, vilket kommer att framgå, i någon mån ”interaktiva” – de förutsätter någon form av interaktion med motparten. Men när det gäller de former av undvikanden som jag valt att beteckna som interaktiva beskrivs interaktionen med motparten som själva huvudpoängen med taktiken, medan det när det gäller administrativa undvikanden snarare handlar om kunskaper om formella regler och arbetsrutiner.

Att bryta isen

Genom att förhålla sig på ett visst sätt till motparten hoppas man kunna påverka denne i önskad riktning och på så sätt undvika att betala en muta. Vikten av att skapa goda relationer med tullare, gränsvakter, poliser och andra myndighetspersoner betonas av biståndsarbetarna flera gånger under intervjuerna. Erik, som arbetar inom bistånd bland annat med resursutvecklingsfrågor, talar om vikten av

23 Jag har själv arbetat inom sjukvården och minns att vi bland personalen emellanåt talade om det orimliga i att fullt ut arbeta efter anvisningarna i den så kallade Metodboken (där de olika arbetsmomenten beskrevs i detalj). ”Då skulle vi aldrig bli färdiga”, var det huvudsakliga argumentet mot att strikt följa Metodbokens rutiner.

24 David Wästerfors (2004:79 ff) använder med referens till Michel de Certeau begreppet ”taktik” i sin diskussion av hur svenska affärsmän verksamma i Östeuropa beskriver sitt agerande i situationer där de talar om mutor.

att bryta isen. Man kan då till exempel bjuda gränsvakterna eller tullarna på cigaretter, något som sägs förekomma särskilt bland lastbilschaufförer som ofta korsar gränserna. Eller så kan man bjuda på godis, skämta och helt enkelt vara allmänt trevlig:

Erik: Så när då soldaterna kommer fram och vill se passet och så eh... bjuder man på en cigarett och sen... sen blir allting mycket, ja så är det liksom, då har man avväpnat hela stämningen på nåt sätt, så är det liksom inga problem. Eller om man har godis eller... () godis för min del för jag röker inte men i alla fall [kort skratt], så att det kan vara ett sätt också liksom att... man har nån kolor och så, så bjuder man på en kola och så är det liksom... det är också ett sätt liksom att, att bryta *isen* va. Att man talar om att vi är ju kompisar. Så att... så tappar dom också viljan att, att eh... *begära* mutor va.

Joakim: Ja, just det.

Erik: Dels att man har (organisationen X) på bilen men också att man liksom bjuder på nånting personligt alltså. Det kan vara ett sätt liksom, eller att man pratar och *skojar* lite va.

Genom att lätta upp stämningen kan man få den andre mer välvilligt inställd och därigenom lösa situationen utan att behöva muta någon. Vad som eftersträvas i dessa fall är en förändring av relationen mellan de båda parterna; det Erik vill uppnå är en övergång från den opersonliga relationen mellan kontrollant och kontrollerad till ett mer vänskapligt förhållande. Om man som Erik beskriver det "talar om att vi är ju kompisar" så betyder detta ett nytt förhållningssätt mellan parterna. Den logik som Eriks yttrande vilar på är att man inte mutar, eller begär en muta, av sin kompis. Mutor begär man av personer som man inte känner eller åtminstone av personer som man inte har en särskilt vänskaplig relation till. En vänskaplig relation ses alltså då, åtminstone av Erik, som oförenlig med att betala eller ta emot mutor. Mellan kompisar "bjuder man på en kola" eller möjligen någon annan form av mindre gåva (det är rimligt att anta att Erik betraktar den kola som han erbjuder tullaren som en gåva och inte en muta), eller "man pratar och *skojar* lite". Mellan kompisar kräver man inte eller erbjuder mutor.

Det oförenliga består då i att förpliktelsen mellan de båda parterna i en muttransaktion är av instrumentell snarare än vänskapsmässig natur; det man har gemensamt kretsar inte kring individernas egenskaper utan kring mutan och den tjänst eller handling som mutan är avsedd att leda till. En relation byggd på mutor är i denna mening "opersonlig", även om det krävs någon form av förtroende gentemot den andra parten. (Behovet av ömsesidigt förtroende i en muttransaktion kan i vissa avseenden rentav beskrivas som större än vid en fullt laglig affärstransaktion, eftersom de ingående parterna inte kan förlita sig på etablerade rättsliga principer om någon av dem skulle underlåta att fullfölja sin del av transaktionen.) I princip går det naturligtvis att tänka sig att om det sker upprepade muttransaktioner mellan samma individer kan det uppstå en vänskapsrelation ur det som från början varit en relation byggd på mutor. Detta kan emellertid i så fall tänkas

ställa till problem för den ursprungliga relationen, eftersom risken är stor att det sker en kollision mellan två sinsemellan oförenliga normsystem – mutans och gåvans, där den förra bygger på den explicita principen om återgäldande (mutahandling) och den senare på den implicita principen om ”spontan” återgäldande (gåva-gåva).

Sannolikt har vi här att göra med samma typ av sociala normer som när de överskrids även kan göra gåvor mellan vänner problematiska. En gåva som upplevs som alltför liten (eller alltför stor) kan sätta vänskapsrelationen i gungning. Anledningen är att det i båda fallen rör sig om brott mot de sociala normer som omgärdar gåvoinstitutionen (jfr. Simmel, 1908/1964:387 ff; Mauss, 1925/1972; Bourdieu, 1995/1999:145 ff). Erik fortsätter sin redogörelse med att berätta att han ibland fotograferar soldaterna vid gränsposteringarna:

Erik: Ibland så eh [kort skrat] vid nåt tillfälle så... alltså dom, dom har alltid sagt så här ”ni ska aldrig ta foto vid gränsposteringar eller militärposteringar och så”. Men jag har alltid kameran synlig i bilen va, den ligger framme men jag tar aldrig *upp* den. Men om dom *ser* kameran, och dom säger så här, alltså det är ofta dom frågat ”kan du inte ta en bild på oss?”. Då är det dom som begär det, då går jag ut och tar en bild på dom. Då får jag ofta med en bild på hur det ser ut också, så det... det är också en sån grej man kan tänka sig, det är ju inte, handlar ju inte om mutor. Men det är ett sätt att också bryta isen va.

Erik pekar explicit ut agerandet som ett alternativ till mutor: ”det är ju inte, handlar ju inte om mutor”. Att Erik anser att han överhuvudtaget behöver påpeka detta kan dock tyda på att han är medveten om att en handling i form av en utförd tjänst – att fotografera gränsvakterna – skulle kunna uppfattas som en eventuell muta. Han vill föregripa en sådan möjlig tolkning genom att dementera den. Eriks taktik för att undvika mutor genom att bryta isen påminner om vad David Wästerfors (2004:123 ff) beskriver som ”uppvaktningar”. De svenska affärsmännen verksamma i Östeuropa betraktade uppvaktningar, som de beskrev som en kombination av umgänge och gåvor, som ett mer sofistikerat sätt att uppnå sina affärs mål än användandet av mutor. Det påminner starkt om vad Erik beskriver i sin redogörelse. Genom att tina upp den operonliga relationen mellan sig själv och den andre kan en mer vänskaplig relation etableras och givandet av mutor kan undvikas.

Att det är möjligt att beskriva en viss handling i termer av en uppvaktning snarare än en muta innebär inte att andra tolkningar därmed är uteslutna. Katarina Jacobsson och David Wästerfors (2003) diskuterar hur handlingar som inte betraktas som korrupta kan användas för att legitimera eller försvara det egna handlandet. Det kan handla om att hänvisa till gästfrihet, uttryck för tacksamhet eller kulturella sedvänjor och kan då röra sig just om umgänge eller gåvor. Dessa normalt sett legitima aktiviteter anses vara alternativ till att ge mutor.

Men att hänvisa till uppvaktningar och gåvor kan även vara ett sätt att försvara eller omgestalta en eventuell muta (ibid:116 ff). Den relation med gränsvakterna som Erik beskriver ter sig ytlig och knappast vänskaplig i någon djupare mening.

En genuin vänskap är svår att förena med den dimension av taktik och måluppfyllelse som finns i Eriks strävan att bryta isen. Det är egentligen inte frågan om att lära känna motparten utan snarare att använda relationen som ett medel för att komma vidare bort från gränskontrollen. Denna instrumentella syn på relationen är normalt sett oförenlig med det vi betraktar som genuin eller äkta vänskap. Även om det i det här fallet knappast är att betrakta som korruption att etablera en mer vänskaplig relation med en gränsvakt så kan gränsen mellan vad som ses som korrupta och icke-korrupta relationer i andra sammanhang vara mer flytande och diffus.

Att hantera sina känslor

En annan aspekt av interaktiva undvikanden handlar om hanterandet av de egna känslorna i samband med vissa situationer, där någon begär vad som kan tolkas som en muta. Flera av biståndsarbetarna berättar om känslor av frustration och irritation i samband med sådana situationer. Samtidigt kan det beskrivas som något man med tiden lär sig hantera för att därigenom kunna agera taktiskt:

Joakim: Hann du märka, jag tänkte, märkte du nån... förändring, jag tänkte när du var där så länge, märkte du nån förändring hos dig själv liksom? Att du blev mer eh... liksom på nåt sätt förlåtande mot det här systemet?

Ulla: Nej, inte förlåtande men... men eh... *tåligare*... mot eh maktmissbruk. Jag blev eh... det gick inte att vara så som en vanlig svensk, att man reagerade direkt på saker och ting som är eh ja, rent alltså maktmissbruk. Att dom... eh [kort paus] att dom klagar på nånting som det egentligen inte är *fel* på, utan bara gör det för att få ut pengar, jag liksom... nej, jag lärde mig och... och stå ut med det. Det, men det tycker jag var nästan bland det... det tog längst tid. [kort skrat]

Joakim: Okej.

Ulla: Att ligga i underläge, ett *komplett* underläge, inte en chans att säga något. [kort skrat]

Joakim: Nej nej. [kort paus] Ja ja, den... och liksom... kunna tolerera den känslan?

Ulla: Ja, precis, exakt.

Den känslomässiga dimensionen av att bli avkrävd mutor är något som kommer till uttryck i flera av intervjuerna. Biståndsarbetarna beskriver det som att de blir förbannade, ledsna, frustrerade, irriterade, upprörda, förvånade och så vidare. Ulla är lärare och har arbetat med utbildning och även inom hälsosektorn. Tidigare under intervjun har hon talat om hur hon kunde få betala dubbla böter (det vill säga potentiella mutor) till trafikpoliserna om hon diskuterade med dem och blev upprörd och hetsig. Men det har hon med tiden lärt sig att hantera. Den ra-

tionella hanteringen av den känslomässiga dimensionen kan rentav ses som en förutsättning för att kunna använda sig av taktiken att bryta isen. Om man visar tecken på ilska, irritation eller upprördhet blir det naturligtvis betydligt svårare att skapa den vänskapsliknande relation som Erik beskriver i de tidigare nämnda citaten. Det är också av den anledningen som hanterandet av de egna känslorna kan ses som en del av en interaktiv taktik för att undvika mutor. Som Ulla beskriver det lärde hon sig att undertrycka sina känslomässiga reaktioner i dessa situationer, vilket i sin tur kan ses som en förutsättning för en taktisk hantering av problemet.

Samtidigt bör det nämnas att det i intervjuerna inte undantagslöst beskrivs som negativt att visa tecken på upprördhet eller irritation. I gruppintervjun beskriver volontären Börje hur han vid ett tillfälle fick ut en container med maskiner som blivit stående i hamnen utan att använda mutor genom att "råskälla" uppe på handelsministerns kontor. Enligt Börje var utskällningen en del av lösningen på problemet, eftersom han sedan fick ut containern utan att muta.

Att utnyttja sin sociala position

En annan form av interaktiva undvikanden handlar om hänvisningar till den egna sociala positionen. I materialet finns exempel där man åberopar en överordnad position, som innebär kontakter med högt uppsatta och inflytelserika personer. Men det finns även exempel där man åberopar en *underordnad* position, där man exempelvis lyfter fram sin status som kvinna i en patriarkal kultur. Det senare kan illustreras med ett utdrag från intervjun med Louise, som arbetat med utbildning för kvinnor och numera har konsultuppdrag inom bistånd. Jag frågar om hon någon gång upplevt att hon behandlats annorlunda i sitt arbete eftersom hon är kvinna. Hon beskriver landet där hon arbetade som mycket patriarkalt i sin syn på kvinnor, men som kvinna kunde hon i vissa situationer utnyttja detta till sin fördel om hon blev pressad att betala mutor:

Louise: /---/ Jag tror att det är jobbigare om man är man [kort paus] så det eh... man spelar lite grann på sin... kvinnlighet alltså. Så kan man ju... så kan man aldrig göra i Sverige, men det kan man alltså göra och komma rätt långt i (regionen X). [skratt]

Joakim: Alltså hur... hur gör man då?

Louise: Jaa, man spelar att man är lite *svag* och så där va, och man tycker, jag menar hur kan det, "jag *förstår* inte vad dom håller *på* med" [kort skratt] säger man till nån och så "jag *förstår* inte" och "stackars mig och mina barn" och si och så. Ja, och då på nåt sätt så... så finns nån slags medlidande om man säger så, men det är kanske inte alls samma sak för nån man som håller på...

Joakim: Nej... okej.

Louise: Och så där. [kort paus] Man kan liksom... man kan spela lite grann på det.

Joakim: Ja, okej. Och att dom då känner att dom inte vill...

Louise: Att dom inte kan gå på lika hårt och så där. Nej, men så kan man också spela på det som [skratt] så... säga så här: "Nej, men det kan jag ju inte göra, jag har ju inte frågat min *man* om det".

Joakim: [kort skratt]

Louise: Och det har dom en väldig förståelse [stort skratt] och det skulle man aldrig säga här va. Men det har funkat väldigt många gånger, så "nej men det skulle aldrig min *man* tillåta". Men då blir dom ju tysta för då eh respekterar dom ju en som liksom... en kvinna som lyssnar till sin *man* va.

I Louises beskrivning är det hennes könsroll, hennes sociala position i egenskap av att vara kvinna, som står i centrum. Den grundläggande förutsättningen för den taktik som hon beskriver är att det aktuella landet anses vara hierarkiskt och patriarkaliskt uppbyggt; kvinnans sociala ställning utanför hemmet beskrivs som svag.²⁵ Genom att spela på sin kvinnlighet menar Louise att hon får de (män) som pressar henne på mutor att känna att "dom inte kan gå på lika hårt" som om hon hade varit en man. Hon kan alltså använda sin sociala identitet som kvinna till att vinna en fördel i interaktionen med männen; den blir ett sätt att vända på maktförhållandena. Även här rör det sig alltså om en förändring av den sociala relationen mellan parterna. Louise hade kunnat hävda sin identitet som biståndsarbetare, för att på det sättet försöka få den som kräver mutor att ge upp sina krav. Hon väljer i stället att använda sin identitet som kvinna som en taktiskt präglad social resurs, något som hon menar "har funkat väldigt många gånger" (för en diskussion om hur identiteter konstrueras och används praktiskt i social interaktion, se Antaki & Widdicombe, 1998). Detta förutsätter emellertid att Louise kan "ställa sig utanför" och betrakta den egna sociala positionen som något relativt och föränderligt, som något hon kan använda för att åstadkomma praktiska syften i interaktionen med andra. Den tillskrivna identiteten som svag och beroende kvinna är ingen essentiell egenskap hos Louise utan ett verktyg för att nå målet – undvikandet av att betala en muta. I denna svaghet förvandlad till styrka finns en parallell till vad Wästerfors (2004:88) med referens till Michel de Certeau beskriver som en av taktikens egenskaper: den svages möjliga triumf över den starkare. Det till synes givna underläget förvandlas till ett trumfkort och denna paradoxala vändning bidrar till att göra Louises beskrivning retoriskt effektiv.

Det kan även nämnas att Louises taktik för att den ska vara framgångsrik bygger på att tullaren, polisen eller vem det nu kan vara kategoriserar henne på det

25 I flera av intervjuerna med de kvinnliga biståndsarbetarna beskrivs kulturen i de länder där de arbetat med bistånd som patriarkal och hierarkiskt uppbyggd. De flesta av kvinnorna menade dock att dessa förhållanden inte innebar några avgörande hinder när det gällde deras möjligheter att utföra sitt arbete, även om ett par av dem pekade på situationer där de känt sig särskilt utsatta som kvinnor.

sätt som hon antar. Om han *inte* har en syn på kvinnor som svaga och beroende av sina män så kommer hennes taktik inte att fungera.²⁶ Men genom att markera och understryka sin identitet som kvinna åstadkommer Louise den eftersträlvade effekten, som består i att som hon väcker mannens sympati och medlidande.

Känslan av medlidande hos mannen gör att Louise kan gå segrande ur striden. Det är emellertid en i någon mån dyrköpt seger, eftersom den trots allt innebär att Louise åtminstone tillfälligt måste acceptera en identitetstillskrivning som hon annars skulle ta avstånd från. Hennes lätt raljerande kommentarer kan ses som ett sätt att hantera denna kluvenhet: ”jag *förstår* inte vad dom håller *på* med’ [kort skratt] säger man till nån och så ’jag förstår inte’ och ’stackars mig och mina barn’ och si och så”. Genom att återge dessa yttranden med ett tillgjort tonfall markerar Louise distans till den roll hon tillfälligt spelar för att undvika mutor. Hon visar samtidigt att hon inte vill bli uppfattad som att hon i vanliga fall skulle agera på det sättet.

Louise talar om sin taktik i generella termer; vi kan notera det praktiskt taget genomgående användandet av pronomenet ”man” i stället för ”jag” i beskrivningen. Användningen i svenska språket av ordet ”man” är komplicerat och mångfasetterat. Viveka Adelswärd (1997) menar att ”man”-formen dels kan användas med referens till sig själv, dels för att tala om människor generellt och därmed antyda att det man talar om har universella drag: ”Jag’-bruket utpekar en individ, ’man’-bruket refererar implicit också till kollektivet och myten” (ibid:225). I exemplet ovan är det rimligt att anta att ”man” i första hand refererar till ett kvinnligt kollektiv, som då kan dela Louises erfarenhet och kanske till och med någon gång har använt sig av liknande taktiker. Lyssnaren dras på så sätt in i berättelsen, bjuds in att placera sig i berättarens ställe.

Patricia E. O’Connor (1994) menar att skiften från ”jag” till ”man” inte bara används när talaren vill framhäva det universella i sin erfarenhet eller involvera lyssnaren i berättelsen: ”the speaker is using an *intrapersonal you* as well, a *you* that is not only an other person or even any person outside himself, but an other version of himself, the self of the autobiographical past in the storyworld recreated by the narrative” (ibid:64 f).²⁷ Genom att använda ”man” snarare än ”jag” skapar Louise ett avstånd mellan Louise i nutiden i intervjun (vi kan kalla det för ”nu-jaget”) och den ”man”-Louise som i hennes berättelse spelar rollen av svag och beroende kvinna (”då-jaget” eller ”där-jaget”). Det åstadkommer en distansering till

26 Resonemanget kan dras ännu ett steg längre. Om beskrivningen av Louises taktik ska vara framgångsrik förutsätts det också att jag som lyssnare kan förstå dels hur hon väljer att kategorisera sig som kvinna i detta fallet, dels att denna kategorisering i förhållande till en manlig polis eller tullare kan åstadkomma vad Louise eftersträvar i det aktuella landet. Det förutsätts alltså att jag kan förstå och känna igen den syn på kvinnor som Louise använder sig av i sin taktik.

27 Här finns en översättningsproblematik. Engelskans ”you” kan översättas med såväl ”du” som ”man” på svenska. Det engelska ordet ”one” kan ha en liknande funktion (”one should try one’s best”), och även inom svenskan kan uttrycket ”en” användas (”en ska göra så gott en kan”), dock mera sällsynt.

Louises handlande, eftersom användandet av ”man”-formen gör denna åtskillnad tydligare än om hon i stället hade sagt att ”jag spelar att jag är lite svag och så där va”.

Det är inte bara Louise som åberopar vad som kan beskrivas som en underordnad social position. Nette har arbetat med bistånd mestadels som frilansande konsult. I hennes fall handlar det om att klä sig enkelt när hon är ute bland folk i landet där hon arbetar: ”jag klär mig som missionärer”. Som Nette beskriver det är detta inte specifikt ett sätt att undvika mutor utan snarare en mer allmän taktik för att inte se ut som någon som har gott om pengar. Det är dock inte orimligt att tänka sig att taktiken att klä sig enkelt någon gång hjälpt Nette att undvika en muta. Ett annat, och sannolikt vanligare, sätt att använda sin sociala position framstår som en kontrast till det som Louise och Nette berättar om; det är att markera en *högre* social position än den andre. Kaj arbetar bland annat med hjälpsändningar och han ger uttryck för denna taktik på ett kortfattat och kärnfullt sätt:

Kaj: /.../ dom vet att jag inte är beroende av dom, så jag kan skrika som en gasell och gå upp på regeringsnivå och... och diplomatinivå och... om jag vill bråka. Men en vanlig liten medborgare... han kan dom tvåla till hur som helst.

Kaj talar om kopplingar till regeringsnivå och diplomatinivå, som kan användas när det uppstår problem vid gränskontrollen. Denna typ av kontakter kan användas för att göra intryck på den andre; det är en form av social skrämseltaktik som antyder att fortsatta påtryckningar kan få allvarliga konsekvenser. Den som är ”en vanlig liten medborgare” kan inte göra något, men i motsats till denne är Kaj genom sina kontakter ingen vanlig medborgare utan en inflytelserik person. Om Kaj faktiskt har kontakter på regeringsnivå eller inte spelar mindre roll. Det viktiga är snarare i vilken mån han kan göra den sociala identiteten som inflytelserik medborgare trovärdig inför motparten.

I likhet med fallet Louise behöver den hävdade identiteten inte nödvändigtvis ses som någon essentiell egenskap hos Kaj. Identiteten är snarare producerad i den beskrivna situationen i syfte att åstadkomma ett undvikande av mutor (och, naturligtvis, även producerad under intervjun). Men eftersom identiteten som inflytelserik person kan antas vara mer eftersträvaransvärd för Kaj så ser vi inte hos honom samma distansering inför den rollen som hos Louise i hennes tidigare beskrivning. Precis som i fallet Louise ger Kajs beskrivning en ledtråd till hur han ser på sig själv. Vi kan genom hans beskrivning på goda grunder anta att Kaj betraktar sig själv som något mer än ”en vanlig liten medborgare”, åtminstone när han ägnar sig åt biståndsarbete.

En psykologisk maktkamp

De förhandlingar som sker med till exempel tullare vid gränsen eller med poliser vid trafikkontroller beskrivs av biståndsarbetaren Erik som en psykologisk maktkamp. Det gäller att överlista den andre i maktkampen och på så vis undvika att hamna i en situation där man betalar mutor. Här kan man behöva använda sig av vissa knep. Att ha tålamod menar många av biståndsarbetarna är viktigt. I den psykologiska maktkampen gäller det att inte ge vika; man måste vara uthållig och beredd att vänta länge exempelvis vid gränskontrollen. Ju mer bråttom man har, desto bättre blir förhandlingspositionen för motparten. Jag frågade Erik om det hänt att de varit tvungna att vända vid gränsen för att situationen inte kunnat lösas. Han menar att det inte har hänt i hans fall:

Erik: /---/ Men alltså jag, jag är ju sån att jag *vänder* inte utan... då talar jag om för dom genom mitt sätt att vara att... att jag har tid att vänta.

Joakim: Ja. [kort paus]

Erik: Och eh... den personen som då går in och säger att han vill ha pengar, han blir ju alltid avlöst nån dag va. Eller nån... jag menar jag har alltid sovsäcken med mig i bilen, eller... och så alltid ett matförråd så att det räcker. Sen kan man ju alltid köra *tillbaka* en liten bit, och så kan man ta in på nåt hotell, och så kan man ju sitta där och vänta, alltså, svårare än så är det ju inte. Man får inte, alltså man får inte tappa *tålamodet*, det är det *första*. För det är också ett sätt att visa att man, att man är på väg att bryta ihopa. Det är bättre att liksom säga att "nej men det är helt okej, vi väntar".

Erik betonar vikten av att inte visa tecken på svaghet. Man får inte ge intryck av att vara "på väg att bryta ihopa". I den meningen beskrivs även här en socialt präglad intrycksstyrning, och Erik är tydlig med att han genom sitt handlande kommunicerar med gränsvakterna. Den psykologiska maktkampen kan i den bemärkelsen lika gärna beskrivas i termer av ömsesidighet och samspel – båda parterna försöker påverka den andre genom att förmedla intrycket av att vara orubbliga i sina respektive förhållningssätt.

När Erik benämner taktiken som psykologisk är det alltså ingen självklar kategorisering, även om benämningen inte är irrelevant eftersom taktiken går ut på att förmedla intrycket av ett visst, för honom gynnsamt, "sätt att vara". Men maktkampen mellan parterna förs på den sociala interaktionens slagfält och taktiken kan därför lika gärna kategoriseras som social, eftersom inslaget av samspel är tydligt. "Man får inte tappa *tålamodet*", säger Erik. Det beror inte främst på att ett förlorat tålamod i sig skadar situationen, vilket det i och för sig kan tänkas göra. Det förlorade tålamodet blir som Erik beskriver det snarare ett tecken på något annat, nämligen att man är på väg att förlora den psykologiska – eller sociala – maktkampen och "bryta ihopa".

En liknande form av maktkamp verkar vara involverad i nästa form av undvikandetaktik. Den är besläktad med den föregående på så sätt att det även här rör sig om ett visst "sätt att vara". Man får inte låta sig skrämmas utan måste vara, eller ge intryck av att vara, tuff. Kaj berättar om ett tillfälle när han blev stoppad vid gränsen och sedan inplockad i ett enskilt rum av gränsvakterna:

Kaj: /---/ Och då försökte man med den här att blåsa upp sig och... ta in en i enskilt rum och låsa dörren, och det var problem och det...

Joakim: Okej?

Kaj: Men dom *kommer* ingenstans med mig som person för jag är alldeles för tuff. Och alldeles för *själsäker* [kort skratt] och så har jag Gud med mig ovanpå det, så att... jag, jag tyckte det där var rätt roligt, utan jag satt och jag var alltid vänlig och trevlig, men jag fattade bara vad jag själv ville och jag betalade aldrig nånting och... Jag vet nån gång dom sa dom hade problem med sin... att dom kunde inte stämpla papperna. Och då sa jag "har du problem med stämpeln?", sa jag och började stämpla med hans stämpel i mina papper. Oh, vilket liv där blev! Men, men... det har dom lagt om strategi, men det är ju för *mig*. För att dom vet att det *biter* inte på mig, utan jag satt dom där gångerna, jag betalade ingenting... dom kom ingenstans.

Kajs beskrivning är en tydlig presentation av hur han själv är, eller åtminstone anser sig vara, som person. Han är helt enkelt "alldeles för tuff" och själsäker för gränsvakterna, vilket i sin tur betyder att deras skrämselfaktik inte biter på honom. Vi kan se hur olika undvikandetaktiker blandas i Kajs redogörelse. Han låter sig inte skrämmas av gränsvakternas agerande, han "var alltid vänlig och trevlig" och dessutom beredd att låta det ta sin tid och vänta ut ett för honom gynnsamt beslut. (Kaj arbetar för en kristen organisation, vilket förklarar hänvisningen till att Gud är med honom.)

Som Kaj beskriver situationen så klarar han sig genom den tack vare sin personliga karaktär och sin tro. Hans orubblighet inför de korrupta gränsvakterna presenteras som en del av hur han är som person och som han beskriver det kan han egentligen inte agera på något annat sätt. Kaj presenterar sig själv inte bara som en motståndare till mutor och korruption utan som en mycket själsäker sådan. Han lyckas till och med i sin beskrivning genomföra en omkastning av rollerna när han till gränsvakternas bestörtning själv börjar stämpla i sina papper, en effektfull men inte ologisk knorr på hans berättelse – en sådan handling står väl i samklang med den presenterade bilden av Kajs person. Gränsvakterna kommer ingenstans med Kaj och det gör de inte därför att han är den han är.

Att kunna och inte kunna språket

Kaj nämner även i förbigående en annan form av undvikandetaktik när han säger att "jag fattade bara vad jag själv ville". Denna taktik, att utnyttja de språkliga pro-

blemen som kan uppstå, är något som även nämns i ett par av de andra intervjuerna. Om man likt Kaj säger sig inte förstå de eventuella invändningarna eller kraven från motparten så kan det vara en taktik för undvikande av betalning av eventuella mutor – till sist ger kanske den andre upp sina krav.

Hänvisningar till att man inte förstår vad den andre säger kan användas taktiskt av såväl biståndsarbetarna som av deras motparter.²⁸ Men även goda språkkunskaper sågs vara av betydelse för att kunna undvika mutor. Folke arbetar sedan många år tillbaka som konsult för biståndsfinansierade projekt inom bostadssektorn. Han framhåller vikten av att kunna språket för att ha större möjligheter att undvika korruption. Inte minst gäller detta inom byggsektorn i regionen där han arbetar, som han beskriver som starkt korrumperad, men också när han rör sig i landet som privatperson. God kännedom om den lokala kulturen kan dock vara till hjälp för att undvika korruption, liksom att kunna språket:

Folke: /.../ *språket* har ju stor betydelse va, om man behärskar språket bättre så kan man ju... dels så blir eh dom här personerna lite *försiktigare* när dom märker att man talar språket bättre eller talar riktigt bra, då... då kan dom inte vara hundra procentigt säkra på att man inte trots allt har nån anknytning till någon kontrollerande myndighet eller nånting.

Joakim: Nej, just det.

Folke: Då blir dom försiktigare. Man är ju *mycket* skyddslösare eh... mera *utsatt* om man inte behärskar språket lika bra, eller om man inte är () är hemmastadd i det land som man råkar ut för det här i lika bra.

Det bör sägas att ett någorlunda behärskande av det främmande språket kan ses som en förutsättning för att kunna använda språkkunskapen i en strikt taktisk mening. När Kaj säger att "jag fattade bara vad jag själv ville" innebär det rimligen att han förstod mer än vad han ville ge sken av. Det blir då en fråga om medveten taktik. Men om jag verkligen inte kan det lokala språket, då kan jag inte använda mig av bristen på kunskap som en taktik för att undvika mutor. Det kan tänkas att de språkliga bristerna någon gång hjälper mig att undvika mutor, men resultatet kan lika gärna bli det motsatta.

Att uppmuntra och instruera motparten

De ovan nämnda undvikandetaktikerna kan ses som olika former av reaktioner på motpartens agerande; de är sätt att hantera situationer där biståndsarbetarna

28 Maja, som arbetat som volontär bland annat med gatubarn, berättade om en situation vid en gränskontroll när hon och hennes resällskap skulle betala en avgift som hon tyckte verkade märklig. De engelska språkkunskaperna hos gränsvakterna i regionen var emellertid bristfälliga och det visade sig därför vara svårt att reda ut problemet med avgiften: "då var typ helt plötsligt den ende som kunde engelska, som vi pratat med innan, var han borta [kort skrat]".

upplever att de blir pressade att betala mutor. Ett annat sätt att undvika problem kan vara att försöka se till att några försök att ägna sig åt korruption aldrig inträffar. Erik nämner en sådan taktik. Han arbetade bland annat med bistånd i form av leverans av mediciner till olika sjukhus och påpekar att det då fanns risk för korruption. Sjukhuspersonalen kunde till exempel frestas att sälja medicinerna till patienterna trots att läkemedlen skulle erbjudas gratis. Men det bästa sättet att hantera detta är enligt Erik inte att bestraffa motparten. Det är bättre att se till att den situationen aldrig uppkommer, något som kan göras genom att instruera den andre och uppmuntra det eftersträvade agerandet:

Erik: /---/ Därför så försökte vi hitta på sätt och uppmuntra i stället, att, att eh... vi bjöd in då hälsorådgivare till exempel att hålla ett seminarium, eller vi bjöd på nån lunch eller så va. Så bjöd man in då sjukhus- alltså då... klinikcheferna till exempel, fixa man då nånting för dom va, där dom liksom fick påfyllt lite grann av kunskap och sådär så att dom kände att det uppskattades och så talade man om hur bra jobb dom gjorde och så vidare va. Då var det ett sätt liksom att uppmuntra i stället.

Joakim: Mm. Just det.

Erik: Det är bra mycket bättre än... än att...

Joakim: Så mer en relation liksom på nåt sätt ()?

Erik: Ja, jag gio-, försökte göra mycket så att jag byggde på relationer, att bli *kompis* med folk. Därför dom vill inte lura en kompis va. [kort skratt]

En tolkning av ambitionen att uppmuntra den andre är att det handlar om en form av "uppfostran" i behavioristiska termer, om än en tämligen trivsamt form av sådan uppfostran. Det positiva beteendet ska belönas för att därigenom undvika att behöva bestraffa den andre för eventuella regelbrott. Erik vill på så sätt "uppfostra" den andre genom att förmedla kunskaper och instruktioner om hur den korrekta hanteringen av biståndet i form av läkemedel ska gå till. Om man anlägger ett sådant perspektiv skulle denna form av undvikande kunna kopplas samman med föreställningen om att det är vi i västländerna som måste lära människorna i utvecklingsländerna att uppföra sig på ett korrekt och civiliserat sätt. Samtidigt riskerar en sådan tolkning att vara alltför cynisk. Erik beskriver, uppmuntrad av min fråga, agerandet som att det handlar om att skapa relationer med människorna i landet: "jag byggde på relationer, att bli *kompis* med folk". På det sättet kan taktiken ses som en variant av den tidigare nämnda taktiken "att bryta isen", som även den förespråkades av Erik. Genom att inleda en dialog med andre, och genom att uppmuntra snarare än bestraffa, kan samarbetet mellan biståndsorganisationen och människorna i utvecklingslandet främjas och korruptionen eventuellt förhindras eller reduceras.

Administrativa taktiker för undvikanden

Eftersom vi här i första hand har att göra med sådant som handlar om hantering av dokumentation och regelkännedom har jag valt att kalla denna form av undvikanden för administrativa. I någon mån handlar det också i dessa fall ofta om beskrivningar av någon form av interaktion med motparten vid exempelvis gränsposteringen. Även att visa upp ett dokument är en form av social interaktion. Själva verktyget för denna typ av undvikanden är dock av ”formell” natur – det handlar om dokument, kvitton, kunskaper om formella regler angående införsel av biståndsmaterial, tullavgifter med mera.

Att vara väl förberedd

En aspekt som i stort sett alla biståndsarbetarna tar upp i intervjuerna är vikten av att vara väl förberedd. Man bör helt enkelt ha ”järnkoll” på alla papper och veta vilka avgifter och bestämmelser som gäller för till exempel införsel av biståndsmaterial i det aktuella landet. Denna taktik skiljer sig även från de andra på det sättet att den är förebyggande snarare än något som improviseras fram eller tillämpas i stunden. Förhållningssättet med detaljerade kunskaper om de gällande reglerna och rutinerna beskrivs som något som ibland kunde vara nödvändigt att driva *in absurdum*. Stina arbetar med bistånd som handläggare och regionansvarig. Hon ger uttryck för sin syn på att vara väl förberedd i nedanstående intervjuutdrag:

Stina: /.../ strategin var ju att ha så... perfekt ordning som möjligt på alla handlingar. Det är det som är strategi nummer ett. ”Vill ni ha ett intyg om att spisen inte bara exploderar, då ska ni få ett intyg att spisen inte bara exploderar” till exempel va. [kort skratt] Var man nu får sånt ifrån, men det var liksom ett exempel.

Poängen med denna taktik är naturligtvis att försöka undvika att ge motparten en förevändning att utnyttja situationen till sin fördel. Taktiken blir då att genom att vara väl förberedd föregripa detta, att förutse vilka situationer som eventuellt kan dyka upp och inte ge den andre något som eventuellt kan användas mot en. Ett sätt att bli väl förberedd och skaffa sig de nödvändiga kunskaperna är genom att samarbeta och utbyta information med andra biståndsorganisationer. Nette, som är från Danmark men talar bra svenska, tar upp frågan genom att påpeka hur man *inte* ska göra:

Nette: Du kan inte bara komma så där, och som en liten, sån här liten kyrka eh från eh Wisconsin som har... samlat pengar och vill ge dom till eh... polska lantarbetare eller eh... flyktingar, Kosovo-, Kosovoflyktingar [kort skratt] i Albanien... eller hur, det är sån här, då... då är du *lost* alltså.

Joakim: Ja, okej.

Nette: Så därför blir det ju väldigt mycket inom det humanitära biståndsarbetet, inklusive nödhjälpen, då blir det väldigt viktigt att, att samarbeta.

Joakim: Mm. Att man har kontakt sinsemellan mellan olika organisationer och så också.

Nette: Analysera, veta vad man gör, veta var man är.

Det är alltså viktigt att inte vara naiv och tro att man själv har alla kunskaper eller rentav tro att man inte behöver några särskilda kunskaper. Det är viktigt att "analysera, veta vad man gör, veta var man är". Den lilla kyrkan från Wisconsin blir i Nettes beskrivning till en varnande illustration för hur man definitivt inte ska agera som biståndsorganisation: "då är du *lost* alltså". Stig arbetar med policyfrågor och metodutveckling inom bistånd och ger uttryck för ett liknande förhållnings-sätt som Nette. För Stig – som anlägger administratörens snarare än praktikerns perspektiv – är planering, samarbete och uppföljning centralt för att biståndsarbetet överlag ska fungera. Noggrann analys är viktig, inte bara när det gäller korruption utan även inom andra områden:

Stig: /.../ du börjar i en ända och säger att "det är det *här* vi måste komma åt, det är dom, det är den dåliga kvalitén på utbildningen i landet vi måste komma åt" och så går det på och så säger du "det är det här att det inte finns böcker" som gör det, barnen har inga böcker. Och så jobbar du med *böcker* ett slag och sen så visar erfarenheten att böcker hängde ihop med finansiering, som hängde ihop med utgiftssystem, som hängde ihop med dålig statistik, som hängde ihop med Chipp! Chopp! Chopp! och så vidare. Och så är man tillbaka till att du egentligen borde göra nån reform av utbildningssystemet va.

Joakim: Ja. Så det här med... på nåt sätt hjälparbete överhuvudtaget då, är det... är det väldigt viktigt där att på nåt sätt analysera läget innan man... går in?

Stig: Ja, det är ju det. Det är ju det, och vi, vi slits *ständigt* kan jag säga och jag tror det gäller i den här frågan som jag inte är så vansinnigt kunnig om, men, men eh från andra liknande resonemang va, så är det... det är ett ständigt pendlande mellan att försöka så att säga gå direkt *på* i nån mening, och att hamna i en analys som visar att, som vi skämtsamt säger ibland, lite att allt hänger ihop med allt.

Stig betonar vikten av förberedelser och inhämtande av kunskaper för att biståndsinsatser ska kunna fungera som planerat. Det är dock tydligt att detta inte är särskilt enkelt att genomföra i praktiken. Det skämtsamma yttrandet "allt hänger ihop med allt" uttrycker en insikt om att biståndsarbete är en komplicerad verklighet som inte är lätt att analysera, även om ambitionerna är höga. Man bör vara väl förberedd och analysera innan man går in, samtidigt som man måste vara öppen för att det praktiska arbetet kan ge nya erfarenheter i en värld där "allt hänger ihop med allt".

En praktisk aspekt när det gäller att vara väl förberedd är som redan nämnts att veta vilka regler som gäller. Något som ändå kan vara problematiskt när det gäller administrativa taktiker baserade på regelkännedom är att det inte alltid verkar vara helt klart vilka regler som gäller, vilka dokument som krävs för att passera gränskontrollen och så vidare. Även om dokumenten utifrån biståndsarbetarens synvinkel är i perfekt ordning kan det uppstå problem om motparten hävdar något annat. Man kan till exempel hävda att det behövs ytterligare dokumentation och att denna kostar pengar:

Stina: /.../ "det här formuläret som du ska fylla i, det kostar femtio dollar". Och så är det nåt hemmagjort formulär till exempel som rimligtvis inte [kort skratt] kan kosta femtio dollar.

Stina antar, sannolikt på goda grunder, att det hemmagjorda formuläret är ett sätt att försöka lura henne på pengar, helt enkelt en form av korrupt handlande från tullarens sida även om det inte omedelbart och tveklöst kan kategoriseras som en muta. En sådan form av "förklädd" muta kan vara en effektiv taktik sedd ur perspektivet från den som begär mutor. Den möjliggör för båda parterna att ägna sig åt korruption under skenet att det rör sig om en legitim transaktion. Även den biståndsarbetare som vägrar att betala ut femtio dollar som uppenbart är en muta skulle möjligen någon gång kunna övertalas eller lockas att, om än motvilligt, betala femtio dollar för ett hemmagjort formulär. Betalningen kan då beskrivas och bokföras som till exempel en legitim införselavgift, vilket blir svårare om mutan avkrävs direkt och explicit. Det verkar för övrigt vara sällsynt att mutor diskuteras och avkrävs under namnet mutor; det görs i stället oftast genom anspelningar och tvetydigheter, eller som i detta fallet med hänvisning till att det rör sig om en legitim avgift (se även kapitel åtta).

Att begära kvitto

Emellanåt verkar det alltså vara svårt för biståndsarbetarna att undvika att hamna i situationer där de trots noggranna förberedelser avkrävs vad som kan vara mutor. Det finns emellertid ytterligare en administrativ undvikandetaktik att tillgripa, som kan vara svår för motparten att hantera. Erik berättar om ett tillfälle då han och hans kollegor avkrävdes pengar för att passera en gränskontroll där det borde vara fritt att passera. De kommer fram till gränsen, där ett stort antal lastbilar står och väntar på att bli kontrollerade:

Erik: /---/ Och då säger dom så: "Ja, om ni vill passera här så får ni betala". "Eh... vad ska vi betala för då?". "Ja, för att ni får komma förbi snabbare och så". "Vad menar du med det liksom, vad... det kostar ju ingenting att passera *annars* ju". Och jag menar vi hade ju faktiskt diplomatskyltar på bilarna så att vi borde ju få köra förbi. "Nej, nej, inte den här gången, det kostar". Och så ville han då, jag tror det var () hundra dollar eller nåt sånt alltså. Så sa jag "men det kan inte vi betala, det förstår du. Vi... vi kommer ju här med liksom en hjälpsänd-

ning och så". "Ja, det spelar ingen roll, ni får betala". "Ja, bara vi får kvitto på det". Så sa han då "neej, det kan ni inte få". Och så blev det ju, hade vi liksom samlats där allihopa... och det tog sån tid va. Så sa jag "jo, men vi måste ha kvitto på det". "Nej, det får ni inte". "Jo, men vi måste ha för vår bokföring. Jag menar, jag kan inte ta *mina* egna pengar, det måste du förstå, det är ju... Jag menar, jag lever ju på... på småsmulor i alla fall liksom, det får du faktiskt förstå". "Ja, ja okej, men... ja, ni får kvitto". "Ja bra, då skriver vi här 'muta'... så".

Joakim: [kort skratt]

Erik: Ah det gick ju inte då. "Ah men hur ska vi göra då?". Alltså så blev det en lång diskussion om detta här fram och tillbaka, och så kom då nån *annan* från den gruppen där, och så tyckte den här personen då att "nej, det är ju helt fel, dom ska ju inte behöva betala för att passera". Så det löste sig...

Att begära kvitto nämns även i ett par av de andra intervjuerna som en användbar taktik för att undvika att betala mutor. Taktikens kärna ligger i att mutor och kvittoton kan ses som oförenliga. Begärandet av kvitto i en situation som den Erik beskriver blir ett sätt att tydliggöra betalningens illegitima karaktär. Om det var en legitim betalning skulle det sannolikt inte vara något problem att få ett kvitto. Eriks begäran – i kombination med tullarens vägran – lyfter på så sätt fram det som tidigare varit dolt eller underförstått, nämligen att det handlar om en begäran om en muta. När tullaren till sist ändå går med på att skriva ett kvitto sätter Erik in den avgörande stöten: "då skriver vi här 'muta'", något som av förklarliga skäl inte accepteras.

Undvikanden som självpresentation

I detta avsnitt intresserar jag mig mer för dimensionen av *hur* biståndsarbetarna talar om undvikanden under intervjuerna. När biståndsarbetarna beskriver hur de mer eller mindre uppfinningsrikt undviker att muta kan det ses som försök att presentera eller upprätthålla en (gynnsam) bild av deras handlande och karaktär. Varhelst det finns social interaktion finns det också självpresentationer och intryckskontroll (Goffman, 1959/1994, se även kapitel tre). Enbart vetenskapen om detta blir dock ett trubbigt analysverktyg som i sig inte hjälper oss särskilt mycket att tolka det empiriska materialet. Att det förekommer intryckskontroll i materialet är något vi på goda grunder kan förmoda, men det intressanta är hur denna intryckskontroll ser ut och vilka uttrycksformer den antar.²⁹

29 Det är naturligtvis så att det inte bara är biståndsarbetarna som ägnar sig åt intryckskontroll under intervjuerna. Även jag i egenskap av intervjuare är mån om att leva upp till de förväntningar som är knutna till intervjusituationen.

Hur ska vi se på den självpresentation som biståndsarbetarna ägnar sig åt i intervjuerna? Många av deras beskrivningar rör skildringar av olika former av händelseförlopp – man kommer till en gräns, något som kan vara en muta begärs, ett försök till undvikande äger rum och så vidare. Det är därför rimligt att betrakta åtminstone en del av deras beskrivningar som *berättelser*, även om denna term kan ges skiftande definitioner (Riessman, 1993:17 ff; Hydén, 1997:18 ff). Många av biståndsarbetarnas beskrivningar kan ses som att de förmedlar vad Viveka Adelswärd (1997) med stöd av Mishler, Crafoord och Schiffrin kallar en ”berättarpöng”: ”vad än en berättelse handlar om så är den samtidigt en självpresentation där berättaren hävdar en viss personlig och social identitet, och där det han säger har syftet att uttrycka, bekräfta och göra denna identitet trolig. Personliga berättelser kan utgöra lätt kamouflerat skryt, poängen med att berätta dem kan vara att visa hur duktig eller modig man är, eller hur fina bekanta man har /---/ Denna poäng kan utgöra en både omedveten och medveten självpresentationsstrategi” (ibid:212 f).

Dimensionen av självpresentation är tydlig i de beskrivningar av undvikanden som diskuterats tidigare i detta kapitel. Om man som biståndsarbetare beskriver att man mot alla odds undviker att betala mutor, så presenterar man sig samtidigt som duktig, kompetent, kanske rentav modig och inte minst som hederlig. Dessa eftersträfvade egenskaper förmedlas mest effektivt just på dessa indirekta sätt, genom att presentera eller framställa sig själv på ett sådant sätt att en sådan tolkning blir den mest rimliga för lyssnaren. Som Adelswärd (1988:162) påpekat när det gäller självpresentationer i samband med anställningsintervjuer är det mer övertygande att visa prov på en viss egenskap än att bara säga att man har den. Att säga ”jag är kompetent” är inte alls lika övertygande som att låta kompetensen illustreras genom en levande och utförlig beskrivning av hur man handlar i en utsatt situation, som till exempel i Eriks beskrivning av hur han undviker att betala genom att begära kvitto.

Louises beskrivning av hur hon emellanåt spelar rollen av underordnad kvinna för att undvika att betala mutor kan naturligtvis ses som en form av självpresentation. Det kan den göra oavsett om man anlägger ett relativistiskt eller ett realistiskt analytiskt perspektiv. I det senare perspektivet blir det relevant att tala om en självpresentation framför allt i den situation som Louise beskriver ”där-och-då”. Genom att presentera sig själv som svag och beroende kan Louise styra den andres intryck av henne och på så vis vinna en fördel i interaktionen. Presentationen är inte ett uttryck för något inre eller essentiellt utan en roll som är modellerad efter en stereotyp kvinnobild.

Ur ett relativistiskt perspektiv blir tolkningen en annan. Visserligen har vi fortfarande en självpresentation i Louises beskrivning av hur hon kan hantera besvärliga situationer och undvika mutor. Men vi har även en självpresentation inför mig som intervjuare i själva intervjusituationen. Denna ser då annorlunda ut och bör snarare ses som en strävan att framstå som uppfinningsrik och kompetent;

den presenterar Louises ”verkliga” eller eftersträvade identitet som en helt annan än den hon presenterar inför mannen i sin beskrivning. Kontentan blir ungefär att hon säger att ”det finns en stereotyp bild av kvinnor, den känner jag till och har träffat på, och jag kan använda mig av den till min fördel”. Det går också att tala om ett tredje perspektiv – beskrivningen blir samtidigt en del av Louises uppfattning om sig själv. Även om hon skulle misslyckas med att göra ett önskat intryck på lyssnaren så kan beskrivningen av hennes handlande bidra till hennes självuppfattning.

Kajs beskrivning där han talar om sig själv som ”tuff” och ”själsäker” är den kanske tydligaste och mest uppenbara självpresentationen i materialet. Det är en självpresentation som är explicit i betonet av de gynnsamma personliga egenskaperna. Bilden av Kajs hederlighet blir dessutom särskilt tydlig i relation till de svåra arbetsförhållanden som han beskriver. ”Det är så svårt för dig att förstå, detta händer dig femtio gånger om dagen”, säger Kaj längre fram i intervjun när han berättar om hur han blir utsatt för pressen att betala mutor. Under sådana omständigheter framstår det som ännu mer anmärkningsvärt att kunna bevara sin hederlighet. Ju större frestelsen är att muta, desto mer övertygande framträder den goda moraliska karaktären hos den som övervinner frestelsen.

Redovisande förklaringar

Något av det första jag la märke till när jag började titta närmare på intervjumaterialet var en viss kluvenhet i biståndsarbetarnas beskrivningar av sina erfarenheter av korruption. Å ena sidan hävdar de att det inte bara är olagligt utan också principiellt fel att muta någon. Å andra sidan menar flera av dem att det under vissa omständigheter kan vara nödvändigt eller rentav ofrånkomligt att muta. Även om detta stundtals sker innebär det inte att det moraliska förhållningssättet därmed har förändrats – det principiella motståndet mot korruption och mutor kvarstår. Brottet mot den moraliska principen beskrivs i dessa fall som tillfälligt och försvarligt.

De potentiellt klandervärda handlingarna är alltså inte oförenliga med självbilden av att vara en god och kompetent biståndsarbetare. Det går enligt biståndsarbetarna inte alltid att undvika att på något sätt bli inblandad i korruption, men om så sker bör det motiveras och förklaras. Ett sätt att förstå beskrivningarna av sådana erfarenheter är i termer av redovisande förklaringar eller ”accounts”.

Ansvarsbefriande förklaringar

När det gäller den övergripande kategoriseringen av intervjumaterialet har jag inspirerats av Scott och Lymans (1968) grundläggande uppdelning i *ursäkter* (excuses) och *rättfärdiganden* (justifications). Scott och Lymans indelning kan i vissa fall vara problematisk och upplevas som alltför begränsad. En del forskare har därför gjort diverse tillägg till denna grundläggande kategorisering (se kapitel tre). Jag har ändå valt att i stora drag hålla fast vid den, eftersom jag menar att det finns en poäng i att skilja på dessa olika typer av ”accounts”. Det ska dock inte uppfattas som att jag helhjärtat på alla punkter ansluter mig till Scott och Lymans perspektiv. Särskilt i det avslutande kapitlet lyfter jag fram aspekter i min förståelse av redovisande förklaringar som skiljer sig från deras.

Även om jag valt att ansluta mig till den grundläggande uppdelningen av redovisande förklaringar i två huvudsakliga kategorier har jag samtidigt modifierat dessa något. Jag använder inte likt Scott och Lyman beteckningen ”ursäkter” utan har i stället valt termen *ansvarsbefriande förklaringar*.³⁰ Skälet till detta är främst att ordet ”ursäkt” lätt leder tankarna till att de som använder sig av denna typ av förklaringar ”ber om ursäkt” och att de därmed är av uppfattningen att de har gjort något felaktigt. En ansvarsbefriande förklaring kan visserligen innebära ett erkännande av någon form av skuld, men den behöver inte med nödvändighet göra det. Det centrala i denna typ av redovisande förklaring handlar i stället om att reducera eller eliminera ansvaret för den utförda handlingen.

Detta kan göras på olika sätt och jag har funnit flera olika former av ansvarsbefriande förklaringar i biståndsarbetarnas redogörelser för situationer och händelser som skulle kunna tolkas som i någon mån klandervärda eller opassande. Dessa har jag sorterat in under rubrikerna *lönlöst motstånd*, *att vara tvungen*, *andras inflytande*, *kulturell anpassning*, *det var enda gången* och *tidsbrist*. Det bör påpekas att min framställning sannolikt inte är uttömmande; det kan finnas andra former av uttryckssätt bland biståndsarbetarna som kan anses vara av ansvarsbefriande karaktär. Indelningen i olika kategorier ska inte uppfattas som att redovisande förklaringar alltid används en i taget och på ett enkelt sätt kan urskiljas från varandra. Det är snarare ofta så att olika varianter av såväl ansvarsbefriande som rättfärdigande förklaringar vävs samman och samspelar inom ramen för beskrivningarna. Denna dimension diskuteras utförligare mot slutet av kapitlet.

Lönlöst motstånd

Något som verkar vara viktigt för biståndsarbetarna att framhålla är att de inte betalar ut potentiella mutor utan att först ha gjort vad de kunnat för att slippa betala. De har då gjort vad som kan betecknas som lönlöst motstånd mot mutan. En muta – eller snarare en eventuell muta – beskrivs inte som något som betalas ut lättvindigt eller lite hur som helst; det är något som sker högst motvilligt och inte utan betänkligheter. Ulla berättar om sina erfarenheter av att bli stoppad av trafikpolisen under sina biståndsuppdrag:

Ulla: /---/ Därför att det... då, i (landet X) var det som så att då fick du *dubbla* böter i stället om du, om du eh... diskuterade med polisen och blev hetsig på något sätt.

30 Magnus Lundberg (2001:64 ff) använder termen ”ansvarsbefriande redovisningar” i sin diskussion av ”accounts” bland polismän som hanterar kvinnomisshandelsärenden. I Lundbergs text blir dock betydelsen av termen något annorlunda än min egen tolkning, då han väljer att betrakta även rättfärdiganden av handlingar som ansvarsbefriande. Jag har själv valt att hålla fast vid Scott och Lymans (1968) distinktion när det gäller de ansvarsbefriande respektive rättfärdigande dimensionerna av ”accounts”.

Joakim: Ja ja.

Ulla: Och så sa ”ja men liksom, det är ju fel, du har ju, så är det ju inte jag *gjorde* ju inte fel”. Och då säger dom som så ”jaha, så du påstår att jag som polisman *ljuger* då?”. [kort skratt]

Joakim: Jaha, ja okej.

Ulla: ”Ja, men då blir det ju dubbla böter”. Och när man hade insett det här att man faktiskt fick betala dubbla böter så... diskuterade man inte så mycket i fortsättningen.

Ulla beskriver det som att hon försökt att diskutera med poliserna för att slippa betala ut en muta, det vill säga en betalning i form av kontanta ”böter” till polismännen på plats. Hon insåg dock med tiden att det inte tjänade något till utan bara gjorde saken värre. Beskrivningen fungerar som en ansvarsbefriande förklaring. Genom att Ulla försökt göra motstånd reduceras hennes ansvar för handlingen och agerandet framstår som mer förståeligt och acceptabelt. Hennes handlingsutrymme framstår som begränsat. Ulla påpekar att hon försökt diskutera sig ur situationen men inte lyckats, och om hon sedan betalar ut mutor till polismännen så beror det på omständigheter som ligger utanför hennes kontroll. Om man tänker sig att Ulla hade nöjt sig med att säga att hon emellanåt betalade potentiella mutor till de lokala polismännen så kunde hennes agerande ha ifrågasatts. Men eftersom hon är noggrann med att framhålla att hon försökt diskutera med dem visar hon att hon inte utan vidare accepterat deras handlande.

Nu är det i och för sig möjligt att tänka sig att Ulla missuppfattat hela situationen – det finns i själva verket inget som helst oegentligt i polismännens agerande. Det rör sig inte alls om några mutor utan om fullt legitima böter. Jag tror dock inte att en sådan tolkning är särskilt rimlig, inte minst med tanke på att även andra biståndsarbetare berättat om liknande händelser och tolkat dem på samma sätt. Det kan nämnas att Ulla genom sin beskrivning upprättar sitt anseende också på en annan viktig punkt. Hon är inte bara utsatt för pressen att betala ut en potentiell muta till polismännen för att få köra vidare; hon är dessutom oskyldig till den trafikförseelse som hon anklagas för och det bidrar ytterligare till att förklara hennes handlande.

Att vara tvungen

Ett ännu mer begränsat handlingsutrymme återfinns i de fall där biståndsarbetarna menar att de inte har något annat val; de är helt enkelt tvungna att muta. Erik berättar om en händelse som några kollegor råkade ut för. Hans beskrivning liknar, som vi snart ska se, snarare ett rån än en transaktion av mutor. Men Erik berättar om händelsen vid en punkt när samtalet kommer in på hur han hanterar problematiken när någon vill ha mutor och episoden är därför relevant i sammanhanget:

Erik: Sen vet jag att ibland... Alltså eh några kollegor från, från (), alltså kommittén då som, råkade ut för en incident i (landet Y). Dom, dom eh... för att dom skulle få lov att komma ifrån, alltså när man står med en Kalasjnikov mot huvet så är ju inte... då diskuterar man liksom inte va. Utan då, då säger dom såhär att "ge eh... jag vill ha din klocka" säger dom då, "och så ska ni betala oss" det kommer jag inte ihåg hur mycket pengar det var, "så här mycket pengar va". "Okej", sa dom, "självklart". Plockade av sig klockan, lämnade över den och sen så fram med plånboken och betalade eh dom här... böterna eller vad man ska kalla det då vad.

Handlingsutrymmet kan onekligen betraktas som kraftigt begränsat med "en Kalasjnikov mot huvet", såvida man inte råkar vara actionhjärte i en Hollywoodfilm. Och för de flesta är det inte särskilt svårt att acceptera betalande av "mutor" under de omständigheter som Erik beskriver. En ansvarsbefriande förklaring som baseras på elementet av tvång kan rentav ses som en *motanklagelse*, som på så sätt omförhandlar vad som ska anses vara klandervärd till att gälla den andres handlande snarare än det egna. Någon skulle eventuellt kunna invända att biståndsorganisationerna bör vidta åtgärder för att inte riskera att hamna i sådana utsatta situationer. Men i de flesta fall är man nog som lyssnare beredd att acceptera biståndsbetarnas handlande i en situation som den ovanstående.

Det är dock värt att notera att händelsen inte får någon närmare beskrivning; det talas bara om en "incident" och att det gällde "att dom skulle få lov att komma ifrån". Genom att inte beskriva det hela närmare – det är inte säkert att Erik själv känner till omständigheterna i detalj – ges ett större utrymme för att få situationen att framstå som tvingande. Notera även Eriks lätt ironiska ton i den sista meningen i citatet: "dom här... böterna eller vad man ska kalla det". Efter den inledande beskrivningen blir benämningen "böter" närmast löjeväckande och förser berättelsen med en sarkastisk slutknorr.

Elementet av tvång behöver emellertid inte alltid beskrivas som fullt så handgripligt och drastiskt. Tomas arbetar med att driva projekt som bland annat innefattar hjälpsändningar med sjukvårdsmaterial och kläder. Han berättar att hans organisation, som har som princip att aldrig använda sig av mutor, ändå kan göra det under vissa speciella omständigheter:

Tomas: /---/ Alltså det *finns*, det *finns* ju vissa situationer då man har varit tvungen att kalla det för avgifter och sånt här. Alltså i situationer när det är helt *omöjligt* att ta sig igenom eh... då, då man får säga att det här är en avgift och, och det måste vi ta... eh men det är väldigt speciella förhållanden.

Här beskriver Tomas i allmänna och abstrakta ordalag att det kan finnas tillfällen då det inte finns något annat att göra än att betala vad som sannolikt handlar om mutor. Tomas använder dock inte ordet "mutor". Han talar i stället om avgifter: "situationer då man har varit tvungen att kalla det för avgifter". Katarina Jacobson (2005:30 ff) påpekar i sin undersökning av rättsfall beträffande besticknings- och mutbrott i Sverige att det fanns en motvilja bland aktörerna att använda moraliskt laddade termer som "mutor", en motvilja som naturligtvis kan tänkas bli

särskilt uttalad när man talar om egna handlingar. En lösning är då att använda mindre laddade ord, som i detta fallet ”avgifter” hellre än ”mutor”. Det alternativa ordvalet åstadkommer samtidigt att kategoriseringen av handlandet blir mer öppen och tvetydig; det kan inte med säkerhet sägas handla om mutor.

Tomas är noggrann med att framhålla att det rör sig om ”situationer när det är helt *omöjligt* att ta sig igenom” och påpekar att dessa förhållanden är väldigt speciella. Genom att inte mer konkret specificera hur dessa situationer ser ut – senare under intervjun ger han dock sådana exempel – kan han åtminstone temporärt undvika att ta ställning till konkreta fall, där det kan vara mer besvärligt och komplicerat att förklara användandet av eventuella mutor. Vagheten erbjuder på så sätt ett större retoriskt manöverutrymme när det gäller att förklara handlingen.

”Det är helt *omöjligt* att ta sig igenom”, säger Tomas. Om mutor till varje pris måste undvikas så finns det i så fall inga andra handlingsalternativ än att vända och köra hem igen. Det framhåller dock inte Tomas som ett alternativ; han säger i stället att ”det måste vi ta”. Formuleringen ”helt *omöjligt*” är ett exempel på det som Anita Pomerantz (i Potter, 1996/2000:187 ff) kallat formuleringar av extremfall (extreme case formulations). Pomerantz beskriver dessa som något människor använder när de försvarar sig, anklagar eller argumenterar för en viss uppfattning. Den förda argumentationen förstärks genom att lägga till ord som ”aldrig”, ”helt”, ”alla”, ”alltid” och så vidare till beskrivningen. Användandet av en formulering av extremfall kan vara ett tecken på att Tomas uppfattar det som viktigt att lägga ytterligare kraft bakom förklaringen till sitt och organisationens handlande.

Tomas redovisande förklaring kan även ses som en beskrivning av maktlöshet. Det är motparten som har kontrollen över situationen och inte biståndsarbetaren, som blir den som får anpassa sig efter den andres vilja. Denna typ av yttre och mer eller mindre tvingande (och därmed ansvarsbefriande) påverkan som Erik och Tomas beskriver uppmärksammas även i Scott och Lymans (1968:48) text om ”accounts”, där den går in under termen åberopande av ”ogörlighet” (appeal to defeasibility).

Andras inflytande

Ibland hänvisar biståndsarbetarna till andra personer (utöver mutkolven, givetvis) som haft betydelse för händelseförloppet. Även här rör det sig om beskrivningar där biståndsarbetaren inte anser sig ha full kontroll över situationen. Volontären Linnea, som arbetat med utbildning, berättar om en händelse där hon blev uppmanad av sin ”counterpart” (en medarbetare från lokalbefolkningen) att betala en eventuell muta:

Linnea: /---/ Jag och min counterpart skulle till utbildningsdepartementet där, så vi blev ju stoppade och han hävdade att jag hade kört mot rött. Och då var det ju ingenting att göra

alltså, men jag eh eller... ah jag kommer inte riktigt ihåg hur det gick till, men vi *hamnade* på polisstationen. Och sen ut ur bilen igen, och då *sa*, då hade, då *sa* min counterpart till mig att: "Betala". Så jag fick göra det, jag kommer inte ihåg hur mycket jag betalade och så. Men jag betalade och jag tyckte nog det var för mycket. [kort skratt] Men han sa liksom att "för att vi ska komma bort från det här så betala".

Genom att hänvisa till den lokala medarbetaren som färdades i bilen tillsammans med henne kan en del av ansvaret föras över till denne: "då sa min counterpart till mig att: 'Betala'". Det är till och med så att Linnea påpekar att hon kände sig tveksam inför betalningen: "jag tyckte nog det var för mycket". I Linneas skildring finns det liksom i Tomas beskrivning ovan något nästan ödesbestämt över händelseförloppet. Hon säger att "då var det ingenting att göra alltså". Men framför allt är det förskjutningen av ansvar som blir tydlig. Medarbetaren från lokalbefolkningen, Linneas "counterpart", får ta en del av ansvaret för pengarna som betalades ut.

En annan variant på samma tema gäller återigen Tomas, som berättar om första gången han kom till landet Y för ett biståndsuppdrag. Han hänvisar i sin redogörelse till en annan person som ofta kommer från den lokala kulturen, nämligen tolken:

Tomas: /---/ Men *då* var det så att då hade vi en (landet Y) tolk med oss, och, och då hade vi med oss lite grejor eh... bak, som vi skulle lämna över till ett barnhem. Bland annat injektionssprutor och sådana här grejor då för insulininjicering. Och då säger den ene tullaren till tolken då att "jag har en flicka hemma som är eh har diabetes och vi har alltid brist på injektionssprutor". Eh... och då förstod hon ju vad han mena, så att hon plockade ju upp ett tiotal såna och sa "ska vi ge han det?". "Jaa... har han behov av det så är det klart". Så tog han dom så sa han "ja men då är det inga problem *alls*", sa han och så fick vi köra. Och, och vi, jag *förstod* ju inte först, att det var ju, han hade ju säkert ingen flicka hemma.

Joakim: Nej, nej.

Tomas: Ah, det kanske han har haft, men alltså det var inte, för han var ju det hårdvaluta i vilket fall. Och jag var inte riktigt klar över att man jobbade [kort skratt] så här.

"Och då förstod hon ju vad han mena". Tomas förstod däremot inte och han gör en poäng av sin egen naivitet: "jag var inte riktigt klar över att man jobbade [kort skratt] så här". Han har tidigare berättat att detta tillfälle var den första gången han passerade genom tullen som biståndsarbetare. Det är tolken som förstår hur tullaren tänker. Även om tolken frågar Tomas innan sprutorna lämnas över så framgår det av Tomas förklaring "Jaa... har han behov av det så är det klart" att ansvaret egentligen inte är hans. Det är tolken som får bära ansvaret för den utlämnade mutan och på det sättet får förklaringen en ansvarbefriande effekt. Det är sannolikt ingen tillfällighet att Tomas nämner att tolken kommer från landet Y; hon kan därmed antas ha erfarenheter och kunskaper om det aktuella landet som Tomas själv saknar. Det kan också vara så att tolken har arbetat mycket med

hjälpssändningar tidigare och därför kan tolka inte bara språket utan också mer subtila signaler, som kan handla om begäranden av mutor.

Tomas beskriver sig som naiv även på ett annat plan, när han säger att ”har han [tullaren] behov av det så är det klart”. Där och då föll det honom inte in att tullaren kanske ljög om dotterns diabetes för att till exempel kunna sälja sprutorna vidare. Detta förstod inte Tomas förrän senare, men han vill ändå inte gå så långt som att säga sig vara säker på att tullaren ljög och inte hade någon dotter. Han gör i nästa mening en modifiering av det tidigare yttrandet och säger att ”det kanske han har haft”. Det åstadkommer en mildring eller rentav vändning i förhållande till det tidigare sagda, kanske på grund av Tomas inser att det finns en risk att han annars kan framstå som alltför cynisk i sin syn på människorna i landet där han arbetar. Det är sannolikt en känslig balansgång att framföra kritik mot de människor som biståndsarbetaren har till uppgift att hjälpa. Den ovanstående beskrivningen, där Tomas lämnar dörren öppen för båda tolkningsmöjligheterna, kan vara ett sätt att lösa detta problem. Samtidigt som han ger uttryck för en viss cynism angående tullarens motiv är han också öppen för att det kan ha rört sig om ett verkligt behov från tullarens och dennes dotters sida.

Kulturell anpassning

En annan form av ansvarsbefriande förklaring är att mutor är något som är vanligt i den kultur där biståndsarbetarna befinner sig. Det kan då bli nödvändigt att anpassa sig till den rådande kulturen. Nette har just berättat att hon betalade en muta för att få ut sitt körkort i det land där hon arbetade. Hon tillägger också att korruptionen som hon ser det är institutionaliserad i landet och i regionen, och samtalet fortsätter:

Joakim: Men det... är det då nånting, är det nånting som ändå är olagligt på nåt sätt, eller är det helt i sin ordning där, eller hur ?

Nette: Jamen visst är det olagligt, men alla gör det ju.

Joakim: Alla gör, ah okej.

Nette: Ja, speciellt lagens... företrädare, polisen och... och ämbetsmännen. Så det är liksom den, det, det är den vanliga, det finns inget land var den inte finns.

Genom att beskriva korruptionen som vanlig framstår det inte som särskilt märkligt om även Nette själv skulle bli involverad i sådana händelser. Användandet av ordet ”alla” kan ses som en formulering av extremfall som bidrar till att stärka Nettes argumentation. Ett annat sätt att betrakta Nettes beskrivning är att se den som en förklaring till hur hon utvecklat kännedom om och anpassat sig till den lokala kulturen, något som åtminstone när det gäller annat än korruption ofta kan ses som för-

väntat eller rentav önskvärt av en biståndsarbetare. Mutor kan förstås utifrån kulturella traditioner och sedvänjor, som man kan beskriva det som praktiskt nödvändigt att anpassa sig till (Jacobsson & Wästerfors, 2003:114 ff). Ett synsätt som förespråkar anpassning och medgörlighet kan emellertid kontrasteras med ett annat som förespråkar trots och uppoffring i förhållande till den främmande kulturen (Wästerfors, 2004:164 ff). Det är dock i Nettes fall inte frågan om ett förespråkande av anpassning i någon principiell mening; hon beskriver under intervjun korruptionen i negativa termer. Däremot kan hon genom att framhålla den vanliga förekomsten av korruption presentera sitt handlingssätt som mer försvarligt och hennes beskrivning får därmed en ansvarsbefriande karaktär.

Här är ytterligare ett exempel på denna typ av ansvarsbefriande förklaring, hämtat från gruppintervjun. En av volontärerna, Börje, arbetade med en yrskeskola. Han har precis berättat om två episoder där trafikpolisen begärde mutor och där han vid det ena tillfället även betalade. Linnea kommenterar hans berättelse:

Linnea: Ja, jag känner också igen det där från trafiken, och där var det väl ganska vanligt. Jag råkade ut för det i (staden X). [harklar sig] Trafikljus, och polisen påstår att jag hade kört mot rött.

”Ja, jag känner också igen det där från trafiken, och där var det väl ganska vanligt”. Genom att beskriva företeelsen som vanlig framstår Linneas beskrivning, där hon senare betalade något som sannolikt var en muta, som mer förståelig än om det hade varit ett sällsynt fenomen (episoden har tidigare diskuterats i avsnittet ”andras inflytande”). ”Alla andra gör det, så hur skulle jag kunna stå utanför?” är den logik som tycks åberopas i dessa fall. I gruppsamtalet fyller Linneas kommentar även funktionen av att understödja den andre biståndsarbetarens förklaring genom att på detta sätt uttrycka förståelse och acceptans för den andre biståndsarbetarens agerande. Det bör påpekas att hänvisningar till att någonting är vanligt även kan betraktas som rättfärdiganden (jfr. Cody & McLaughlin, 1988:121).³¹ Om man använder sig av argumentet att ”alla gör det” och samtidigt framhäver handlandet som i någon mån positivt så kan en sådan förklaring betraktas som rättfärdigande snarare än ansvarsbefriande. Logiken bakom argumentet blir i sådana fall att ”alla gör det, så därför måste det vara rätt”. Så är dock inte fallet med Nette och Linnea. De beskriver båda mutor och korruption som något negativt under intervjuerna. Det blir då mer rimligt att se hänvisandet till den vanliga fö-

31 Cody och McLaughlin (1988) betraktar i en artikel om ”accounts” i en amerikansk trafikdomstol yttrandet ”I was late for work, and everyone else seemed to be going just as fast as I was, so I didn’t think I was speeding” (ibid:121) som ett rättfärdigande av att personen har kört för fort. Själv är jag benägen att betrakta hänvisningen till ”everyone else” som en ansvarsbefriande förklaring snarare än ett rättfärdigande, men dessa skillnader i tolkningarna av ”accounts” visar att kategoriseringarna inte behöver vara självklara. Anmärkningen att personen var försenad till sitt arbete innehåller däremot fröet till ett rättfärdigande – fortkörningen kan rättfärdigas (dock knappast i juridisk mening) genom att personen ifråga ville undvika den sena ankomsten.

rekomsten av mutor och korruption som en omständighet som gör det svårare att stå utanför sådana praktiker.

Det var enda gången

Att ett fenomen är vanligt i en viss kultur kan alltså fungera som en ansvarsbefriande förklaring, men det kan även fungera som en förklaring att framhålla något som sällsynt. Det är här alltså frågan om något som i någon mening framstår som motsatsen till den förra typen av förklaring, nämligen att framhålla handlingens undantagsmässiga karaktär. Monika, som även hon arbetat med bistånd som lärare, berättade under gruppintervjun om en låda som hon och hennes familj hade svårt att få ut från hamnen:

Monika: Enda gången vi har råkat ut för det, det var just när vi fick vår låda till hamnen, som var full av allt som vi behövde. Och det är återigen när man har barn va, så är det ju, det var deras leksaker och det var kläder och en massa sånt där. Och den fick vi ju inte ut, och Sten [Monikas man] var flera gånger med olika organisationsmedlemmar och... sen sista gången då var det liksom fredag och klockan började närma sig när folk slutade och sen var det helg. Och så tänkte han att jag vill inte åka hem *en* gång till utan den här jädra lådan. Plus att han upptäckte att man hade liksom [kort skratt] börjat fingra på den. Och eh då sa den här killen, organisationskillen, att "ska du ha ut det så måste du betala nånting". Men det är enda gången, men då *fick* vi ju *ut* den.

Monika påpekar två gånger att det är den enda gången någonting sådant har skett. Händelsen är alltså inte något som har ändrat hennes syn på mutor. Den är inte heller något som ska betraktas som representativt för Monikas och hennes familjs agerande i övrigt. Att något har skett en enda gång är kanske inte så mycket en ansvarsbefriande förklaring av själva handlingen som en reparation av personens anseende. Genom att framhålla att det skett en enda gång förblir Monikas moraliska karaktär relativt ohotad av händelsen. Även om det inte bidrar till att förklara händelsen som sådan så sätter det händelsen i ett annat ljus än om Monika hade beskrivit handlandet som vanemässigt. Avsteget från principen att inte muta framstår efter den ansvarsbefriande förklaringen som tillfälligt och därmed ursäktligt – "en gång är ingen gång".³²

Det går inte heller att bortse ifrån att det upplevda allvaret i den beskrivna händelsen spelar roll; det gäller här liksom vid andra former av redovisande förklaringar. Den som försöker förklara ett allvarligt brott med att det bara hänt en enda gång skulle sannolikt vara föga övertygande, men det blir mer rimligt när vi talar om över-

32 Det är ingen särskilt tydlig ansvarsbefriande förklaring men knappast heller ett rättfärdigande av handlingen. Rättfärdigandet innebär ett framhävande av handlingens positiva sidor (eller omvänt ett nedtonande av dess negativa sidor). Men om något ska rättfärdigas framstår det som mindre angeläget att påpeka att det skett endast en enda gång. Monikas avslutande kommentar "men då *fick* vi ju *ut* den" skulle dock kunna tolkas i riktning mot ett rättfärdigande då yttrandet betonar handlingens gynnsamma effekt.

trädelser som i sig inte ter sig särskilt allvarliga. Att ha betalat ut en muta en enda gång under de omständigheter som Monika beskriver är förmodligen något som många skulle vara beredda att acceptera, särskilt om beloppet inte är alltför stort (jag återkommer till denna aspekt senare under rubriken ”att minimera skada”).

Vi kan notera att det inte var Monika utan hennes man Sten som var inblandad i betalningen av mutan. Det hade varit enkelt för Monika att framhålla att ”det var min man som betalade” som en ansvarsbefriande förklaring för sitt eget deltagande i händelseförloppet, men på denna punkt tar hon snarare aktivt på sig en del av ansvaret: ”men då *fick* vi ju *ut* den”. Även Monika tycks dock vilja föra över en del av ansvaret till någon annan, nämligen ”organisationskillen” (en man från lokalbefolkningen) som med repliken ”ska du ha ut det så måste du betala nånting” får en viktig roll i episoden.

Tidsbrist

I ett par fall hänvisar biståndsarbetarna till tidsbrist som en anledning till att de betalat ut en muta. Börje, en av volontärerna i gruppintervjun, blev stoppad av polisen i landet där han arbetade för att han gjort en otillåten u-sväng. Han anger bristen på tid som en anledning till att han vid detta tillfälle betalade en muta:

Börje: /---/ Och han ville ju ha eh... pengar av mig då va, att jag skulle betala på plats och så. Eh då var jag lite stressad och ville komma ifr-, så jag gav honom faktiskt femhundra, tog, han hoppade in i bilen och så gav jag han femhundra (valutan X). Men samtidigt så gav jag honom en *rejäl* blåsning för [kort skratt] för att han eh var eh... så mut-, alltså ville ha mutor, och att det skulle stjälpa hela eh... (landet X) ekonomi mer eller mindre [kort skratt] och så va. Alltså kritiserade det här *systemet* där polisen då vill ha mutor och så. Och eh... han blev så förtvivlad så han ville lämna *tillbaka* dom här femhundra! [alla skrattar] Men då hade jag uppnått mitt mål så han fick behålla dom. [fortsatt skratt]

”Då var jag lite stressad”, säger Börje. Det är sannolikt så att ”vara stressad” är något som i det moderna samhället kan fungera som en giltig och acceptabel ansvarsbefriande förklaring i många olika sammanhang och för skilda typer av handlingar. Att missa ett möte, att vara sjukskriven, att prestera dåligt eller som i detta fallet att betala en muta – allt kan förklaras med att ”vara stressad”. Det är helt enkelt ett argument som tycks vara särskilt övertygande i det moderna samhället.³³ Med C. Wright Mills (1940) terminologi kan det vara rimligt att hävda

33 Ordet ”stress” är av tämligen sent datum. Enligt Nationalencyklopedins ordbok finns det dokumenterat i svenska språket från 1954. Stress kan beskrivas som både ett ”inre” och ett ”yttre” fenomen. Ofta talar man om stress som något ”därute”; med yttrandet ”mitt jobb är stressigt” menar man sannolikt att det innebär en (alltför) hög arbetsbelastning. Men stress kan även beskrivas som något som främst handlar om den enskildes inre upplevelser. Det som upplevs som stressande för en person kan upplevas som stimulerande för en annan. Enligt ett sådant synsätt är stress inte ett objektivt utan ett subjektivt fenomen. I detta sammanhang behöver vi dock inte ta ställning till vad stress ”egentligen” är för något.

att "stress" hör till den moderna människans motivvokabulär. Det är värt att notera att varken jag som intervjuare eller någon annan i gruppen ber Börje att närmare förklara *varför* han var stressad. Riktigheten i detta tas för givet, liksom det acceptabla i att använda stressen som en ansvarsbefriande förklaring till handlandet. Mills (ibid:913) talar om "icke ifrågasatta" (unquestioned) och "obestridda" (unchallenged) motiv; dessa är motiv som i ett givet historiskt och kulturellt sammanhang ofta tas som naturliga och självklara. Stress kan idag betraktas som ett sådant icke ifrågasatt och obesträtt motiv, som i detta fallet blir en omständighet som gör att Börje inte kan anses vara i full kontroll över situationen.

Börje förklarar vidare: "så jag gav honom *faktiskt* femhundra" (min kursivering). Att han finner det nödvändigt att tillfoga ordet "faktiskt" tyder på att han är medveten om, och vill signalera inför de andra i gruppen, att han genom att betala gjort något som skulle kunna uppfattas som olämpligt eller i alla fall förvånande. Ordet "faktiskt" fungerar som en markör för det i någon mån oväntade. Det kan även ses som en viktig del av Börjes förklaring – att han "faktiskt" gav polismannen femhundra ger bilden av en sällsynt händelse. Om Börje hade för vana att regelmässigt betala ut kontanter till polismän skulle det finnas föga anledning att tillfoga ordet "faktiskt".

Hans förklaring får ytterligare en dimension när han tillägger att han läxade upp polisen för dennes agerande. Det kan ses som en retroaktiv variant av den tidigare nämnda ansvarsbefriande förklaringen kallad "lönlöst motstånd". Här uttrycks dock inte motståndet före utan *efter* det att betalningen är fullbordad. Dessutom får Börjes redogörelse en humoristisk poäng genom hans beskrivning av hur polisen vill betala tillbaka den nyss erhållna mutan. Börje får i det läget ett övertag i situationen, något han utnyttjar och befäster genom att avvisa polisens erbjudande. Det rollbyte som äger rum i Börjes berättelse är effektivt genom att han på så sätt lyckas att framstå som en vinnare i situationen trots den betalda mutan. Han lyckas, åtminstone tillfälligt, genom sin manöver vända på maktförhållandena.

Tidsbrist är en del även av en annan biståndsarbeters förklaring. Stina har tidigare under intervjun klargjort att hon inte går med på att betala ut några mutor, men hon låter även förstå att den principen inte alltid är möjlig att upprätthålla fullt ut:

Stina: /---/ Sjukvårdspersonal eh ska ha presenter. Eh så *är* det bara. Och då är ju... vi kan inte ge till enskilda. Men det hände ibland att vi måste in med ett *barn* till sjukhuset, och det var lite bråttom, eller för att barnet skulle få en garanterat god vård. Och då gav vi till hela sjukhuset.

Joakim: Ja, okej.

Stina: Alltså sånt som ingen kunde göra sig *pengar* på. Eller att vi sa att "okej, vi hjälper hundra patienter på det här sjukhuset". Och det kan man ju diskutera om det inte är mutor *också*. Men inga pengar direkt i handen på någon som stoppar dom i sin egen byxficka.

Stina säger att ”det var lite bråttom”. När det är ont om tid kan annars giltiga moraliska principer sättas ur spel – tidsbristen är en yttre omständighet som gör att man vid sådana tillfällen inte kan hållas fullt ansvarig. Att hänvisa till stress eller tidsbrist kan alltså betraktas som ett sätt att reducera ansvaret för en eventuell muta. Men det förekommer även att själva handlingen beskrivs som i någon mån berättigad, antingen handlingen i sig eller dess konsekvenser. Stinas prioritering av det sjuka barnets välfärd framför principen att aldrig betala ut mutor kan även ses som ett hävdande av handlingens berättigande: omsorgen om det sjuka barnet är så viktig att andra förpliktelser ges lägre prioritet. Denna form av ”accounts” betecknar jag ”rättfärdigande förklaringar” och dessa behandlas närmare i de följande styckena.

Rättfärdigande förklaringar

En redovisande förklaring i form av ett rättfärdigande innebär att ansvaret för handlingen accepteras men att handlingens omoraliska eller klandervärda karaktär förnekas eller reduceras. Det kan ske genom att antingen framhäva det som anses vara positivt med handlingen – till exempel dess gynnsamma konsekvenser – eller genom att tona ned det som anses vara negativt. De rättfärdigande förklaringarna har jag kategoriserat under rubrikerna *medmänsklighet*, *för verksamhetens skull*, *ekonomisk rationalitet* och *att minimera skada*.

Medmänsklighet

När handlingen rättfärdigas accepteras alltså ansvaret för handlingen, men biståndsarbetarna hävdar att handlingen av olika anledningar var berättigad och därmed försvarbar. Ida har arbetat med bistånd som rådgivare, koordinatör och konsult bland annat med landsbygdsutveckling. Under intervjun nämner hon att hon har förändrat sin attityd till korruption lite grann. Hon illustrerar detta med en berättelse om en man från lokalbefolkningen som hade utsetts till rådgivare i ett lokalt biståndsprojekt men som sedan använde en del av pengarna för eget bruk. Ida fick uppgifter från andra bland lokalbefolkningen som tydde på att allt inte stod rätt till i projektet:

Ida: /---/ Så började vi titta på det, och då kommer han [rådgivaren] hem till oss då, så sa han ”jag har fått låna ur den här fonden” säger han då, och så säger jag ”vad hände?”. ”Jo, jag köpte mediciner till mitt barn, mitt barn var sjukt”. Och det är ju *väldigt* fattiga människor va, det är existensminimum och under det i många delar. ”Ja, och sen så dog den sonen då, och då fick jag ju betala för begravning och sen var den, och sen dog en då, det andra barnet”,

du vet till slut, det är ju bara, det är liksom det, det är så *fruktansvärda* grejor. Och så kunde han ju inte betala tillbaka det då, det hade han ju tänkt sig då, och så, så att ingen skulle drabbas av det och... och att dom då inte hade använt det till staketet eller var det var, det är liksom, nånstans så kände jag... Medan mina (landet X) kollegor då: "Nej, han, så får han inte göra, vi... han ska straffas" och så... och jag kände, ja liksom så... [harklar sig] "Jaa, du får betala tillbaks, vi får göra nån avbetalningsplan då va". Och då var det så här att... ja då betalade han över ett år ett visst antal... per månad som vi drog från hans lön då. Men sen när det gått tre månader så *strök* jag det bara liksom, jag... och det *sa* jag inte till mina kollegor då va.

Joakim: Nej, okej.

Ida: Och då kände jag att, okej det här är fel, så ska man inte göra. Men det var... samtidigt som *jag* inte kunde gå bakom ryggen och ge honom pengar, när vi jobbade med så många byar, liksom skulle jag plötsligt dela ut *privat* då, liksom vid sidan om. Men det här var så här, det är fel men... det liksom finns gränser för hur mycket [kort skrott] elände man...

Joakim: Ja ja, att det liksom var medmänskligt rätt, på nåt sätt?

Ida: Ja, det var liksom medmänskligt att göra det.

Ida berättar om hur hon i detta fallet har brutit mot organisationens regler för hur pengarna ska användas. Hon är samtidigt noggrann med att redogöra för anledningen till detta. Händelsen beskrivs som ett extraordinärt fall, och på grund av att personen som olovligen använt organisationens pengar var i nöd blev det nödvändigt att bryta mot reglerna: "det liksom finns gränser för hur mycket [kort skrott] elände man...". Med denna kommentar blir det tydligt att Ida beskriver sig som känslomässigt engagerad i situationen. Hon avslutar inte yttrandet, men det är rimligt att dra slutsatsen att meningen hade kunna avslutats med "kan tåla", "kan stå ut med" eller liknande.

Ida beskriver sig som överväldigad av det tragiska i situationen. I alla fall verkar jag som intervjuare uppfatta henne på det sättet, eftersom jag i mitt nästa yttrande hänvisar till hennes medmänsklighet. Här kan det tilläggas att en sådan beskrivning skulle kunna fungera som en ansvarsbefriande förklaring snarare än ett rätttfärdigande. Om man blir så överväldigad av sina känslor att man inte kan anses ha full kontroll över sitt handlande så kan detta vara en ansvarsbefriande förklaring. I Idas fall handlar det dock mer om att framhålla det moraliskt riktiga i handlandet, och det bör då hellre tolkas som en rätttfärdigande förklaring.

Det är värt att notera hur Ida i denna sekvens ställer två dimensioner mot varandra – reglerna för hur biståndsmedel ska hanteras ställs mot känslan av medlidande med rådgivaren. Vi kan notera att han enligt Ida beskrev sitt användande av biståndsmedlen som ett "lån" snarare än en förskingring, men enligt ett strikt regelföljande perspektiv borde hon inte låta rådgivaren komma undan med sitt agerande. Detta påpekar hon själv explicit när hon nämner vad som i vissa definitioner anses vara själva korruptionens kärna: "liksom skulle jag plötsligt dela ut

privat då, liksom vid sidan om”. I nästa yttrande blir kontrasten mellan de båda handlingsalternativen ännu tydligare: ”det är fel men...”. ”Fel” i detta sammanhang betyder då fel enligt organisationens regler för hur biståndsmedel ska hanteras. Ett annat sätt att uttrycka det är att Idas moral som privatperson eller ”medmänniska” ställdes mot hennes yrkesmoral, och i detta fallet valde Ida att handla utifrån den medmänskliga normen.

Det finns ingen anledning att betvivla att Ida verkligen var känslomässigt engagerad på det sätt som hon beskriver i sin berättelse. Detta varken kan eller behöver vi emellertid utreda närmare; det räcker med att konstatera att beskrivningen av hennes känslor fungerar som en del av förklaringen till handlingssättet. Som Richard Buttny (1993:48, 85 ff) noterar kan uttryck för känslor användas som ett sätt att ge ”accounts”. Ida beskriver sig själv som medkännande för rådgivarens situation. Hon känner medlidande med honom och detta personliga och känslomässiga engagemang fungerar som en förklaring för hennes handlande. Vi ser också att jag som intervjuare accepterar hennes rättfärdigande förklaring och till och med utvecklar den och ger den ett namn: ”Ja ja, att det liksom var medmänskligt rätt”. Ida påpekar också att hon var mildare i sin bedömning än hennes kollegor från det aktuella landet, som ville att mannen skulle straffas för sitt handlande. Detta belyser att även om biståndsarbetarna ofta verkar ha en relativt hög grad av handlingsutrymme i sitt arbete, så kan de ställas inför situationer där de inte är eniga med andra om hur problemen bör hanteras.

Kanske är Ida i den beskrivna sekvensen så framgångsrik när det gäller att transformera regelbrottet att det snarare hade framstått som omoraliskt att *inte* bryta mot organisationens policy. Den medmänskliga moralen går före principerna om att följa organisationens regler och Idas rättfärdigande förklaring kan ses som ett återopande av hennes lojalitet med en högre moralisk princip (jfr. Scott & Lyman, 1968:51).³⁴

För verksamhetens skull

Biståndsarbetarna kan även hävda att de visserligen bryter mot reglerna, men att de gör det för att det är nödvändigt för att kunna sköta sitt arbete. En biståndsarbetare, Jan, berättar att han när han arbetade i ett utvecklingsland köpte och sålde öl på den svarta marknaden. Detta beskriver han som en förutsättning för att biståndsarbetet skulle vara möjligt att bedriva:

Jan: Personligen så hade jag ett antal eh... alltså personligen i *jobbet*, så hade jag ett antal olika konton. Jag hade helt vita konton i dollar, svenska kronor och (valutan X) till officiell växelkurs. Och så hade jag helt svarta eh konton i bokföringen som fanns i skrivbordslådan

34 Scott och Lyman (1968:51) skriver endast om lojalitet gentemot personer, men jag menar att resonemanget kan vidgas till att även gälla lojalitet i förhållande till moraliska principer.

eh som baserades på att jag köpte öl... för dollar, och sålde på svarta marknaden, för att kunna ha råd och... och driva, bedriva verksamheten.

Joakim: Ja ja.

Jan: Vi var tvungna att hamna på svarta marknaden också, för vi kunde inte göra det, och växla det trettio (valutan X) till en dollar. Jag menar hur skulle (organisationen Z), det var ju (organisationen X) som finansierade i slutändan, (organisationen X) finansierade hela insatsen.

Joakim: Men fick ni hålla det liksom dolt för organisationen på nåt sätt, eller var det... accepterat?

Jan: Hmm, jaa... som tur var så hade vi en, en medarbetare på (organisationen Z) som kollade bokföringen som själv hade jobbat i (landet X), och visste vad det handlade om.

Joakim: Han kände till liksom realiteterna?

Jan: Ja. Ja, det var en hon, men hon kände till det, och eh... eh men i *böckerna* var det inget, inget svart. Men det gick ju, om man granskade... alla transaktioner så såg man ju att eh... att jag hade gjort sånt som eh om jag hade jobbat för (organisationen X), inte skulle ha, det skulle inte ha räckt för att bli hemskickad, men det skulle ha räckt för en mycket allvarlig reprimand.

Joakim: Mm. Ja, just det. [kort paus] Det hade stått i strid med det regelverket som ni har... nu här?

Jan: Absolut. Och även *då*, även då.

Joakim: Men där var det då helt enkelt, att om, om du ville kunna stanna kvar och kunna göra ditt jobb så... att du... var tvungen och göra så här helt enkelt?

Jan: Jag tror det. Och likaså...

Joakim: Hur kändes det, liksom?

Jan: Neej, det var inga problem. () Alltså jobbet var ju det viktigaste och det här var liksom... det var, det var ett problem som man var tvungen att kringgå för att göra jobbet.

”Man var tvungen att kringgå” problemet för att kunna utföra arbetet som biståndsarbetare. Här står Jans handlande, liksom i det tidigare exemplet med Ida, i konflikt med de formella reglerna inom organisationen. Detta verkar dock inte ha gett upphov till någon större inre normkonflikt hos Jan, åtminstone uttrycker han det inte så under intervjun. Det framstår som tämligen självklart för honom att han här var tvungen att kringgå de formella reglerna för verksamhetens skull: ”för att göra jobbet”, som han uttrycker det. Han säger också tidigare i utdraget att ”vi var tvungna att hamna på svarta marknaden”. Oavsett om det stämmer el-

ler inte så bidrar det till att ge en bild av ett handlande som är nödvändigt eller närmast oundvikligt.

När sedan handlandet beskrivs som sanktionerat av den person inom organisationen som kontrollerade bokföringen så stärker det ytterligare Jans val av handlingsätt. Denne person "visste vad det handlade om" och det blir då tydligt att kontrollen av bokföringen anpassades till jobbets realiteter snarare än att den skedde i enlighet med de formella reglerna. Uttrycket att Jan hade svarta konton "personligen i *jobbet*" känns som en lite märklig formulering. Men kanske sätter Jan här fingret på diskrepansen mellan hans personliga syn på hur jobbet borde utföras och de formella reglerna. Yttrandet lyfter fram Jans manöverutrymme i situationen. Det var möjligt för honom att bryta mot de formella reglerna utan att det fick några konsekvenser.

Dessutom kan vi i detta intervjufragment åter notera intervjuarens aktiva del i samtalet. Det är jag som intervjuare som först formulerar tanken om att den svarta handeln var nödvändig för att Jan skulle kunna göra sitt jobb: "att du... var tvungen och göra så här helt enkelt?". Jag tycker ändå inte att det är befogat att säga att jag lägger orden i hans mun, eftersom han sedan själv bekräftar rimligheten i denna tolkning. Ett annat sätt att se det är att Jan har varit övertygande när det gäller att framställa ölförsäljningen på den svarta marknaden som nödvändig, berättigad och mer eller mindre ofrånkomlig. Han har gett en åtminstone i intervjusituationen framgångsrik rättfärdigande förklaring till sitt handlande. Om jag som intervjuare hade upplevt hans förklaring som bristfällig hade jag förmodligen i stället frågat om det verkligen var nödvändigt att bli inblandad i svarthandeln.

Ekonomisk rationalitet

En variant av rättfärdigande förklaring som påminner om den föregående är när man lyfter fram de ekonomiska aspekterna av handlandet. Även här sätts verksamhetens genomförande i fokus men med ett ännu tydligare framhävande av ekonomins betydelse. Att muta någon kan beskrivas som ett agerande som är ekonomiskt rationellt; det kan spara kostnader för organisationen även om det inte är tillåtet enligt regelverket. Tomas har tidigare berättat om hur det i vissa speciella situationer kunde vara nödvändigt att betala vad som kan betraktas som mutor. En bit längre fram i intervjun beskriver han en sådan situation:

Tomas: Ja, man kan ju säga en, en enkel sak, till exempel. Man säger "vi tar inte in en mössa. Vi tar bara in kläder, inte en mössa, för då får folk löss". "Jaha, vad är problemet med mössor?". "Ah men det är säkert så att man får löss". Ja, och sen så om någon av våra sorterare, alltså vi sorterar, vi sorterar här tretusen ton om året i (organisationen X), alltså det är nio miljoner plagg som läggs ner i säckar. Och om nån av våra tvåtusent frivilligarbetare nån gång missar, eller nån har inte förstått och lägger några mössor i nån kartong och så, och den följer med, och en, och sån här eh... hälsovårdsinspektör i tullen hittar just dom mössorna. Så kan det vara en mössa, men då ska bilen tillbaks till Sverige.

Joakim: Det ska den?

Tomas: Ja. Och, och det kan liksom så, jag menar "elda *upp* dom" säger jag, eller vad som helst. "Nej, den lasten är inte godkänd, och den ska... den ska [kort skratt] tillbaks". Och då i vissa läge, så kan vi säga "okej, vi bet-... vi betalar vad som helst, inte *vad* som helst, men alltså vi kan betala för att, för att du ser oss göra det här, även om du går utanför dina befogenheter så ser du oss kasta [kort skratt] det i en soptunna (), kan du acceptera det då?". Ja. Ja, och då kan dom acceptera det. Men då är det för... att spara kostnader.

Joakim: Men är det då att eh... han blir mutad helt enkelt, den här inspektören?

Tomas: [kort skratt, slår ut med armarna, kort paus] Jag vet inte. Vi frågar om det *går* att betala sig ur detta, och då så diskuterar dom och så säger dom "ja, jo om du betalar så mycket och vi ser att du slänger dom så...". Eh då får det vara upp till dom hur dom hanterar dom pengarna. I *såna* situationer då kan vi spara *tjugotusen* på ett sånt drag va.

Joakim: Jämfört med att få köra tillbaka med hela lasten?

Tomas: Ja, precis. Och då tycker vi liksom, för vi *vet* att där *är* kanske bara nåt enstaka misstag. Vi *vet* att det inte har nån betydelse för själva [kort skratt] arbetets utförande. Det tycker vi att det är liksom löjligen påfund va.

Tomas beskrivning leder fram till hans slutsats att betalningen till hälsovårdsinspektören är nödvändig av ekonomiska skäl, för att spara kostnader åt organisationen: "då kan vi spara *tjugotusen* på ett sånt drag va". Bakom detta resonemang finns naturligtvis en logik som säger att när organisationen sparar pengar så kommer dessa medel de människor som organisationen ska hjälpa till godo. Detta betonar dock inte Tomas i sin förklaring utan nöjer sig med att lyfta fram de ekonomiska aspekterna. Att upprätthålla principen att aldrig betala mutor hade helt enkelt blivit för dyrt, och många skulle sannolikt vara beredda att acceptera Tomas förklaring som ett rimligt rättfärdigande av handlandet. I likhet med den tidigare nämnda dimensionen av stress är ekonomisk rationalitet ett argument som verkar vara särskilt övertygande i det moderna samhället. Redan Mills (1940) påpekade att motiv som har med pengar att göra genomsyrar den moderna människans motivvokabulär: "the pecuniary is now a constant and almost ubiquitous motive, a common denominator of many others" (ibid:912).

Citatet kan tolkas som att det innehåller ett försiktigt ifrågasättande från min sida, när jag undrar: "Men är det då att eh... han blir mutad helt enkelt, den här inspektören?". Jag benämner här explicit betalningen som en eventuell muta, men även om Tomas uppenbarligen uppfattar händelsen som problematisk så vill han inte utan vidare gå med på det rör sig om en muta. Han slår ut med armarna ("accounts" kan även vara icke-verbala, Goffman, 1971:122 ff) och ackompanjerar sin gest med att säga "jag vet inte". På så sätt lämnar han ett visst utrymme för alternativa tolkningar, till exempel att det trots allt ändå skulle kunna röra sig om någon form av legitim avgift. Frågan om det kan röra sig om en muta leder sedan till att Tomas upprepar sin rättfärdigande förklaring om att detta sparar pengar

för organisationen. Man kan säga att han på detta sätt utvecklar sin förklaring genom att nämna att han och organisationen sparar tjugotusen kronor, medan han i sin första förklaring bara nämnde att handlingen sparade pengar. Det kan bero på att om man upplever att den första redovisande förklaringen i någon mån är otillräcklig – eller om den blivit ifrågasatt – så vill man hellre utveckla denna än att bara upprepa exakt samma förklaring en gång till (jfr. Buttny, 1993:25 f; Antaki, 1994:123).³⁵

Tomas anser uppenbarligen att hälsovårdsinspektörens farhågor angående mössor och spridning av löss inte är särskilt välgrundade. Han beskriver det som ”löjligen påfund”. Detta bidrar ytterligare till att stärka hans argumentation, eftersom han då kan hävda att han blir utsatt för en orättvis behandling. Tanken att en hel last med kläder ska köras tillbaka för någon eller några mössors skull framstår som orimlig, rentav absurd. Man kan då tänka sig att benägenheten hos lyssnaren att acceptera hans rättfärdigande förklaring ökar. Den eventuella mutan kan då ses som en sorts ”nödvärn” som blir försvarbart med tanke på det som Tomas och hans organisation blir utsatta för.

Det är naturligtvis möjligt att tänka sig att det inte finns någon regel om ”mössförbud”. Den regeln är bara påhittad och en förevändning för att begära mutor. Vid en workshop om korruption på Sida i Stockholm, där jag presenterade detta exempel för diskussion, verkade flertalet av de medverkande övertygade om att det förhöll sig på det sättet: regeln om mössförbud existerade inte utan fungerade endast som en anledning att utkräva mutor. Att döma av Tomas beskrivning förefaller det dock som att han menar att regeln faktiskt existerar, trots att den verkar märklig. Men vagheten på denna punkt är en annan viktig del av beskrivningen, för om Tomas hade sagt att ”det är bara ett påhitt för att kräva mutor” så hade det sannolikt gjort hans förklaring mindre övertygande. Om det inte existerar någon regel om mössförbud så har inte hälsovårdsinspektören någon formell grund för sina krav. Någon kan då invända att Tomas och hans organisation borde haft större möjligheter att invända mot kravet och därmed undvika att betala.

Att minimera skada

Ett annat sätt att rättfärdiga handlingen är att hävda att den inte ställt till med någon skada (Scott & Lyman, 1968:51). Här rör det sig alltså inte om att framhäva det positiva i handlingen utan snarare att tona ned det negativa. Det kan åstadkommas genom att hänvisa till att det belopp som betalats ut är litet, särskilt sett ur en svensk synvinkel. Därmed har organisationen inte behövt lida någon

35 En annan aspekt är att nämndet av konkreta detaljer – i form av den exakta penningssumman eller andra omständigheter – är ett sätt att göra en beskrivning övertygande som en faktisk rapport från verkligheten (Potter, 1996/2000:162 ff).

förlust att tala om, inte heller biståndsarbetaren i de fall där han eller hon själv har fått stå för kostnaden. Vid Tomas andra resa till landet Y, denna gången utan tolk, frågade en ung tullare om de hade med sig kaffe. Tomas gav honom ett paket kaffe för att komma igenom tullen och nämner i samband med det hur lite kaffet kostade:

Tomas: Och då hade vi ju *köpt* kaffe så att, och då var det brist på kaffe i (landet Y), det var... det var ju fortfarande undantagstillstånd då ja. Så att dom *hade* ju inte kaffe, så att då köpte man på färjan 250 grams kaffebönor, alltså (). Och det kostade några kronor bara. Och han fick en sån här 250 grams och det kostade kanske oss sju och femtio eller nånting sånt, ja som vi hade köpt det till vänner ju. Så vi gav honom en sån. Och, ja, och sen var det inga problem.

Genom att framhålla mutans ringa värde framstår den som mindre problematisk ur moralisk synvinkel. Det kan också vara ett sätt att få mutan att mer likna en present eller en gåva, eftersom värdet är så lågt. Organisationen har inte lidit någon förlust av Tomas handling. I denna mening kan betoningen av det ringa värdet ses som ett sätt att minimera det eventuellt klandervärda i handlingen. Mot slutet av citatet lyfter han dessutom fram handlingens gynnsamma inverkan på händelseförloppet: "och sen var det inga problem".

För många framstår det sannolikt som tämligen oskyldigt att ge en tullare 250 gram kaffebönor för att passera tullen med en hjälpsändning. En del skulle kanske dra sig för att överhuvudtaget kalla det för en muta, något som i så fall sannolikt beror just på det låga värdet av det föremål som ges. Tomas tar upp ämnet i samband med diskussionen om mutor och korruption, vilket tyder på att det för hans del ändå kan finnas något som han menar kan uppfattas som problematiskt i situationen. Det kan då vara att det trots det blygsamma värdet riskerar att bedömas som tvivelaktigt att ge "presenter" till tjänstemän när de utför arbete som anses ligga inom ramen för deras normala tjänsteutövning.

Redovisande förklaringar i samspel

Ofta används flera olika typer av förklaringar i biståndsarbetarnas redogörelser. De olika formerna av ansvarsbefrianden och rättfärdiganden framförs inte isolerade från varandra utan samspelar inom ramen för redovisningarna av de olika episoderna. På så sätt kan det sammanlagda intrycket av den redovisande förklaringen bli ännu mer övertygande. För att ge mer av en helhetsbild av hur olika redovisande förklaringar kan samspela ska jag återkomma till Monikas berättelse om lådan som hon och hennes familj hade svårt att få ut från hamnen. Det finns ytterligare en version av denna händelse. Vid ett annat intervjutillfälle talade jag

med Monikas man Sten, som även han arbetat med utbildning, och han gav sin version av episoden med lådan. Även Sten inleder med att förklara att det var den enda gången som något sådant hände. Han redogör också utförligt för sina besvärigheter när det gällde att få ut lådan från hamnen:

Sten: /.../ det var så många papper som skulle fyllas i, och så många stämplat. Och... och just den personen som skulle ge den stämpeln var ju inte *inne* just då va. [ironiskt tonfall]

Joakim: Nej nej, okej.

Sten: Och... det här var... en hel dagsresa från där vi bodde, från lägret, att ta sig in dit va så att eh så man måste alltså ta en övernattnings för att kunna klara den resan. Men det var ingenting man kunde åka ut varje dag, utan man fick åka dit en gång och försöka lösa sakerna då. Så gick inte det, fick man åka hem igen med oförrättat ärende då ju, oerhört frustrerande, och sen så... så hade vi ett ombud som skulle hjälpa... detta åt oss, alltså en (organisationen X)-person då va. Och eh han jobbade med det länge och väl och körde fast och så gick inte det *heller*, och sen så var det då ett nytt ombud som skulle försöka, som då hade lite högre rang och så va.

Joakim: Okej?

Sten: Och det slutade då med att till slut så... var vi så desperata. Det kanske hade gått om vi hade väntat, men vi var så desperata. Vi såg liksom hur... hur den här lådan började få små hål [kort skrat] med... alltså *skador* du vet såna där transportskador, och i och med att den... öppnas så försvinner ju innehållet väldigt snabbt va. Så vi kände ju oss mer och mer desperata så att eh... annars hade vi ju som princip att *absolut* inte, vi kunde absolut inte tänka oss att muta oss fram.

Här är det tydligt hur Sten kontrasterar desperationen över lådan med principen att inte använda mutor: "Så vi kände ju oss mer och mer desperata så att eh... annars hade vi ju som princip att *absolut* inte, vi kunde absolut inte tänka oss att muta oss fram". Han beskriver hur han kämpade med problemet och hur behovet av kläderna förenat med risken för att sakerna skulle bli stulna till sist gjorde att han betalade en muta för att få ut lådan. Käslorna av desperation och frustration blir i sammanhanget också något som bidrar till att förklara handlandet – som redan nämnts i samband med Idas berättelse om medmänsklighet kan uttryck för känslor fungera som redovisande förklaringar. Kanske kan man säga att Sten i sin förklaring på sitt sätt talar till lyssnarens "medmänsklighet"; han talar till vår förståelse att sympatisera med det svåra i den situation som han befann sig i. De små hålen som upptäcktes i lådan är en konkret iakttagelse som stärker skildringen av Stens desperation. Det är som om han säger: "Skulle inte du göra likadant om du blev så desperat?"

Mutan beskrivs alltså som en desperat handling. Den var ett undantagsfall som inte motsäger utan snarare bekräftar den allmänna regeln att inte muta sig fram. Sten säger också längre fram i intervjun att han stod "i ett hörn", vilket metaforiskt beskriver en situation där de alternativa handlingsmöjligheterna är uttömda

och han därmed kan anses ha varit tvungen att muta. Detta motsäger Sten emellertid delvis själv i citatet ovan, där han nämner att ”det kanske hade gått [att få ut lådan utan att muta] om vi hade väntat”. Sten gör också klart i sin beskrivning att han har visserligen betalat ut en muta, men han har inte gjort det lättvindigt och utan eftertanke. Han har försökt att göra motstånd mot att muta men lyckades inte denna enda gång.

En annan omständighet har att göra med de rent fysiska avstånden. Det var en hel dagsresa till hamnen från lägret där Sten och hans familj bodde, vilket förstärker bilden av de svårigheter som de stod inför när det gällde att få ut lådan. De långa avstånden blir ytterligare en omständighet som bidrar till att göra betalningen mer förståelig. Lite senare i intervjun förklarar Sten hur själva betalningen av mutan gick till:

Joakim: Så det var inte du själv, alltså det var inte du själv som betalade nån, utan gav du pengarna till nån annan där som, ja?

Sten: Ja, jag gav pengarna till någon, som gick bakom... gick i skymundan, så väldigt diskret, sen så... sen vet inte jag var pengarna hamnade till slut, men så kom den här personen tillbaka då, som vi då hade utsett till mitt ombud. Och sen så var saken klar.

Sten påpekar att han fick förlita sig till lokalbefolkningen när själva betalningen skulle ske. Själva betalningen skedde alltså via ett ombud. En del av ansvaret går därmed över till ombudet, medan han själv förblir ovetande om delar av omständigheterna: ”sen vet inte jag var pengarna hamnade till slut”. Det är genom de andras inflytande – de lokala ombuden – som händelseförloppet drivs framåt, inte minst i det avgörande ögonblicket när mutan ska överlämnas. Sten beskriver en situation där han till stor del saknar kontroll och möjligheter att påverka utgången, vilket ytterligare tjänar till att befria honom från ansvar. Han påpekar senare under intervjun även det ringa ekonomiska värdet av själva mutan, vilket är ett minimerande av skada (han och hans familj har inte lidit någon större ekonomisk förlust och ”mutkolven” ingen större ekonomisk vinning). Sten är rentav förvånad över att hamntjänstemännen lade ner så mycket tid för att få ut så lite i pengar räknat. Det kan också fungera som en antydning om att summan var så liten att den kanske egentligen inte förtjänar att benämnas som en muta.

Jag ska ge ytterligare ett exempel där olika typer av redovisande förklaringar samspelar inom ramen för en redogörelse. Louise berättar att hon i de allra flesta fall kunnat undvika att bli inblandad i korruption under de år som hon arbetat med bistånd. Men det kan finnas undantag från denna huvudregel. Det har då handlat om fall där tidspress och deadlines för projekt har haft betydelse för bedömningarna. Louise nämner ett fall där införseln av en bil var nödvändig för att kunna bedriva ett projekt ute på landsbygden:

Joakim: Men har det hänt nån gång att du gjort det valet då, att ”nu är det så viktigt och få in den här bilen att... då får vi väl... betala extra för det där tillståndet” eller vad det nu... kan vara?

Louise: Mm..., ja det *har* hänt.

Joakim: Ja.

Louise: Mm, det har hänt en... eller jag behövde aldrig... utföra det själv, men jag beordrade det. [stort skratt]

Joakim: Ja ja, ja okej. [kort skratt]

Louise: Så att eh... och, och men då blir det ju också på en annan *nivå*. För går man *själv* dit och gör det, så kan det bli liksom på helt fel... alltså du kan eh jag menar... eller vad ska man säga [kort paus, suck] ja, man har, man vet inte riktigt hur det där systemet fungerar va, men, men eh... det var ett tillfälle då sa jag att ”nu... nu kommer ni inte *hem* utan den där bilen”.

Joakim: Ja.

Louise: ”Och så löser ni det”.

Joakim: Ja.

Louise: Och då löste dom det, och då, då blev det ju eh kanske... på den... eh med den eh då fanns det ju, alltså man betalar ju en viss *hyra* då för att man står i hamnen. Och den lösningen som dom betalade då det blev ju då genast billigare då än om det skulle stå kvar där en vecka *till* va. Så att... men eh... och sen är det då hur man liksom redovisar nåt sånt va. Nu var det ju en *liten* summa, så det var inte så farligt va, så att eh [kort paus]

Joakim: Nej, nej, just det. Var det medarbetare från... alltså lokalbefolkningen eller var det andra... väster-?

Louise: Nej, det var lokalbefolkningen, det... alltså om det ska [kort skratt] när det har behövts göra nånting sånt här så, jag sku-, jag skulle aldrig göra det själv alltså.

Joakim: Nej.

Louise: Jag tycker det är så fr-, oerhört förnedrande, och sen tycker jag att det är *fel*, i princip är det *fel* va. Men då hade... den här gången när jag pratar om den här bilen, då, då hade min chef som () sagt att [höjer rösten, ändrar tonfall] ”ja vadå *fakturor* det gör du ju på datorn så här nu, och så med en färgskrivare [stort skratt] så får du ju det exakt, med en scanner så *har* du ju fakturan”, sa han.

Joakim: Ja ja.

Louise: [kort paus, sänker rösten] ”Ska man göra på *det* viset, får man det?”. [byter tonfall igen] ”Nej det får man ju inte, men ibland [skratt] kanske man måste”.

Louises beskrivning innehåller liksom Stens en kombination av ansvarsbefriande och rättfärdigande element. När det gäller den ansvarsbefriande delen så distan-

serar hon sig från det praktiska överlämnandet av den eventuella mutan men tar ändå ett visst ansvar för det hela: ”jag behövde aldrig... utföra det själv, men jag beordrade det”. Hon beordrade dock aldrig några direkta oegentligheter. Det är i själva verket oklart vad som hände även om det verkar sannolikt att någon form av muta betalades ut.

Ansvarstagandet mildras också av en annan omständighet som tillkommer senare i skildringen av händelseförloppet, där hennes chef beskrivs som den som i sin tur beordrade henne att fifflla med fakturan för bilinförseln. Hon berättar hur hon fick konkreta instruktioner om hur detta fiffel skulle gå till, ett exempel på den typ av sociala läroprocesser som Edwin H. Sutherland (1949) och dennes efterföljare beskrivit inom kriminologin: ”ja vadå *fakturor* det gör du ju på datorn så här nu, och så med en färgskrivare [stort skratt] så får du ju det exakt, med en scanner så *har* du ju fakturan”. Man lär sig inte bara hur eventuellt klandervärda handlingar kan motiveras utan också hur dessa rent praktiskt kan genomföras. Louise skrattar gott åt sin iscensättning av chefens instruktion, något som inte nödvändigtvis ska ses som ett tecken på att hon uppfattar det hela som komiskt utan kan ses som ett försök att tona ner allvaret i det beskrivna (jfr. Åkerström, 2002:525 ff). Hennes skratt tidigare i fragmentet då hon nämner att hon beordrade den eventuella mutan kan tänkas ha en liknande nedtonande funktion, då denna beskrivning avviker från den bild av sig själv som hon annars ger under intervjun.

Det framgår också av hennes beskrivning att Louise inte utan vidare accepterade den något skumma hanteringen av fakturan. Hennes replik ”Ska man göra på *det* viset, får man det?” kan i den bemärkelsen ses som en variant av den ansvarsbefriande förklaring som jag kallat ”lönlöst motstånd”. Repliken kan också ses som ett sätt att poängtera Louises naivitet och brist på erfarenhet när det gällde praktiskt korrupt verksamhet. Detsamma kan sägas om hennes skäl att inte själv hantera överlämnandet av mutorna: ”man vet inte riktigt hur det där systemet fungerar va”. Citatet belyser att korrupta praktiker kräver en viss kunskap, något som diskuteras i avsnittet om etikettsfrågor i samband med mutor (kapitel åtta).

Liksom Sten påpekar Louise det ringa värdet av det som betalades ut. Mutan kan på så sätt rättfärdigas genom att den inte lett till några skadeverkningar. Dimensionen av rättfärdigande blir särskilt tydlig när hon pekar på de positiva konsekvenserna av agerandet: ”den lösningen som dom betalade då det blev ju då genast billigare då än om det skulle stå kvar där en vecka *till* va”. Samtidigt är Louise tydlig med att explicit beskriva sitt avståndstagande till mutor. Hon beskriver hanterandet av dessa som ”oerhört förnedrande”, vilket anges som ytterligare en anledning till att hon inte själv ville ha någon del i det direkta överlämnandet av betalningen. Vi kan alltså notera att det är möjligt att kombinera ansvarsbefriande och rättfärdigande förklaringar. En sådan kombination kan tyckas ologisk, eftersom ett givande av ansvarsbefriande förklaringar borde tyda på att man medger handlingens klandervärda karaktär (Wästerfors, 2004:163 f). Användandet av

olika kombinationer av förklaringsformer kan dock vara ett sätt att få argumentationen att framstå som ännu mer övertygande – om den ena varianten inte accepteras så kan den andra kanske göra det. Att sedan kombinationen vid en närmare analys kan framstå som paradoxal är sannolikt oftast inte något man lägger märke till i en social situation; jag gjorde det i alla fall inte under själva intervjuerna.

Förklaringsrepertoarer och teman för förklaringar

När jag först uppmärksammade begreppet "accounts" genom att läsa Scott och Lymans artikel från 1968 tycktes det vara ett relativt enkelt och okomplicerat begrepp. Det handlade om ursäkter och rättfärdiganden av handlingar som på något sätt kunde uppfattas som olämpliga eller klandervärda och som sådant uppfattade jag begreppet som relevant för analysen av min empiri. Jag skrev ett utkast till analys redan under min andra termin som doktorand och kände mig nöjd med detta. När jag senare återvände till min text om "accounts" och i samband med det läste mer av vad som finns skrivet om begreppet insåg jag att det var mer komplicerat än vad jag först trodde. De följande avsnitten kan alltså ses som ett försök att bringa lite reda i mina tankar kring "accounts" eller redovisande förklaringar och särskilt i förhållande till den nyss genomförda empiriska analysen. (Jag kommer att återvända till diskussionen om redovisande förklaringar i det avslutande kapitlet.)

Förklaringsrepertoarer

Genom en lämplig redovisande förklaring kan ett visst handlande göras begripligt, såväl för andra som för en själv. En redovisande förklaring kan ses som en förklarande instruktion som formuleras på ett sådant sätt att den förespråkar en viss tolkning av en given situation eller ett händelseförlopp. Som vi redan sett är det ofta mer rimligt att se redovisande förklaringar inte som enskilda yttranden utan som delar av en längre beskrivning med förklarande funktioner eller som "kedjor" av förklaringar (Wästerfors, 2004:182). Däremot är det rimligt att tänka sig att en typologi över ursäkter och rättfärdiganden likt den som bland andra Scott och Lyman presenterar kan ses som en förteckning av ofta förekommande ingredienser i "accounts", liksom jag urskiljer olika typer av ansvarsbefriande och rättfärdigande förklaringar i mitt eget empiriska material.

Dessa kan då ses som kulturellt accepterade möjliga former av argument, som ofta förekommer som beståndsdelar i redovisande förklaringar. Det är dessa kul-

turellt tillgängliga resurser – Mills (1940) talar om ”motivvokabulärer”, Scott och Lyman (1968) talar om ”bakgrundsförväntningar”, Buttny (1993) talar om ”folkliga logiker” – som gör det möjligt för mottagaren att uppfatta och känna igen ett yttrande som en redovisande förklaring: ”sets of taken-for-granted ideas that permit the interactants to interpret remarks as accounts in the first place” (Scott & Lyman, 1968:53). Men de olika formerna av förklaringar kan som vi sett användas kreativt och kombineras på olika sätt.

Många forskare betonar alltså existensen av olika kulturellt grundade och accepterade argument som kan ingå i redovisande förklaringar. Man kan tala om förklaringsrepertoarer, som inte bara gör det möjligt för aktörerna att formulera redovisande förklaringar utan även att förklaringarna blir förstådda och accepterade av andra.³⁶ Möjligheten att till exempel som Börje hänvisa till stress, som Tomas till ekonomisk rationalitet eller som Ida till medmänsklighet finns tillgängligt som en kulturell resurs redan före handlingen och kan därför ses som en förutsättning för denna. Det skulle rentav kunna uttryckas som att man utför handlingen därför att man anser att den på något sätt kan förklaras eller försvaras; det bör dock tilläggas att man också måste ha tillfälle och kompetens att utföra handlingen ifråga. Detta är som vi minns även en av Donald Cresseys (1953) slutsatser i dennes studie av förskingring. Förhållandet skulle kunna formuleras i termer av en allmän princip: *om en individ anser sig kunna förklara eller försvara en viss handling så ökar sannolikheten för att individen kommer att utföra denna handling.*

Handlingar som av någon anledning anses vara ”oförsvarliga” utförs däremot inte annat än i extraordinära fall (som eventuellt ändå skulle kunna försvaras just med hänvisning till det extraordinära i dessa situationer). Och om man ändå skulle utföra ”oförsvarliga” handlingar så berättar man sannolikt inte utan vidare om dem i en frivillig intervju om korruption. I denna mening ger biståndsarbetarnas redovisande förklaringar en insikt i deras syn på vad som utgör acceptabla, rimliga och försvarliga handlingssätt i samband med biståndsarbete och korruption. Och i den mån jag som intervjuare upplever deras förklaringar som rimliga – vilket jag oftast gör – har de reparerat den eventuella störning som beskrivningarna av mutor och korruption hade kunnat innebära under intervjuerna och därmed även deras anseende som kompetenta biståndsarbetare.

36 Beteckningen ”förklaringsrepertoar” kan ses som besläktat med begreppet ”tolkningsrepertoar” (interpretative repertoire), som diskuteras av Jonathan Potter och Margaret Wetherell (1987/2002:138, 146 ff). En tolkningsrepertoar beskrivs som ”a lexicon or register of terms and metaphors drawn upon to characterize and evaluate actions and events” (ibid:138). Begreppet ”tolkningsrepertoar” ter sig dock vidare och mer omfattande än ”förklaringsrepertoar”; det handlar inte endast om att redogöra för och förklara vissa handlingar utan om olika sätt att gestalta och tolka omvärlden. I detta fallet menar jag därför att ”förklaringsrepertoar” är en lämplig term, som tydligare beskriver att det handlar om användandet av olika former av redovisande förklaringar.

Teman för redovisande förklaringar

Som vi redan sett finns det en rad teman som åberopas av biståndsarbetarna som redovisande förklaringar. När det gäller de ansvarsbefriande förklaringarna handlar det oftast om något som framstår som en begränsning i biståndsarbetarens handlingsutrymme. Det kan gälla stress, hänvisningar till andra personer eller situationer som "tvingar" fram ett handlingsätt som biståndsarbetaren under andra omständigheter inte skulle välja. Jonathan Potter och Margaret Wetherell (1987/2002) påpekar att ju mer handlingsutrymmet beskrivs som begränsat, desto mer effektivt fungerar beskrivningen som en "account": "the effectiveness of the account depends on making the constraints on action as strong as possible" (ibid:91). Den fria viljan – en förutsättning för att kunna hållas fullt moraliskt ansvarig – har därmed kringskurits, vilket gör att handlandet kan framstå som förståeligt och försvarligt under omständigheterna.

När det gäller de rättfärdigande förklaringarna kan biståndsarbetarna framhålla det positiva i den beskrivna handlingen; den har till exempel varit nödvändig av ekonomiska skäl eller den har varit riktig ur ett medmänskligt perspektiv. Man kan även tona ned handlingens negativa effekter, till exempel genom att nämna att det var en så liten summa att den inte orsakat någon skada. Överlag är det dock mindre vanligt med rättfärdiganden än med ansvarsbefriande förklaringar i intervjuerna. En möjlig anledning till detta är att det kan innebära ett större socialt risktagande att rättfärdiga en handling än att ge en ansvarsbefriande förklaring (jfr. Buttny, 1993:28). Att rättfärdiga handlingen, som när Jan säger att ölförsäljning på den svarta marknaden var nödvändigt för att kunna utföra biståndsarbetet, kan uppfattas som en utmaning mot det etablerade synsättet att korruption är klandervärd och bör fördömas. Då kan det upplevas som mindre riskfyllt att välja en ansvarsbefriande förklaring, som inte ifrågasätter den etablerade moralen när det gäller korruption utan i stället pekar på begränsningar i det egna ansvaret för handlingen.

Finns det något specifikt i biståndsarbetarnas sätt att förklara sig, som kan sättas i samband med biståndsvärldens särskilda karaktär? De flesta av biståndsarbetarnas redovisande förklaringar menar jag kan betraktas som relativt allmängiltiga; de kan ses som tillhörande den "folkliga logik" som Richard Buttny (1993:7 f, 49 f) talar om. Oavsett om man jobbar med bistånd eller något annat så kan man förklara en handling genom att hänvisa till andras inflytande över händelseförloppet, till att handlingen är vanligt förekommande i en viss kultur eller till att handlingen inte ställt till med någon större skada.

De flesta av biståndsarbetarnas redovisande förklaringar kunde alltså även ha använts av andra personer i andra sammanhang, till exempel av affärsmän som arbetar i regioner där korruptionen anses vara utbredd (Wästerfors, 2004), av svenskar dömda för mut- och bestickningsbrott (Jacobsson, 2005) eller för att förklara handlingar inom andra områden än just korruption. Att som biståndsar-

betaren Tomas rättfärdiga en eventuell muta med att hänvisa till ekonomisk rationalitet kan tyckas lite udda i en biståndskontext. Men det speglar sannolikt att även om biståndsorganisationernas syfte inte är att vara vinstdrivande företag så är de naturligtvis beroende av pengar för att verksamheten ska vara möjlig att bedriva. Tanken att handlingar kan (eller rentav bör) försvaras på grundval av att vara ekonomiskt rationella tycks dessutom vara något av en grundpelare i det moderna samhället (Mills, 1940:912).

Många av biståndsarbetarnas erfarenheter av korruption ter sig ganska oförargliga. Det kan röra sig om överlämnandet av några injektionssprutor, 250 gram kaffe eller betalandet av en mindre muta. Att biståndsarbetarnas eventuella övertramp ofta ter sig som tämligen oskyldiga kan naturligtvis bero på att de är duktiga på att beskriva dem så att de uppfattas som bagatellartade, eller att de inför mig endast vill berätta om just bagatellartade övertramp. Det är dock möjligt att de redovisande förklaringarna av de till synes ringa felstegen (om det ens rör sig om felsteg) beror på biståndsvärldens karaktär. I inledningen beskrevs biståndsorganisationerna som organisationer inom en antikorruptiv kultur och med en särskild moralisk status eftersom deras uppdrag är att verka i det godas tjänst. Det förhållandet gör det nödvändigt för biståndsorganisationerna att upprätthålla ett gott anseende, något som även har att göra med den rent praktiska dimensionen att en del av organisationerna är beroende av medel som doneras av privatpersoner eller företag.

När man som representant för en biståndsorganisation är beroende av att hävda en hög moralisk status kan även eventuella smärre övertramp framstå som problematiska och anses behöva förklaras. Kanske behövs det inte alltid i samtal biståndsarbetare emellan, men sannolikt anses det nödvändigt att förklara sig när man talar med en utomstående som jag, som inte kan antas ha samma självklara förståelse för biståndsarbetets villkor. Även om biståndsarbetaren själv, som i fallet Jan, kan ge ett intryck av att se sitt handlande som närmast självklart är han förmodligen ändå medveten om att det inte behöver framstå som självklart *för mig*. Jag blir därmed någon som det är nödvändigt att förklara sig inför. Detta framgår tydligt i intervjun med Kaj. "Det är så svårt för dig att förstå", säger Kaj när han redogör för den stora omfattningen av korruption i ett av länderna där han arbetar. Jag, i egenskap av "outsider", är någon som behöver få saker och ting förklarade för mig.

Redovisande förklaringar som svar på underförstådd kritik

Under intervjuerna intar jag för det mesta rollen som en mer eller mindre "neutral" och accepterande samtalspartner. Det betyder att det oftast inte finns några uttalade anklagelser om klandervärt agerande. Däremot kan biståndsarbetarnas beskrivningar ses som inriktade på att *föregripa* eventuella sådana anklagelser. Man kan enligt Viveka Adelswärd (1997:227) se "accounts" som responser på öp-

pet framförda anklagelser, beskyllningar, frågor och så vidare. Men "accounts" kan som Adelswärd påpekar även betraktas som spontana eller som svar på en kritik som är underförstådd. På så sätt kan man genom att studera "accounts" få en bild av vad personen själv uppfattar som nödvändigt att förklara och försvara (jfr. Jacobsson, 2000:123; Wästerfors, 2004:164).

Det verkar som om biståndsarbetarna vill avstyra en möjlig negativ tolkning av deras handlande redan innan jag hunnit göra några invändningar. Men genom att ge en redovisande förklaring för något pekar man samtidigt ut det som något som man anser bör eller åtminstone i vissa sammanhang behöver förklaras. Det lyfts fram som en potentiell normöverträdelse, vilket leder till en paradoxal funktion hos redovisande förklaringar – de riskerar att dra uppmärksamheten till just det som förklaringen vill "släta över" eller "reparera". Båda samtalsparterna är medvetna om att vi under intervjun förväntas diskutera ett potentiellt moraliskt laddat område, vilket bidrar till att skapa villkoren för samtalet. "Du skall icke muta" är den underförstådda normen som aktualiserar biståndsarbetarnas redovisande förklaringar och gör dem relevanta. Den normen är dock inte något jag som intervjuare framhåller under intervjuerna utan snarare en konsekvens av att mutor och korruption på ett allmänt plan anses vara klandervärda fenomen. Ett potentiellt ifrågasättande "ligger i luften" (Jacobsson, 2000:123) även om det aldrig behöver verbaliseras explicit av någon av samtalsdeltagarna.

I citatet där Tomas förklarade att hans organisation kan spara pengar på att i vissa fall betala en hälsovårdsinspektör såg vi att även ett försiktigt ifrågasättande kan medföra att "accounts"-givaren utvecklar sin förklaring. Och trots att jag som intervjuare sällan ifrågasätter biståndsarbetarnas handlande så kan de ändå välja att utveckla sina förklaringar. Exempel på detta har vi sett hos Sten och Louise, som trots att jag inte ifrågasätter deras agerande använder sig av en kombination av redovisande förklaringar i sina beskrivningar. Om de ansåg att en enda förklaring var uttömmande så kan man tycka att det skulle räcka med denna – varför ge sig in på längre förklaringar än nödvändigt? Detta tyder på att det inte bara handlar om vad jag som intervjuare anser om det som sägs, utan också i vilken mån den som ger förklaringen *själv* anser att förklaringen är tillräcklig. En utvecklad förklaring tyder på att man vill stärka sin argumentation ytterligare, eller som Charles Antaki (1994) med stöd av Gill skriver: "to offer still further accounts which cover more justificatory ground" (ibid:123). Det finns inte alltid en enda form av förklaring som i sig anses vara tillräcklig utan man använder sig av olika kombinationer för att bli mer övertygande.

Gränsdragningar och kontrasteringar

Ett av problemen med att studera korruption handlar om hur korruption ska definieras. Definitioner handlar om att göra kategoriseringar, att genom särskiljanden och sammanföranden dra upp gränser gentemot andra fenomen. För att något ska benämnas som en muta måste det först definieras som på något sätt avvikande gentemot det som benämns som en "icke-muta". Det rör sig alltså om vad som kan betecknas som ett gränsdragningsarbete, där det aktuella fenomenet definieras och avgränsas i förhållande till sin omgivning. Kategorierna ter sig flexibla och töjbara, och det är biståndsarbetarnas hanterande av denna töjbarhet som bland annat är föremål för intresse i detta kapitel.

Det är emellertid inte bara när det gäller mutor som biståndsarbetarna använder sig av olika former av kontrasteringar under intervjuerna; det kan också handla om att kontrastera olika typer av biståndsarbetare eller skillnader i olika aktörers motiv för att ägna sig åt korruption. Ett sätt att förmedla ett avståndstagande gentemot korruption, och därigenom samtidigt karaktärisera både sig själv och den andre, är genom vad jag kallar "iscensatt tal" och användandet av detta diskuteras i slutet av kapitlet.

Ett gränsdragningsarbete

I boken *Cultural Boundaries of Science* (1999) använder Thomas F. Gieryn termen gränsdragningsarbete (boundary-work) för att beskriva hur vetenskapen drar upp gränser mot andra områden som definieras som icke-vetenskapliga. Gieryn menar att det saknas objektiva och stabila kriterier för att särskilja det som är vetenskap från det som är icke-vetenskap. Han drar bland annat en parallell med kartor över

geografiska områden. Kartorna kan ritas om och förändras beroende på vad det är man är intresserad av och vad man vill åstadkomma med dem. På ett liknande sätt kan även vetenskapens "karta" beskrivas: "Maps do to nongeographical referents what they do to the earth. Boundaries differentiate this thing from that; borders create spaces with occupants homogeneous and generalized in some respect (though they may vary in other ways)" (ibid:7).

Det jag finner användbart i detta sammanhang är framför allt tanken om ett gränsdragningsarbete, ett arbete som jag menar är relevant att diskutera även inom andra områden än när det gäller definitionerna av vad som är vetenskap. Gieryn skriver: "'Science' is a cultural space: it has no essential or universal qualities. Rather, its characteristics are selectively and inconsistently attributed as boundaries between 'scientific' space and other spaces are rhetorically constructed" (ibid:xii). Det går utmärkt att i det ovanstående citatet ersätta orden "science" och "scientific" med "corruption" och "corrupt": "'Corruption' is a cultural space: it has no essential or universal qualities" och så vidare. Att det rör sig om ett gränsdragningsarbete lyfter fram den praktiska dimensionen av gränsdragningarna: "Boundary-work is strategic practical action" (ibid:23). Genom att använda gränsdragningar i våra beskrivningar åstadkommer vi något i social interaktion med andra. Vi skapar distinktioner och drar upp gränser mellan olika fenomen och handlingar, och använder oss av detta för att argumentera för våra ställningstaganden.

En inbjudan till retorik

Kategorierna "korruption" och "mutor" skapas och omskapas ständigt av biståndsarbetarna under intervjuerna. Vad något är kan definieras utifrån vad det *inte* är – vårt medvetande om verkligheten byggs upp genom vår förmåga att urskilja kontraster och motsatser: "Kontrastering förtydligar gränserna mellan begrepp, symboler och betydelser; motsatserna skärper och nyanserar varandras form och innehåll" (Ehn & Löfgren, 1982/1994:111). Ferdinand de Saussure (1916/1970) beskrev språket som ett system uppbyggt av skillnader, där varje språklig term får sitt värde i relation till andra språkliga termer. Vår benägenhet att klassificera och dela in i kategorier har enligt Torsten Thurén (1995) samband med vårt behov av att jämföra. Med referens till de Saussure påpekar han att mening skapas språkligt genom skillnader och jämförelser: "Siffran '1' betyder ingenting utom i relation till de andra siffrorna. Ett äss har ingen mening om det inte relateras till de andra spelkortet, en schackdrottning betyder ingenting utom i kontrast till de andra spelpjäserna" (ibid:53). Ett vanligt sätt att dela upp världen är genom dikotomier eller tudelningar, som i sig innebär en form av gränsdragningar då det vore poänglöst att dikotomisera det man anser vara likartat.³⁷

37 En mer utförlig diskussion finns i *Lagercrantz och fjärilen* (Thelander, 2003).

Kontrasterande beskrivningar av olika slag får därmed en gränsdragande funktion. Hur en viss beskrivning av verkligheten ska förstås är beroende av ordens relationer med andra ord och med andra möjliga alternativa beskrivningar. Valet av kontrasteringar säger därmed en hel del, inte nödvändigtvis om hur verkligheten "egentligen" ser ut, men om hur man betraktar verkligheten eller hur man *vill* att den ska betraktas av andra. Michael Billig (1996:148 ff) talar om "kategorisering" och "partikularisering" som två centrala former av argumentation i det sociala livet. Han menar att den kognitiva psykologins syn på kategorier som baserade på kognitiva mallar eller scheman ger en ensidig bild. Som Billig ser det är vi inte (bara) kognitivt informationsbearbetande "maskiner" utan kreativa och aktivt konstruerande i förhållande till vår omvärld. Människan kan sammanföra olika fenomen i kategorier men kan också välja att särskilja eller "partikularisera" dem.

Srikant Sarangi och Angus Clarke (2002:298 ff) pekar på det analytiska värdet av att studera användandet av kontraster; de betraktar kontrasteringar som ett "retoriskt verktyg" som till exempel kan användas för att styrka individens ställningstaganden i en fråga. Kenneth Holmqvist och Jana Holsánová (1996:2 ff) beskriver hur kontrasteringar mellan kategorierna "vi" och "dom" används i samtal om olika etniska grupper, där kontrasteringen åstadkommer en polarisering mellan grupperna. Katarina Jacobsson (2005) använder termen "retoriska jämförelser" och ser dessa som ett sätt att "illustrera eller krydda redogörelsen; att förstärka dess trovärdighet" (ibid:79). Företeelsen är känd från den klassiska retoriken under namnet *comparatio*, som ett sätt att bygga upp en övertygande argumentation genom att jämföra olika företeelser (Johannesson, 1998/2000:278; Jacobsson, 2005:79).

Kenneth Burke (1962) menar att retoriken enligt Aristoteles "prövar motsatser" (proves opposites): "put identification and division ambiguously together, so that you cannot know for certain just where one ends and the other begins, and you have the characteristic invitation to rhetoric" (ibid:549). Här talar Burke visserligen om kommunikation och argumentation, som i en värld med absoluta skillnader mellan människor skulle vara omöjlig och i en värld med absoluta likheter mellan människor skulle vara överflödig. Men det går utmärkt att tillämpa Burkes tankegång även på vår förståelse av ett fenomen som korruption. Mutor och gåvor är ämnen som bjuder in till retorik. Anledningen är just att dessa, för att tala med Burke, är ämnen där vi inte med säkerhet kan säga "where one ends and the other begins" (ibid).

Kontrasterande handlingar

De olika former av kategoriseringar och gränsdragningar som biståndsarbetarna gör under intervjuerna är en viktig dimension när det gäller hur deras handlingar konstrueras och hur handlingarna tolkas av andra. Gränsdragningarna görs inte

godtyckligt utan för att uppnå vissa mål i den sociala interaktionen. Det kan till exempel röra sig om att åstadkomma en redovisande förklaring eller att producera en för aktören gynnsam självpresentation.

En form av gränsdragningar som är relativt vanliga i intervjumaterialet är mellan det egna handlingssättet och andras. Föreställningen om ett konsekvent "Själv" eller en "personlighet" kan användas retoriskt av biståndsarbetarna under intervjuerna. Som vi redan har sett är biståndsarbetaren Kaj tydlig med att beskriva sig själv som någon som inte använder sig av mutor: "dom *kommer* ingenstans med mig som person för jag är alldeles för tuff". Den personliga karaktären kan ställas som garant för ens orubblighet när det gäller mutor. Den retoriska effekten kan då bli extra stor om man samtidigt kontrasterar det egna förhållningssättet med andra, som beskrivs som mindre nogräknade. Kaj berättar att han alltid kunnat klara sig ur situationer där mutor har begärts vid gränskontrollen och inte behövt betala. Han fortsätter sedan:

Kaj: /---/ Jag har alltid kunnat prata, och jag har alltid, jag har haft *tur* som har haft myndighetspersoner som vänner och kunnat ringa regeringar och kunnat fixa och hit och dit. Så det har... inte varit problem. Men däremot så, när du tittar på korruptionen då, det här får ju... *oanade* konsekvenser därför att du kan idag muta vem som helst vid gränsen. Och det betyder ju också att du har ett fritt, fritt flöde av narkotika, sprit, och bilar, och vad du vill.

Joakim: Betalar man så kan man få in det, alltså...

Kaj: Ja, och jag har ju *sett* så mycket sånt vid gränserna. Dom kommer i en Lamborghini Contach körandes, stulen i landet Y, och så säger tullaren "ja, hej hej Kalle", dom känner ju varandra.

Joakim: Ja ja, okej.

Kaj: "Ja hej". "Vad har du?". "Ja det är humanitär hjälp jag har fått [kort skratt] här". "Jaså". Så skakar dom hand och så får han 400 dollar i handen, som är fyra månadslöner. Och sen bara kör dom.

Beskrivningen av den tämligen allvarliga och till synes organiserade korruptionen vid gränsen åstadkommer en kontrastverkan till Kajs egna handlingar. Den stulna Lamborghinin (en dyr sportbil i lyxklass) som med den korrupte tullarens hjälp smugglas in i landet blir en tydlig illustration av en form av korruption som är främmande för Kaj. Att Lamborghinin sedan ironiskt betecknas som bistånd i form av "humanitär hjälp" bidrar till att ytterligare förstärka denna kontrastverkan.

Dorothy E. Smith har i artikeln '*K is Mentally Ill*' (1978:39 ff; jfr. Potter, 1996/2000:194 f) beskrivit ett språkligt verktyg som hon kallar för en "kontraststruktur" (contrast structure). Genom att kontrastera en typ av handling med en annan kan den ena presenteras som normal och den andra som avvikande. Kontraststrukturen består enligt Smith av två delar: den första indikerar det passande be-

teendet, den andra markerar det beteende som presenteras som opassande. Kaj berättar att han alltid kunnat undvika att muta, men han signalerar sedan genom det kontrastmarkerande uttrycket "Men däremot så" att det finns andra som agerar annorlunda.³⁸ Kajs beskrivning av sig själv som hederlig och "omutbar" är för att den ska vara retoriskt effektiv beroende av en kontrasterande motpart, och denna motpart förkroppsligas genom de korrupta tulltjänstemännen.

Genom orden "dom känner ju varandra" skapas även intrycket av ett väletablerat korrupt samarbete, som närmast verkar vara institutionaliserat. Händelsen med Lamborghinin ter sig som Kaj beskriver den inte som ett exempel på ett extraordinärt undantag från det normala utan snarare som ett vanligt förfarande. Detta bekräftas av uppräkningsordet "narkotika, sprit, och bilar, och vad du vill". En sådan "trepartslista" kan vara ett sätt att beskriva något som vanligt förekommande eller normalt (Jacobsson, 2005:37; Jefferson i Potter, 1996/2000:195 ff). I detta fallet är det dock knappast en beskrivning av någon *önskvärd* normalitet som eftersträvas. Däremot förstärks genom den listliknande uppräkningsordet intrycket av att smuggling, och givande och tagande av mutor, är något som händer ofta vid gränsen.

När det gäller berättelser om korruption finns det ofta en moraliserande dimension, som kan vara antingen uttrycklig eller underförstådd. En parallell kan här dras till Jörg R. Bergmanns (1993) analys av skvaller. Han menar att man kan identifiera tre olika strukturella komponenter i skvaller: rekonstruktionen av händelser, social typifiering och moralisering. Dessa kan dock bara separeras på ett analytiskt plan; de är beroende av varandra och vävs samman. Den moraliska dimensionen flätas in i presentationen av händelseförloppet: "it does not report only the 'facts' but always contains an 'evaluation' of these facts too. From the very beginning the story is replete with more or less clear references by the gossip producer to the fact that his presentation is based on a moral judgment" (ibid:121).

Den moraliska aspekten av episoden är visserligen underförstådd i exemplet ovan, men det är inte särskilt långsökt att se en moralisering i beskrivningen av med vilken lätthet det enligt Kaj är möjligt att transportera en stulen sportbil eller narkotika över gränsen. Att han dessutom säger att "det här får ju... *oanade* konsekvenser" styrker en sådan tolkning; det är rimligt att anta att han menar att dessa konsekvenser är av en negativ natur. Men att den moraliska bedömningen av händelsen är underförstådd gör förmodligen att jag som intervjuare sedan frågar Kaj hur han ser på dessa tullares agerande. Han fortsätter:

Kaj: Jag tycker det är eh... Jag ser det från två synvinklar. Jag ty-, jag *hatar* det. [kort paus]
Därför jag vet att..., att vad heter det, det fördärvar ju landet, det är ju som ett pyrande virus

38 Smith (1978) ger exempel där kontrasten etableras genom sammanlänkande uttryck som "and yet" (ibid:40), "but" (ibid:42 f) eller "while" (ibid:43). Ett undantag från denna typ av sammanlänkande uttryck är "and" (ibid:43), där Smith menar att kontrasten inte uppnås syntaktiskt utan genom att det finns en motsägelse i det sagda: "She would wash the dishes and leave them dirty too" (ibid:43).

i hela (regionen X). Samtidigt som jag *förstår* det... Därför att, om inte jag får en lön jag kan leva på, då måste jag ordna den lönen någon annanstans. Varför har vi så mycket mindre korruption? Jag har ju, jag har ju ingen erfarenhet alls av det i Sverige där jag bor. Jag har aldrig varit med om att jag kan muta en polis eller en lärare, eller gå till någon myndighet och... så där. Mutor här är väl i så fall mer att man bjuder på en middag, och liksom man blir vänner och kompisar. Men skulle jag på den middagen trycka över ett kuvert och säga "du kan väl hjälpa mig?", så skulle vederbörande bli så *särad*, så *ledsen*, så *arg* och rest sig upp och gått därifrån.

Den moraliserande dimensionen är här inledningsvis så tydlig att den knappast behöver kommenteras närmare. Moraliserandet är dock inte entydigt. Kaj problematiserar också diskussionen genom en kontrastering och även genom en tillskrivning av motiv. Även denna passage innehåller en tydlig kontrastering, närmare bestämt mellan två olika former av samhällen – det svenska och det land där Kaj arbetar med bistånd. Det finns mindre korruption i Sverige, menar Kaj: "jag har ju ingen erfarenhet alls av det i Sverige där jag bor".

Den lägre förekomsten av korruption i Sverige förklaras dock inte med att människorna där Kaj arbetar skulle vara av en särskilt korrupt natur, utan med att dessa inte har löner som de kan leva på. Och Kaj kan trots allt ändå se mutor även i Sverige. Formen är dock annorlunda och ter sig mindre allvarlig, särskilt i ljuset av den tidigare beskrivna episoden med Lamborghinin: "Mutor här är väl i så fall mer att man bjuder på en middag, och liksom man blir vänner och kompisar". Notera användandet av uttrycket "i så fall". Om det ska talas om mutor i Sverige så handlar det "i så fall" om något annat än i landet X; det är närmast frågan om den typ av "uppvaktande" handlingar som kanske lika gärna skulle kunna beskrivas som ett legitimt och acceptabelt alternativ till att muta. Eller, som tidigare diskuterats i kapitlet "Undvikanden", en interaktiv taktik för att "bryta isen" och därmed undvika att muta.

Här kan vi dessutom identifiera ytterligare en gränsdragning. Om den typ av mutor som underförstått kan användas i landet X skulle användas i Sverige hade resultatet inte blivit gynnsamt för bestickaren. Ett sådant försök att muta hade enligt Kaj i Sverige uppfattats som en förolämpning. Kaj beskriver och kontrasterar alltså två sinsemellan olika former av "mutnormer". Den ena (i landet X) är tydligt korrupt enligt gängse svenska föreställningar om korruption. Den andra (i Sverige) är mer svårkategoriserad men skulle sannolikt i många fall bedömas som mindre korrupt eller till och med icke-korrupt, åtminstone i förhållande till den allvarligare korruptionen i landet X.

Stora och små mutor

I det ovanstående exemplet tillskriver Kaj tullaren ett motiv för sitt handlande. Det sker genom att han lever sig in i den andres situation: "om inte jag får en lön jag kan leva på, då måste jag ordna den lönen någon annanstans". Detta mildrar den

moraliserande effekten av beskrivningen. Fattigdom och låga löner är en vanlig förklaring till motiven hos en del av dem som enligt biståndsarbetarna begär mutor, till exempel poliser, gränsvakter och tulltjänstemän på lägre nivåer. Det är i samband med detta också underförstått att detta är anledningen, eller en av flera tänkbara anledningar, till att korruptionen är mindre vanlig i Sverige. Beskrivningen av tullaren med låg lön leder även till något som kan beskrivas som ytterligare en form av gränsdragning eller kontrastering:

Kaj: Då pratar vi om den *lilla* mutkolven. Sen kommer du till dom stora politikerna, och det har ju, det är ju *politiskt* tillbaka i systemet va. Ingen var förmer än nån annan, men dom styrande fördelade allt. [skratt]

Joakim: Ja, okej.

Kaj: Och det betyder att då, då ju högre upp du kom i den hierarkin, ju mer hade du att fördela, och ju mer kunde du sno själv, och ju mer makt hade du över folk. Och då blev *hela* samhället uppbyggt också kring att... mutor. Alltså det är så djupt rotat så att till och med *skolsystemet* är där mutor i. Om du går i skolan, så är du inne i liksom att om man betalar läraren så får din son bättre betyg, eller... har, jag har sett sådana exempel på det där.

Här är det inte frågan om den sortens överlevnadsmotiv som tidigare beskrivits. "Dom stora politikerna" kan skaffa sig större rikedomar och makt, medan "den lilla mutkolven" inte har samma möjligheter. Kontrasteringen av den stora korruptionen med den lilla, som företrädesvis utförs av lägre tjänstemän med begränsad makt, är något som återkommer i intervjuerna. Och om biståndsarbetarna någon gång talar om att de varit inblandade i vad som skulle kunna tolkas som korrupta aktiviteter så är det den lilla korruptionen som avses. Denna lilla korruption kan framstå som förklarlig och även i viss mån försvarlig, till exempel genom att som Kaj i det tidigare exemplet hänvisa till sympati för bristfälliga levnadsvillkor.

Även här kan en parallell dras till Bergmanns (1993) analys av skvaller. Bergmann menar att det i skvaller finns en blandning av dels fördömande och negativ moralisk värdering, dels tolerans och förståelse: "The simultaneity of condemnation and tolerance, of disapproval and understanding, of indignation and compassion is a constitutive structural feature of gossip" (ibid:133). När det gäller skvaller beror det enligt Bergmann på att skvallraren ofta talar om personer i sin närhet som denne interagerar med och som kanske en annan dag till och med kan fungera som skvallerpartners. Det blir därför svårt att vara entydigt fördömande, eftersom detta i så fall riskerar att falla tillbaka på en själv. Så tror jag att det till viss del förhåller sig även för biståndsarbetarna. De aktörer som beskrivs som korrupta (tullare, poliser, andra myndighetspersoner och så vidare) är kategorier av personer som de möter mer eller mindre regelbundet i sitt arbete. Ett entydigt och fullkomligt fördömande av dessa personer skulle delvis riskera att drabba biståndsarbetarna själva eftersom man då kan undra hur de kan fortsätta att arbeta

tillsammans med, eller i länder där det finns, sådana korrupta och omoraliska personer.

Det kan tyckas paradoxalt att en kritik med moralistiska dimensioner på detta sätt kan paras med uttryck för sympati och förståelse. Men det blir mer begripligt om man betänker att alltför entydigt och starkt moraliserande eller negativa värderingar av den andre skulle kunna uppfattas som oförenliga med biståndsarbetet. Att tala om den andre i ensidigt negativa termer skulle riskera att uppfattas som fientligt mot dem som biståndsarbetaren ska arbeta för att hjälpa, eller i värsta fall rasistiskt eftersom hjälparbetet bedrivs i andra etniska kulturer än den svenska. Biståndsarbetarnas beskrivningar blir därmed en känslig balansgång mellan å ena sidan moraliserande fördömanden av handlingar som uppfattas som korrupta, å andra sidan uttryck för sympati med de situationer som motparten befinner sig i. De korrupta handlingarna kan förklaras med att människorna i utvecklingsländerna (i detta fallet de lägre tjänstemännen) befinner sig i en besvärlig livssituation. På så sätt kan den vardagliga korruptionen beskrivas som i någon mån förståelig och förklarlig men inte för den skull acceptabel.

Det är också delvis av denna anledning som jag tror att vi även ser prov i intervjuerna på relativiseringar av korruption. Kaj talar som vi redan sett om korruptionsliknande uppvaktningar i Sverige. Och en annan biståndsarbetare, Ulla, gör en mer långtgående relativisering när hon redan i början av intervjun säger: "vad är egentligen korruption, till exempel. Det är ju olika för olika människor". Hon tillägger att "det [korruption] finns här också" och "det är bara det att vi är bättre på att dölja det". Genom att inledningsvis ha relativiserat korruptionen kan Ulla senare under intervjun tillåta sig att kritisera korruptionen i landet där hon arbetar utan att uppfattas som ensidigt fördömande.

Det förekommer ännu mer drastiska exempel på den stora korruptionen än de som Kaj beskriver. Jan talade som vi minns om att en viss inblandning i korruption kunde vara nödvändig för verksamhetens skull. Men han ser inte den lilla korruptionen som det avgörande problemet i utvecklingsländerna, utan snarare den stora korruption som leder till ett åsidosättande av rättvisa och demokrati:

Jan: Att eh du kan köpa dig till beslut, om du bara har pengar, i en domstol. Och du kan anklaga din granne för mord eh... och få honom dömd genom att muta en domare och några poliser planterar bevis.

I kontrast till falska mordanklagelser kan den svarta ölförsäljning som Jan tidigare beskrev som nödvändig för att bedriva biståndsverksamheten te sig tämligen harmlös. Ett annat sätt att uttrycka det är att biståndsarbetarna såväl bland dem själva som bland exempelvis tullare och poliser beskriver ett element av tvång eller "nödtvång", som kan ursäktas eller åtminstone göra viss korrupt verksamhet förståelig. För biståndsarbetarna rör det sig om nödvändigheten av att trots existensen av korruption genomföra hjälpinsatser, medan det för tullarna och poliserna rör sig om nödvändigheten att överleva under svåra omständigheter. Den stora

korruptionen, å andra sidan, framstår genomgående i intervjuerna som oförsvarlig – motivet är i dessa fall inte överlevnad utan snarare girighet eller maktsträvan.

Sven-Åke Lindgren (2000:39 ff) påpekar i sin diskussion av ekonomisk brottslighet att girigheten har en lång historia där den betraktas som roten till det onda: ”Ingen annan synd har ansetts äga girighetens förmåga att leda människan bort från dygdens väg. Girighet är källan till svek, bedrägeri, förfalskning, mened, oro, våld och hjärtats förhärdelse, framhöll Gregorius den store redan på 500-talet” (ibid:39). Mot bakgrund av detta är det rimligt att tänka sig att åberopandet av girighet som motiv blir ett effektivt retoriskt verktyg för att fördöma ett visst handlande. Och omvänt blir det för den aktör som vill ursäktas eller försvara ett visst handlande nödvändigt att avstyra ett tillskrivande av girighetsmotivet.

Två olika världar framträder i biståndsarbetarnas beskrivningar – en där mutor begärs, ges och tas endast av nödtvång och en annan, kontrasterande värld, med mer eller mindre skurkaktiga politiker, jurister och organiserad kriminalitet. Detta blir då ett sätt att genom ett gränsdragningsarbete dels konstituera den värld där biståndsarbetarna bedriver sin hjälpverksamhet, dels konstituera den andra världen där mutor kan begäras, ges och tas utan några rimliga eller acceptabla motiv.

Biståndsarbetare och biståndsarbetare

Även när det gäller hur biståndsarbetarna ser på sig själva i förhållande till andra aktörer används olika former av gränsdragningar för att tydliggöra den egna positionen. Under gruppintervjun med fyra volontärer kom samtalet in på skillnaden mellan olika typer av biståndsarbetare. Jag undrar om de kände att lokalbefolkningen var positivt inställd till dem, eftersom man ibland hör talas om biståndsprojekt som får kritik på den lokala nivån:

Linnea: Alltså jag tycker vi jobbade på den *nivån*, bland *människorna* verkligen, som gjorde att det kändes jättebra va. Vi var inte alls några... häruppe [gör en gest] utan vi... och det kändes helt *rätt* tycker jag alltså, det är där det ska eh läggas tycker jag va.

Monika: Det är en skillnad på biståndsarbetare och volontärer, tycker jag.

Börje: Ja, men nu ska det ju inte heta volontärer utan det är biståndsarbetare det *också*. Så att eh... ()

Monika: Det är väldig skillnad på lönen. [skratt]

Börje: Ja, och det är skillnad på biståndsarbetare och biståndsarbetare. Vi blev ju som Linnea säger här, vi... blev ju eh... vår organisation dom fixade ju bostad till oss och sånt va, det var ju, fanns ju när vi kom ner va. Men det var ju *aldrig* så att man bodde i nån camp eller nåt sånt där, man bodde ju ute bland folk va. Och eh... jobbade på ganska låg nivå allihopa va, eh som antingen lärare eller brunnsbörare eller... och alltid med en counterpart va, *alltid* med lokalbefolkningen intill sig va.

Monika: Mm, sjuksköterska och läkare.

Börje: Ja, vad det än var va. Medans då såna som vi kallar då *experter* mera... inhystes i nån IKEA-inredd eh prefab-, prefabricerad kåk nånstans på nån camp med höga staket runtom och... typ (staden X) till exempel va. Eh... och då blir det alltså...

Monika: Swimmingpool...

Börje: Det blir ju en isolation va, och en *segregation* eller vad man ska kalla det för va, där man... eh... som jag inte tror alls är bra alltså.

Här är det den egna identiteten som biståndsarbetare som byggs upp i kontrast till något annat. Diskussionsdeltagarna enas kring en definition som skiljer sig från andra alternativa definitioner. "Det är skillnad på biståndsarbetare och biståndsarbetare", säger Börje och pekar därmed på behovet av ytterligare gränsdragningar inom kategorin "biståndsarbetare". Volontärernas eget biståndsarbete kontrasteras med det mer eller mindre isolerade och luxuösa levnadssätt som en del andra biståndsarbetare sägs ägna sig åt. Talet om IKEA-inredning, höga staket och swimmingpool blir ett led i att forma den egna identiteten som mer naturlig, lokalt förankrad och i förlängningen också mer moraliskt eftersträvansvärd. Det sociala avståndet mellan de olika kategorierna av biståndsarbetare – de som lever ett isolerat lyxliv kontra de som lever och arbetar bland folket – ter sig faktiskt större än det sociala avståndet mellan volontärerna och den lokala befolkningen.

Genom att jämföra sig själv med denna icke-önskvärda bild placerar volontärerna sig själva tydligare på den goda sidan av biståndsarbetet. Rebecca Anne Allahyari menar i *Visions of Charity* (2000:107 ff) att människor som arbetar i frivillig hjälpverksamhet ägnar sig åt något hon kallar "moral selving"; det kan beskrivas som en strävan att skaffa sig en identitet eller självbild som en moraliskt rättfärdig person. Ett sätt att göra detta är då att ägna sig åt hjälpverksamhet. John Dewey (i Allahyari, 2000) skrev redan 1908 att "all voluntary action is a remaking of the self" (ibid:111). Man kan tänka sig att biståndsarbetet, inte minst när det gäller volontärer, har denna dimension. Det rör sig inte endast om arbete utan också om att bygga upp en moraliskt eftersträvansvärd identitet. Att hjälpa andra har en moralisk innebörd och under arbetet skapar man inte bara bättre villkor för andra – man skapar också om sig själv för att bli en bättre människa. Det är inte bara de fattigas livsvillkor som ska förändras och förbättras. Detsamma kan sägas gälla för den personliga identiteten.

Även i det nedanstående utdraget från intervjun med Nette görs en kontrastering mellan olika typer av biståndsarbetare. Här tycks beskrivningen bli än mer negativ när det gäller en viss typ av biståndsarbetare, nämligen dem som agerar som "cowboys":

Nette: /---/ Det finns ju även dessa cowboys som, som eh... som inte, aldrig kommer hem, men som bara åker runt och tar den ena kontrakten efter den andra i (regionen X), dom snyter väl av oss lika väl som dom andra. [kort skratt]

Joakim: Ja ja, okej.

Nette: Och eh... men dom gör det för egen vinnings skull.

De "cowboys" som Nette beskriver "gör det för egen vinnings skull" och "snyter väl av oss lika väl som dom andra". Ordet "snyter" kan tyckas lite udda i sammanhanget. Nette är från Danmark och ordet är sannolikt en försvenskning av danskans "snyde", som betyder att lura någon. Även här är det tydligt att det är skillnad på biståndsarbetare och biståndsarbetare, precis som i det tidigare exemplet från gruppintervjun. Och även om Nette inte nämner det explicit i just detta stycke så är det tydligt att hon själv inte anser sig höra till dessa "cowboys".

I ett annat fall är det identiteten som kristen som sägs vara vägledande i biståndsarbetet. Återigen hämtar jag ett exempel från intervjun med Kaj. Samtalet kommer in på Kajs erfarenheter av korruption och han gör en poäng av det faktum att han är kristen och arbetar för en kristen organisation. Han lyfter fram skillnaden i handlande mellan dem som är kristna och dem som inte är det:

Kaj: Alla dom som inte är kristna, alltså lastbilschaufförer som kör dagligen, dom kör cigarettstuket, det är det vanligaste. Man köper X antal limpor cigaretter då, och sen får varje tullare en ask.

Joakim: Det är bara att plocka därifrån?

Kaj: Ja, precis, "här har du en ask cigaretter så du hjälper mig", [kort skratt] så gör man av med X antal limpor cigaretter på en resa så har man kommit igenom snabbt. Cigaretter och choklad... och pengar, det är ju det som...

Joakim: Ja. Men det bestämde du dig också för att, den... det funkar inte att hålla på?

Kaj: Nej, jag, nja... Ah jag tyckte det kändes väldigt konstigt att som kristen organisation komma och säga "ska du ha ett paket cigaretter?" va. Det kändes liksom lite fel.

Även i detta fall framhävs Kajs personliga karaktär genom en gränsdragning som åstadkommer en kontrastverkan. De icke-kristna lastbilschaufförerna som ger cigaretter åt tullarna för att komma igenom snabbare står i motsats till Kaj, som i egenskap av att vara kristen inte kan tänka sig att göra så. Vi kan notera att beskrivningen även innehåller en tämligen långtgående generalisering. "Alla dom som inte är kristna", mer specifikt lastbilschaufförerna, använder sig av andra metoder än Kaj för att komma genom gränskontrollerna. Den slangartade benämningen "cigarettstuket" förstärker dessutom intrycket av att lastbilschaufförernas handlingsätt är vanligt.

Episodens kontrastverkan blir extra tydlig i det sista stycket: "det kändes väldigt konstigt att som kristen organisation komma och säga att 'ska du ha ett paket cigaretter?' va", där det kristna förhållningssättet ställs i motsats till lastbilschaufförernas agerande. En annan aspekt är att Kajs "jag" och organisationen i denna mening vävs samman och blir till ett. Användandet av ordet "som" i "som kristen

organisation” pekar ut den position eller identitet som Kaj vill åberopa i sammanhanget – han identifierar sig på så sätt explicit med sin organisation och dess kristna värderingar. Som kristen menar Kaj att det var otänkbart för honom att följa lastbilschaufförernas exempel, trots att ett sådant agerande hade underlättat för honom att snabbt passera gränsen. Jag frågade Kaj senare under intervjun om han gjorde skillnad på när han agerade som privatperson eller som representant för organisationen:

Joakim: Skulle du kunna tänka dig göra nån skillnad kring eh som privatperson kontra representant som organisationen? Att du till exempel om du som privatperson åker för fortkörning och så säger han att ”ja, tio dollar så glömm vi det här”, jämfört med om du var representant för organisationen, finns där nån... kan man dela sig på det sättet?

Kaj: Ja, för (organisationen X) så kan jag, kan jag ju inte göra det. Men frågan är vad jag hade gjort som Kaj om jag var ute själv, alltså. Jag vet att jag har bråttom, jag ska med färjan hem, och nu ska jag stå här och krångla, det kostar mig trettio spänn så är jag eh liksom vidare. [kort paus] Jag säger inte det är rätt.

Joakim: Men du har inte hamnat i den situationen?

Kaj: Jo, det har jag väl gjort. Det har väl, men alltså jag har ju fått lärt mig genom åren. Men jag har faktiskt aldrig *betalt* en muta mig veterligt.

Det ovanstående utdraget kan ses som ett uttryck för att Kaj som privatperson fortfarande är orubblig i sitt principiella förhållningssätt att aldrig betala mutor: ”jag har faktiskt aldrig *betalt* en muta mig veterligt”. Men svaret kan ändå tolkas som att det faktiskt *är* en skillnad, eftersom han antyder möjligheten till ett annorlunda handlingssätt: ”frågan är vad jag hade gjort som Kaj om jag var ute själv, alltså”. Här tycks alltså en förändring av förhållningssättet vara möjlig. Detsamma gäller för tolkningen av det avslutande uttrycket ”mig veterligt”, som antyder att det skulle kunna vara möjligt för någon annan att komma fram till en annan slutsats än vad Kaj gör.

Kontrasteringar kan vara ”en metod att upptäcka grundläggande teman i en kultur och hur dessa teman gestaltas” (Ehn & Löfgren, 1982/1994:111). Genom att använda kontrasteringar, genom att göra ett gränsdragningsarbete, riktar biståndsarbetarna uppmärksamheten på några dimensioner som upplevs som betydelsefulla. I de kontrasterande beskrivningarna som diskuterats ovan är det som vi sett teman om ohederligt kontra hederligt, stor kontra liten korruption, överlevnad kontra girighet och biståndsarbetare kontra biståndsarbetare som aktualiseras och blir relevanta i samband med en diskussion om korruption. Genom kontrasteringarna skärps blicken och gränserna mellan olika aktörer, mellan olika former av korruption och olika former av motiv, blir tydliga.

Gränsdragningarna innebär även tillfällen till självpresentation och intryckskontroll, något som blir särskilt tydligt när biståndsarbetarna kontrasterar någon annans handlingar med sina egna. Det blir då möjligt att genom kontrastverkan

framhäva sig själv som kompetent och hederlig. Samtidigt skapas en betryggande distans till de andras handlingar. Den egna moralen framträder tydligast i kontrast till omoralen hos någon annan.

Mutor och icke-mutor

Även nästa variant av gränsdragningsarbete illustrerar jag med hjälp av biståndsarbetaren Kaj. I nedanstående utdrag gör han en tydlig, explicit gränsdragnings angående vad han anser vara en muta och vad som inte är det. Det som framför allt aktualiseras är en distinktion mellan mutor och vad som skulle kunna betecknas som uttryck för vanlig gästfrihet:

Kaj: /---/ Där står en sextonårig kille i 25 graders kyla, han ska jobba åtta timmar och hungrig och dann. Och så... så kommer han in och säger "har du nåt och äta?". Och där sitter jag och har precis satt igång kaffekokaren i bussen och vi äter kanelbullar från Sverige och... det är klart han får en kopp kaffe och en bulle.

Joakim: Ja, just det. Men det bör man då inte, eller det ser du inte som en muta, i det fallet?

Kaj: Nej, nej. Men skulle han säga till mig att "jag släpper inte fram dig om jag inte får en kaffe och en bulle här".

Joakim: Okej?

Kaj: Då hade jag sagt att "ja, då får jag ju stå här, men då får du ju också tänka på att du är arbetslös imorgon".

Joakim: Så när han... i det ögonblicket han ställer det som ett krav då *blir* det liksom en muta?

Kaj: Då blir det en muta.

"Då blir det en muta", säger Kaj. I det ögonblick som den unge tullaren begär kanelbullen som ersättning för att släppa fram hjälptransporten förvandlas den till en muta. Däremot verkar det inte vara något problem att den unge tullaren själv ställer frågan "har du nåt och äta?". Normen om gästfrihet, eller kanske vanlig medmänsklig omtanke, framträder tydligt i Kajs beskrivning: "det är klart han får en kopp kaffe och en bulle". Det är förmodligen så att det betraktat utifrån normer om gästfrihet och medmänsklighet snarare hade varit omoraliskt att säga nej till tullarens fråga om det fanns något att äta. Det är först om tullarens fråga skulle förses med ett förbehåll i stil med "så ska jag se till att du kommer över gränsen" som det enligt Kaj blir problematiskt. I så fall skulle tullaren dessutom bryta mot den gåvonorm som beskrivits av Pierre Bourdieu (1995/1999:145 ff), nämligen att förpliktigandet om återgäldande av gåvan måste vara implicit för att karaktären av gåva ska bevaras.

Som Kaj ser det verkar det inte spela någon större roll att en kanelbulle och en kopp kaffe är föremål av ringa värde, som juridiskt skulle ha svårt att vinna status som mutor. Det ringa värdet hade dessutom kunnat användas som en redovisande förklaring för att minimera den eventuella skadan. Men Kajs gränsdragning mellan mutan och icke-mutan är av ett annat slag än juridikens. Den personliga moralen framstår i detta fallet som betydligt strängare än den juridiska. Genom gränsdragningen dras kanelbullen in i kategorin ”mutor” och ut ur andra möjliga kategorier som ”uttryck för gästfrihet” eller ”medmänsklig omtanke”. Det blir för att använda Michael Billigs (1996:161 ff) terminologi frågan om en ”partikularisering” av kanelbullen under de beskrivna omständigheterna; den särskiljs från andra kanelbullar som i andra sammanhang skulle ha kunna kategoriserats på andra sätt.

Kaj har tidigare under intervjun beskrivit det som att han aldrig betalar mutor. Han är dock själv medveten om att detta eventuellt kan ifrågasättas och problematiseras. Inför intervjuutdraget nedan har han precis berättat om en ung kvinnlig tulltjänsteman som en gång hjälpte honom genom gränskontrollen. Hon begärde ingen muta för detta, men Kaj uppskattade hennes hjälp så mycket att han innan han körde iväg tryckte hennes hand och gav henne cirka tjugo dollar. Detta leder fram till en fundering om gränlandet mellan mutor och legitima uttryck för tacksamhet:

Kaj: /---/ Och eh... det är ju klart att nästa gång jag kommer så har jag en stor plats i hennes hjärta, för hon var inte en av dom där vanliga tull- utan hon hade nog aldrig fått nån handtryckning. Och det är klart då kan man säga att det var ju ett sätt att liksom uppmuntra henne att vara snäll mot mig nästa gång jag kommer.

Joakim: Mm. Men det var som privatperson då, om man säger?

Kaj: Neej, det var det inte, då var jag... då kom jag med en hjälpsändning.

Joakim: Det *var* en sändning, ja okej.

Kaj: Som jag inte klara av och få igenom. Men det var ju inte så att... hade hon sagt ”jag kan hjälpa dig om du ger mig tjugo dollar” så hade jag sagt nej.

Joakim: Ja, just det.

Kaj: Men i och med hon hjälpte mig där en timme och gick hit och dit och fram och tillbaka så var jag så glad för det så jag tänkte ”det är jul. Du ska få pengar av mig just för du inte begärde nånting”. [kort paus]

Joakim: Ah, just det.

Kaj: Men det har ju... det är också ett lyckokast, för nästa gång du kommer så... minns hon att du var snäll mot henne. Men då är du i det här igen, *jag* anser inte att det var en muta, men det är ju i gränlandet.

Joakim: Ja. Ja, just det.

Kaj: Men muta, hade jag sagt, jag betalar inga mutor när folk *begär* nånting. Men jag kan ju investera, och jag menar om folk är hungriga och har det svårt och jag kan ge dom nånting, så vet jag att dom är snälla mot mig nästa gång jag kommer.

Ur en synvinkel kan det ovanstående intervjufragmentets kärnpunkt placeras in i den form av interaktiva undvikanden av mutor som går ut på att "bryta isen" genom att vara trevlig mot motparten. Tidigare under intervjun har Kaj beskrivit hur en kanelbulle som begärs av motparten som ett krav för dennes prestation är – eller snarare blir – en muta, medan den kanelbulle som ges spontant som uttryck för omtanke eller tacksamhet däremot inte är en muta (underförstått en gåva). I exemplet ovan görs en liknande distinktion mellan den spontant givna gåvan och den begärda mutan: "hade hon sagt 'jag kan hjälpa dig om du ger mig tjugo dollar' så hade jag sagt nej". Men så blev det inte. Som Kaj beskriver händelsen hjälpte den unga kvinnliga tullaren honom spontant, utan krav på att få något i gengäld. Kaj å sin sida gav henne tjugo dollar, med tydlig hänvisning till avsaknaden av krav från tullarens sida: "Du ska få pengar av mig just för du inte begärde nånting". Även detta skedde spontant, som ett uttryck för hans glädje och tacksamhet över att ha blivit hjälpt. Som ett extra krydda tillägger han att "det är jul", vilket naturligtvis gör kopplingen till gåvor ännu tydligare.

Egentligen kunde beskrivningen varit slut här. Kaj fortsätter emellertid med att utan något ifrågasättande från min sida problematisera kategoriseringen av de givna tjugo dollarna: "*jag* anser inte att det var en muta, men det är ju i gränslandet". Här pekas betalningen ut som en eventuell muta. När Kaj betonar att *han* inte anser att det är en muta pekar han samtidigt på att någon annan skulle kunna argumentera för och kanske komma fram till en annan tolkning – utfallet är alltså inte helt givet. Gränsdragningen mellan muta och icke-muta framstår därmed som i någon mån godtycklig och föremål för tolkning och förhandling. Tidigare under intervjun har Kaj varit mer entydig i sina kategoriseringar, både av sina egna handlingar och av de andras. Nu anar man förekomsten av en annan argumentation som pekar i en annan möjlig riktning.

Billig (1996:270 ff) talar om möjligheten att i en diskussion "ta den andres sida" (taking the side of the other), ett uttryck han använder med en medveten anspelning på George Herbert Meads tankar om att ta den andres roll. Billig talar å sin sida om förekomsten av "reverseringar" (reversals); det kan hända att en talare plötsligt byter sida och börjar använda den andra sidans argument. Kajs yttranden ovan kan betecknas som en form av reversering. Det är ingen reversering i den betydelsen att Kaj plötsligt skulle framstå som en förespråkare för mutor, men däremot är det så att han öppnar upp för en typ av argumentation som tidigare varit frånvarande i hans beskrivningar. Kanske började han tycka att den egna argumentationen började bli alltför ensidig och upplevde det därför som nödvändigt att tillägga ett "å andra sidan"-argument? Kanske kom han rentav att tänka på det

just där och då, under intervjun, när han talade om händelsen med den unga kvinnliga tullaren?

Det finns även ett gränsdragningsarbete i den avslutande delen av utdraget, som anknyter till det tidigare exemplet med kanelbullen: "jag betalar inga mutor när folk *begär* nånting. Men jag kan ju investera, och jag menar om folk är hungriga och har det svårt och jag kan ge dom nånting, så vet jag att dom är snälla mot mig nästa gång jag kommer". Plötsligt framstår Kajs betalning till den unga kvinnliga tullaren ur en annan synvinkel än tidigare – nämligen ur den eventuella mutans synvinkel. Vi kan notera ordvalet "investera" och den därpå följande modifieringen av detta ordval: "jag menar om folk är hungriga och har det svårt". Att "investera" i någon annan innebär rimligen att man förväntar sig någon form av avkastning. Ett sådant synsätt är svårt att förena med ett gåvoperspektiv. Man "investerar" normalt inte i julklappar till andra; det skulle vara ett tydligt brott mot de vardagliga föreställningarna om gåvonormerna. Här blir den inbyggda spänningen i Kajs handling tydlig. Den kan beskrivas som en gest av tacksamhet, men den kan också beskrivas som instrumentell och beräknande: "så vet jag att dom är snälla mot mig nästa gång jag kommer". I ett sådant fall riskerar den att hamna farligt nära att förvandlas till en muta.

Kaj har genom hela intervjun intagit en strikt position som motståndare till mutor; han beskriver sig som en person som i sitt arbete aldrig använder sig av mutor. I utdraget ovan, som är hämtat från slutet av intervjun, gör han ett försiktigt ifrågasättande av sin egen till synes orubbliga position. Den andra sidan av argumentet – funderingen om den givna gåvan kan vara en muta – blir synlig i hans beskrivning. Nu kan det tyckas oskyldigt och tämligen harmlöst att diskutera om en kanelbulle eller en betalning på tjugo dollar ska kategoriseras som gåvor eller som mutor. Det rör sig om föremål respektive summor av ringa värde, särskilt i fallet med kanelbullen. Men det kvarstår att problematiken kring dessa gränsdragningar är levande och aktuell hos Kaj, åtminstone framstår den som sådan i hans beskrivningar under intervjun.

Hans resonemang vilar på den vardagliga förståelsen att uttryck för gästfrihet eller tacksamhet, liksom gåvor, är spontana och otvungna. Enligt Kaj är det som ges som svar på en uttrycklig begäran för att utföra en viss tjänst en muta, men det som ges av fri vilja är det inte. En kanelbulle eller tjugo dollar kan te sig banala eller torftiga som mutobjekt. Den eventuella överträdelsen är ringa – särskilt i fallet med kanelbullen krävs en viss ansträngning för att överhuvudtaget betrakta den som en överträdelse – men en kanelbulle kan också vara utgångspunkt för ett moraliskt laddat gränsdragningsarbete kring vad som är och vad som inte är korruption.

I båda exemplen aktualiseras gränsdragningsarbetet mellan mutor och icke-mutor genom en viss grad av likhet. Gästfrihet och uttryck för tacksamhet kan betraktas som "mutnära" företeelser, som på grund av sin släktskap med mutor kan användas till exempel för att ge "accounts" för mutor (Jacobsson & Wäster-

fors, 2003:111 ff). Man kan säga att ett gränsdragningsarbete rentav förutsätter att en viss likhet kan återopas och inte minst framstå som begriplig inför andra aktörer, eftersom gränsdragningen annars skulle te sig antingen besynnerlig eller överflödig. Den upplevda likheten gör gränsdragningsarbetet nödvändigt men är samtidigt en förutsättning för att ett sådant arbete ska uppfattas som rimligt och förståeligt.

Att bli ”uppvaktad” av någon annan kan när det betraktas ur den eventuella mutans perspektiv upplevas som påträngande, som i nedanstående beskrivning av biståndsarbetaren Harry. Han arbetar numera på en administrativ position inom en stor biståndsorganisation men har sedan tidigare erfarenheter från fältarbete inom bistånd:

Harry: /---/ Jag kommer ihåg när jag jobbade utomlands på ett annat ställe än dom jag pratade om nu, så var det en som hade ett kontrakt med, med... *för* oss på nåt vis, alltså han ville *hela* tiden liksom bjuda ut mig på grejor, och vi skulle göra *det*, jag skulle liksom bli nåt slags vän i familjen och liksom jag kände mig hela tiden obekväm med det där. Jag... tyckte inte han var nåt speciellt trevlig, jag vill liksom, och...

Joakim: Ja ja, okej...

Harry: Det kändes som att ”varför vill han det här för?”. Det är att jag ska ha nån jävla tacksamhetsskuld va. Jag vill inte *ha* några tacksamhetsskulder. Jag *hatar* tacksamhetsskulder va.

Joakim: [kort skrott]

Harry: Det är inget kul. [Harry syftar på tacksamhetsskulder, inte på mitt skrott]

Joakim: Nej.

Harry: Det ska man inte ha, det, det... man ska stå fri från sånt, det är mycket skönare... än, än, det är inte säkert man kommer i nån sån beroendeställning nån gång, det kan man inte veta, men det kan *komma* ett sånt läge där man liksom då... utan att det sägs va...

Joakim: Ja ja, längre fram när han vill kräva in så att säga?

Harry: Ja, ja och det... det, du kommer i... fast du inte är medveten om det och det inte uttrycks på det viset, men underförstått och implicit så finns nån jävla tacksamhetsskuld som ska drivas in va.

Joakim: Ja. Ja, just det.

Harry: Det ska man inte försätta sig i.

Det är tydligt att Harry betraktar den uppvaktning som han blev föremål för – ”han ville *hela* tiden liksom bjuda ut mig på grejor” – med starkt ogillande. Han tyckte inte att personen var särskilt trevlig, men det som framför allt störde honom var de eventuella baktankar som kunde finnas med det överdrivna umgäng-

et. Framför allt gäller det frågan om tacksamhetsskuld, där Harry på ett nästan övertydligt sätt ger uttryck för det förpliktigande återgäldande som vi redan sett kan förknippas med gåvoutbytet: "Jag *hatar* tacksamhetsskulder va". En vacker dag kunde tacksamhetsskulden förväntas drivas in, och då skulle han hamna i en besvärlig situation.

Harry placerar in den andres handlingar i något som kan beskrivas som en kategori av förberedelser för korruption. Oavsett vad den andre har för motiv så antas uppvaktningen generera en tacksamhetsskuld som längre fram kan bli ett problem för Harry. Gränsdragningen mellan vad som kan betraktas som "normalt" umgänge och överdrivet umgänge är naturligtvis inte lätt att dra. I Harrys fall är det dock tydligt att gränsen för vad som kan betecknas som korruption utvidgas även till de uppvaktningar som han utsattes för av den andre. Det är i alla fall så att han betraktar umgänget med en korruptionskänslig blick snarare än som legitima (och därmed oproblematiske) uttryck för vänskaplighet. Han formulerar i slutet av citatet en mer generellt riktad uppmaning: "Det ska man inte försätta sig i". Den biståndsarbetare som vill vara absolut säker på att inte hamna i någon tacksamhetsskuld måste, om resonemanget ska dras till sin spets, vara beredd att betrakta snart sagt varje vänskapsrelation som potentiellt problematisk. Gränsen mellan vad som kan vara förberedelser till korruption och vad som är vänskapliga uppvaktningar tenderar därmed inte bara att bli otydlig, utan att suddas ut.

Mutor och mutor

Gränsdragningar behöver inte nödvändigtvis göras mellan mutor och icke-mutor. Det kan också handla om att jämföra egenskaperna hos olika sorters mutor, som då bedöms på olika sätt. Biståndsarbetaren Stina vill komma ombord på flyget hem, men för att hon ska få plats på flygplanet begärs det mutor:

Stina: /---/ Och jag skulle försöka köpa en flygbiljett *hem* () kommer aldrig att glömma, och det förekommer ju inte idag det vet jag, men *för* att kunna köpa en flygbiljett hem, så var jag tvungen att lämna över ett halvt kilo skinka...

Joakim: Okej?

Stina: Till den här resebyråtjänstemannen.

Joakim: Okej?

Stina: För det fanns ingen plats på planet. Men efter ett halvt kilo skinka så fick jag välja plats.

Joakim: Jaså. [kort skratt]

Stina: Och det är klart, då kan man ju eh [kort paus] att det *fanns* inte att få tag på.

Joakim: Men hur kom du fram till, alltså var det du då som erbjöd eller sa han då, som sa att
()

Stina: Nej, det, det var tolken, det var tolken som frågade ”vad vill du ha för att ordna en plats?”. Och den här personen svarade ”nånting att äta”.

Joakim: Okej. [kort paus] Ja.

Stina: Men det var ju samma sak där då, då skulle jag, då skulle jag () på semester. Så... då blir det ju nästan lite *rörande*. Att det () om mat, inte guld, och inte silver, och inte mobiltelefoner, utan om *mat*.

Joakim: Ja. I ett sånt fall eh... tycker du att det är... lättare och förstå alltså, den här personen?

Stina: Ja, det tycker jag, och det var eh... ja, det blir... fick liksom en annan *dimension*.

Stina lämnade över en skinka och fick på så sätt plats på flyget. Det är tydligt att det faktum att det rör sig om en skinka på ett halvt kilo är något som är av betydelse för Stinas bedömning av händelsen: ”inte guld, och inte silver, och inte mobiltelefoner, utan om *mat*”. Bland de olika kategorierna av potentiella mutobjekt som Stina räknar upp tillskrivs kategorin ”mat” en särskild betydelse i kontrast till de andra.

En anledning kan vara att mutor i form av mat är ovanliga och därför uppfattas som annorlunda i förhållande till andra objekt. Det kan vara anledningen till att Stina överhuvudtaget kommer ihåg händelsen och dessutom finner det värt att berätta om den för mig under intervjun. Men det är tydligt att händelsen också handlar om något annat; det finns även en moralisk värdering i Stinas beskrivning. Det är naturligtvis svårt att säga hur hon skulle ha beskrivit situationen om mutobjektet i stället hade varit guld eller silver. Ändå är det uppenbart att inställningen till den begärda skinkan är ganska förlåtande: ”då blir det ju nästan lite *rörande*”. Man kan tänka sig att händelseförloppet snarare hade beskrivits som upprörande än rörande om det hade handlat om guld eller silver.

En möjlig ledtråd till varför Stinas redogörelse ser ut som den gör kan hämtas från Georg Simmel (1900/1978:386 f), som påpekar att mutor i form av pengar visserligen lättare kan gömmas undan men samtidigt ofta bedöms som mer omoraliska. Att ett behov som hunger kan vara frestande att tillfredsställa genom att stjäla mat är lättare att förstå och acceptera än när det rör sig om en stöld av pengar. På samma sätt skulle ett barn som stjal pengar sannolikt straffas hårdare än det barn som stjal godis för motsvarande värde. Därför anses mutor i form av pengar enligt Simmel vara särskilt klandervärda: ”bribery by money appears – as opposed to an immediately enjoyable value – as the symptom of shrewder and more thoroughly corrupted moral standards” (ibid:387).

Den som tillskansar sig pengar anses vara planerande och kalkylerande. Den som dukar under för den omedelbara frestelsen i form av ett halvt kilo skinka kan lättare förlåtas än den som frestas av pengar, åtminstone tyder Stinas redogörelse

på att det kan vara så. Olika former av mutor kan alltså bedömas olika och anses vara i olika grad klandervärda. Det finns mutor och mutor, precis som det finns biståndsarbetare och biståndsarbetare, och det blir då viktigt att dra upp gränserna mellan de olika formerna av mutor.

Stina gör en annan form av gränsdragning mellan mutor och mutor i nedanstående utdrag, som redan omnämnts i samband med diskussionen om tidsbrist som en form av redovisande förklaring. Men jag vill här peka på en annan aspekt av citatet:

Stina: /---/ Sjukvårdspersonal eh ska ha presenter. Eh så *är* det bara. Och då är ju... vi kan inte ge till enskilda. Men det hände ibland att vi måste in med ett *barn* till sjukhuset, och det var lite bråttom, eller för att barnet skulle få en garanterat god vård. Och då gav vi till hela sjukhuset.

Joakim: Ja, okej.

Stina: Alltså sånt som ingen kunde göra sig *pengar* på. Eller att vi sa att "okej, vi hjälper hundra patienter på det här sjukhuset". Och det kan man ju diskutera om det inte är mutor *också*. Men inga pengar direkt i handen på någon som stoppar dom i sin egen byxficka.

"Vi kan inte ge till enskilda", säger Stina. Det är inte bara mutan i sig som är av betydelse utan också vem som kommer i åtnjutande av den. Att det kan bedömas som mindre omoraliskt att ge en muta till den som är fattig än till den som är rik har redan diskuterats. Stina belyser frågan ytterligare genom att betona skillnaden mellan att betala till enskilda och att betala till ett kollektiv av personer. Att ge till en hel grupp bedömer Stina annorlunda än att ge till en enskild person. I detta fallet finns det dessutom en viss tveksamhet om det överhuvudtaget rör sig om en muta, eftersom Stina talar om att "sjukvårdspersonal ska ha presenter". Jag tror dock att ordet "presenter" i detta sammanhang bör uppfattas ironiskt eftersom hon samtidigt påpekar att dessa "presenter" inte kan ges till enskilda.

Alternativet blir alltså att ge till ett kollektiv av personer, även om Stina funderar på om det också i det fallet kan röra sig om mutor: "det kan man ju diskutera om det inte är mutor *också*". Mot detta ställer Stina det alternativa, klandervärda handlingssättet: "inga pengar direkt i handen på någon som stoppar dom i sin egen byxficka". Retoriskt blir det en effektiv manöver. Genom metaforen med pengarna i byxfickan dras det upp en tydlig gräns mellan Stinas handlingssätt och det andra, mer klandervärda alternativet. Kanske handlar det i båda fallen om mutor, men när den eventuella mutan ges till hela sjukhuset framstår den som mindre klandervärd eller rentav försvarlig.³⁹

Stina gör senare under intervjun även en annan gränsdragning. Det har inte bara betydelse vem mutan ges till utan också för vems räkning som mutan begärs. Hon menar att man i ett annat land än det hon vanligtvis arbetar i har en annan form av korrupsion: "där ser det lite annorlunda ut, alltså det man önskar är mera tjänster för andra än för sig själv". Detta menar Stina är mer sympatiskt än när

mutor begärs för egen del. Det kan alltså betraktas som underförstått i hennes redogörelse att en ”typisk” muta inte bara är av individuell utan också av egennyttig natur. Och det är lätt att tänka sig att mutor som begärs för någon annans räkning bedöms lindrigare. Det finns i sådana fall ett element av osjälviskhet som normalt inte förknippas med mutor och som gör att en sådan begäran kan framstå som mindre omoralisk. Kanske går det i sådana fall att tala om en form av altruistiska begäranden av mutor.

Iscensatt tal och bilden av den andre

Under arbetet med transkriberingen av intervjuerna lade jag märke till hur biståndsarbetarna kunde framhäva kontrasten mellan sig själva och dem som begär mutor genom att iscensätta sina egna och motpartens repliker. När biståndsarbetarna till exempel beskrev hur de klarat sig undan att muta i en viss situation, eller ”ställts mot väggen” och blivit tvungna att muta, gestaltades situationen ofta i form av repliker yttrade av biståndsarbetaren och den som begärde en muta. Vad jag kallar för ”iscensättning” innebär i detta sammanhang att talaren använder någon annans ord eller ”röst” i sitt eget tal.⁴⁰ Det kan också vara talarens egna ord, som de ska ha yttrats vid något annat tillfälle. Fenomenet har på engelska benämnts som ”reported speech” (Buttny, 1997) eller ”active voicing” (Potter, 1996/2000:160 ff). Det finns även andra varianter. Deborah Tannen (i O’Connor, 1994) understryker med ”constructed dialogue” den konstruerande dimensionen, Viveka Adelswärd, Jana Holsánová och Victoria Wibeck (2002) använder beteckningen ”virtual talk”, Jörg R. Bergmann (1993) talar om ”quotations”. På svenska använder Katarina Jacobsson (2000:93 ff) termen ”recitering” och Jana Holsánová (1998) termerna ”citat” och ”citanvändning”. Det rör sig således om ett fenomen som fått ett antal olika beteckningar, som kan ha delvis skilda bety-

39 Ett liknande sätt att resonera kan iaktas när det gäller Socialstyrelsens information om hur gåvor ska hanteras inom sjukvården (i Cars, 2001:127 ff). Här påpekas att penninggåvor från patienter till vårdpersonal inte bör accepteras, men om patienten insisterar ”kan denne i stället hänvisas att sätta in ett bidrag till t.ex. någon organisation för medicinsk forskning eller humanitär hjälp” (ibid:129). På de sjukvårdsavdelningar där jag själv arbetat var det accepterat att patienter gav mindre gåvor till avdelningens ”kaffekassa” men inte till den enskilde individen. Den gåva som anses problematisk om den ges till en enskild kan alltså göras klanderfri genom att den sprids till många (jfr. Jacobsson & Wästerfors, 2003:113).

40 Mikhail Bakhtin (1981/1982) menar att förmedlandet och värderandet av andras ord är något som i hög grad präglar vår interaktion med andra: ”Every conversation is full of transmissions and interpretations of other people’s words. At every step one meets a ‘quotation’ or a ‘reference’ to something that a particular person said, a reference to ‘people say’ or ‘everyone says’” (ibid:338).

delser.⁴¹ Jag har själv valt att använda termen ”iscensatt tal” och återkommer längre fram till anledningen till detta.

Katarina Jacobsson (2000:98) menar med stöd av Jonathan Potter (1996/2000:122) att iscensättning är ett sätt att indikera perspektivbyte. Detta perspektivbyte kan möjliggöra att i olika grad distansera sig från en viss åsikt eller ett ställningstagande. Det är emellertid även möjligt att använda iscensättning i närmast rakt motsatt syfte. För att understödja den egna uppfattningen kan den citerade personen (eller gruppen av personer) åberopas som en auktoritet, vars uppfattning talaren ansluter sig till (ibid:97 f). Iscensatt tal är också ett sätt att lyfta fram och levandegöra vissa nyckelmoment i en berättelse. Det kan när det används åstadkomma en dramatiserande effekt och höja intrycket av autenticitet i det beskrivna (Bergmann, 1993:111 f). Användandet av iscensatt tal kan alltså ha många funktioner för aktörerna under ett samtal.

Samma händelse kan iscensättas i ett närmast oändligt antal tänkbara versioner. Det iscensatta talet bör därför inte betraktas som en faktisk, i betydelsen ordagrann, reproduktion av vad som sades vid ett visst tillfälle. Det är mer rimligt att utgå från att orden återges *som om* de hade uttalats vid det aktuella tillfället. Här ligger iscensättningens konstruerande dimension, men det ska inte uppfattas som att jag därmed pekar ut biståndsarbetarnas beskrivningar som uppbyggda eller fantasier. Med tanke på iscensättningarnas konstruerande karaktär menar jag att *iscensatt tal* kan vara en mer lämplig svensk beteckning än ”reciterat tal” eller ”citatanvändning”. Termen ”iscensatt” pekar tydligare på det aktiva konstruerandet av de situationer som iscensätts, antingen genom att förändra orden eller genom att yttra dem i ett nytt sammanhang. ”Anfört tal” (direkt eller indirekt anföring) är den grammatikaliskt sett korrekta benämningen på denna typ av uttryck. Men även i detta fall saknas den ”teatrala” dimension som jag tycker fångas in av termen ”iscensatt tal”.⁴²

Ett iscensatt avståndstagande

Iscensatt tal kan användas på olika sätt och min framställning gör inte anspråk på att ge en heltäckande bild av hur denna form av uttryck används. Men en dimension som jag vill lyfta fram är att iscensättningarna åstadkommer ett avståndstagande och en positionering av biståndsarbetarna i deras berättelser om korruption och mutor. Denna positionering har att göra med formulerandet och uttrycket av

41 Det bör påpekas att de ”röster” som används inte behöver tillhöra konkreta, enskilda personer; det kan röra sig om iscensättningar av ”hypotetiska” personer eller grupper av personer – vetenskapsmän, kvinnor, ”vanliga människor” och så vidare (Adelswärd, Holsánová & Wibeck, 2002:6 f).

42 En koppling till Erving Goffmans sätt att beskriva och analysera det sociala livet i dramaturgiska termer kan spåras i användandet av ordet ”iscensatt”, men jag gör inga ytterligare anknytningar till hans teorier i samband med diskussionen av iscensättningar.

den egna identiteten. Iscensättningar kan användas för att avgränsa och tydliggöra den egna positionen i förhållande till de andras: "When somebody positions someone else, that always implies a positioning of the person him/herself" (Harré & Langenhove i Holsánová, 1998:115).

I detta intervjufragment har biståndsarbetaren Erik rest över gränsen tillsammans med sin tolk och handlat hundra kilo ris. På väg tillbaka till landet där de arbetar blir de stoppade i en gränskontroll:

Erik: /---/ Och då, då stoppade dom oss och så sa dom så här: "Okej, ni har för mycket ris i bilen. Man får bara ha fem kilo per person", sa dom då. Så sa jag "jamen då vill jag veta var det står nånstans" och så, "då vill jag, liksom, plocka fram papperna nu där detta står". Eh... nej det ville han inte, det hade inte jag med att göra utan det hade han, så *var* det bara. Men det är rätt så [kort skratt] hade jag en tolk då som, vars efternamn då tydligen är väldigt välkänt i (landet X) och (landet Y) och så, därför att hennes farbror då eh... han var nån högt uppsatt domare inom rättväsendet [kort skratt] liksom i (regionen Z). Så att då, då bara frågade hon så: "Vet du vem jag är?", sa hon. Nej, det visste han ju inte. Så sa hon "jag heter si och så, min farbror är den och den". [kort paus] Och då blev han, "okej men eh... det kanske inte är så viktigt [kort skratt] att ni betalar". Då var det liksom inte viktigt längre va.

Joakim: [kort skratt] Nej, nej.

Erik: Det räckte att hon sa *namnet* och att hon var en som kände den här personen, och då var det, då förstod han också att då var han ute på hal is. Att det var inte lönt att försöka med människor som vet vad dom pratar om.

I dramat som spelas upp finns tre huvudaktörer: Erik, gränspersonalen och tolken. Genom att använda iscensatt tal tydliggör biståndsarbetaren sin egen roll i interaktionen. Det blir en kontrastverkan mellan Erik och gränspersonalen, som används för att framhäva och tydliggöra Eriks motstånd mot mutor och hans taktik för att undvika dem. Med hjälp av det iscensatta talet får Erik händelsen att framstå som mer dramatisk och levande. Framför allt blir aktörernas positioner tydliga, något som framgår redan av den inledande replikväxlingen: "Okej, ni har för mycket ris i bilen. Man får bara ha fem kilo per person", sa dom då. Så sa jag 'jamen då vill jag veta var det står nånstans'. Erik framhåller genom sin iscensatta replik att han inte alls accepterar gränspersonalens beskrivning. Ett annat sätt att uttrycka det är att distansen mellan de olika aktörerna ökar. Motsättningen, själva konflikten, blir klargjord; det är Erik som gör motstånd mot att muta, det är de andra som försöker få en muta. På detta sätt definieras Eriks "jag" som mutmotståndare i kontrast till "de andra" utförespråkarna. Hans positionering blir samtidigt ett uttryck för vem han är som person, hans "identitet".

Tidigare, i diskussionen av undvikanden, beskrevs hänvisningar till kontakter med högt uppsatta och inflytelserika personer som ett effektivt sätt att undvika mutor. Denna aspekt återkommer vi till i nedanstående utdrag. Kaj blev av med sitt pass och hade sedan problem att få ut ett nytt från myndigheterna i landet där han arbetade. När vi kommer in i berättelsen har han försökt få ut passet utan att

lyckas, eftersom poliserna menar att de har tappat nycklarna till det rum där skrivmaskinen står. Denna skrivmaskin är i sin tur nödvändig för att de ska kunna utfärda det intyg som behövs för att Kaj ska kunna få ett nytt pass. Han fortsätter sin redogörelse:

Kaj: /---/ Nej, dom kunde fortfarande inte göra nånting men, då började dom liksom att... om pengar då om man, kanske det gick att lösa det här med skrivmaskinen om... jag betalade nånting. Så sa jag: "Finns där *ingen*... vem är *er chef*?", sa jag, "som jag liksom kan prata med?". Ja, då sa han att "ja [suck] det är polischefen, du kan ju beställa tid hos polischefen, och då kan du ju framföra dina klagomål" och så. Så sa jag: "Är det polischefen?". "Ja, jo det är det". "Vad *bra*", sa jag, "min kusin känner polischefen och är hans kompis, dom spelar mycket tennis tillsammans och så. Så jag *ringer* dit nu, om du nu står här", sa jag, "så ringer jag nu". Så började jag slå i telefonen. [förställer rösten] "Nej, oh då vi har hittat nycklarna nu här, sir! Dom är... dom är klara här nu! Dom dök precis upp, *kan* du tänka dig!"

Inledningsvis påminner detta exempel om det föregående. Det iscensatta talet tycks även i detta fall användas för att avgränsa och kontrastera positionen gentemot motparten. Denna berättelse har dock en mer utpräglad humoristisk effekt, inte minst på grund av att Kaj förställer rösten i samband med den avslutande iscensättningen: "Nej, oh då vi har hittat nycklarna nu här, sir! Dom är... dom är klara här nu!". Replikerna som tillskrivs polismannen uttalas med en gäll, affekterad och insmickrande röst (notera även användandet av ordet "sir"). En dimension av iscensatt tal är enligt Bergmann (1993) att man på så sätt kan överdriva det som berättas: "quotations provide a field for exaggerations" (ibid:117). Det iscensatta talet åstadkommer en teatralisk effekt, och talaren kan på så sätt framställa sig själv i kontrast till den vars omoraliska eller opassande agerande karikeras genom det iscensatta talet. Om Kajs beskrivning är överdriven eller inte är naturligtvis omöjligt att avgöra, men poängen är att samma händelseförlopp hade kunnat beskrivas på ett helt annat och betydligt mindre dramatiskt sätt: "När de inte ville utfärda intyget påpekade jag att min kusin känner polischefen och då fick jag mitt intyg".

En iscensatt bild av den andre⁴³

Den karikerande funktionen hos iscensättningar är betydelsefull i de skvallersammanhang som Jörg R. Bergmann (1993) analyserat. Men elementet av karikatyr är tydligt även i Kajs ovan nämnda beskrivning, särskilt genom den förstådda rös-

43 Som David Wästerfors och Jana Holsánová (2005:523 f) påpekar finns en stor mängd litteratur om begreppet "den andre"; det kan till exempel handla om filosofiska arbeten eller om studier av interkulturell kommunikation. Jag använder här begreppet i första hand för att belysa förhållningssättet till de motparter som biståndsarbetarna talar om när de beskriver sina erfarenheter av korruption i utvecklingsländer. "Den andre" blir då betydelsefull inte bara i egenskap av medmänniska utan också i någon mån som "representant" för den andra kulturens synsätt och värderingar.

ten. Den mest självklara tolkningen är att talaren genom att härma en annans tonfall förstärker distanseringen mellan sig själv och den röst som iscensätts. Genom förändringen av rösten blir åtskillnaden mellan iscensättaren (Kaj) och den iscensatte (polismannen) ännu mer markant. Genom den förställda rösten ges en koncentrerad karaktäristik av den andre, som inte sällan är föga smickrande (Bergmann, 1993:119; Holsánová, 1998:122; Adelswärd, Holsánová & Wibeck, 2002:9). När Kaj härmar polismannen åstadkommer han – oavsett om han medvetet avser att göra detta eller ej – en sådan effekt. Polismannen framstår som en karikerad inställsam och beräknande symbol för den korrupta tjänstemannen, medan Kaj blir den som överlistar poliserna och avgår med segern i konflikten.

Även om iscensättningen i sig kan vara trogen originalet så förändras de återgivna orden genom att presenteras i en ny kontext (Bakhtin, 1981/1982:340). Ett aldrig så seriöst yttrande kan i ett annat sammanhang framstå som komiskt, något som förslagna retoriker kan använda för att förlöjliga en meningsmotståndare. Inslaget av förlöjligande är särskilt tydligt i Kajs beskrivning av hur han fick ut sitt intyg för ett nytt pass. Ett element av förlöjligande kan även urskiljas i Eriks iscensatta beskrivning av hur personen i gränskontrollen plötsligt inte tyckte att det var så viktigt att betala längre, när Eriks tolk visade sig ha en farbror på en högt uppsatt samhällsposition. Paul Drew (1998) uttrycker det som att den andres ord får ”tala för sig själv”. Lyssnaren kan sedan själv dra den eftersträfvade slutsatsen om hur dumt och orättvist den andre har agerat: ”the complained-about behavior is animated in such a way that the recipient can appreciate how rude, unjust, and thoughtless the other was” (ibid:321).

En retorisk finess är att Kaj på detta sätt kan ”gömma” sin åsikt om den andre och låta lyssnaren dra sina egna slutsatser. Att bli uppfattad som ogillande eller nedlåtande gentemot människorna i länderna där de arbetar är något vi kan anta att biståndsarbetarna helst vill undvika. David Wästerfors och Jana Holsánová (2005:523) påpekar att givandet av ”exempel” från andra kulturer kan vara känsliga att hantera. De noterar också att citeringar av andra kan vara ett sätt att exemplifiera typiska scenarion när man diskuterar erfarenheter från en främmande kultur. Men det är inte bara den andres attityder och värderingar som lyfts fram när frågor om ”vi” och ”dom” aktualiseras i en diskussion, utan också den *egna* identiteten: ”One may be framed as naïve or prejudiced, too tolerant or too intolerant” (ibid:551).

Enligt Holsánová (1998:129; Holmqvist & Holsánová, 1996:10 ff) är användandet av iscensättningar ett effektivt sätt att tillskriva någon annan vissa attityder eller egenskaper utan att man själv riskerar att förlora ansiktet genom att till exempel framstå som främlingsfientlig. Genom det iscensatta och härmande talet framställs polismannen i en ofördelaktig dager utan att Kaj direkt och explicit behöver fälla några nedvärderande omdömen. Det är möjligt att han ändå kan uppfattas som i någon mån nedlåtande när han kritiserar ”den andre”, men han skulle

då kunna försvara sig gentemot en sådan anklagelse genom att påpeka att han inte direkt yttrat några nedvärderande omdömen.

Det iscensatta talet är ett sätt att i dramatiserad och koncentrerad form frilägga och klargöra konflikten mellan biståndsarbetarna och deras motparter. Genom det iscensatta talet åstadkommer biståndsarbetarna en distans till dem som begär mutor och positionerar sig därmed på betryggande avstånd från dem. För att använda Holsánová (1998) ord: "När talaren citerar 'de andra', uttrycker hon på samma gång sin egen position" (ibid:128). Samtidigt karaktäriseras "de andra" ofta på ett mindre fördelaktigt sätt, som i Kajs berättelse om polismännens hantering av hans passärende. För att uttrycka det annorlunda: det iscensatta talet har en värderande dimension. Det iscensatta talet står inte för sig självt utan åstadkommer en värdering av den eller dem som iscensätts (Bergmann, 1993:121; Holsánová, 1998:129). Erik och Kaj – det finns många fler exempel på iscensatt tal i det empiriska materialet – konstruerar inte bara en bild av fenomenet korruption och mutor utan också bilden av sig själva och den andre, när de skapar och försvarar identiteten som biståndsarbetare i en korrupt vardag.

Förhållandet till den andre

Jag refererade i inledningen till Gilbert Rist (1997) som påpekar att synen på utveckling bland annat har rötter i koloniala synsätt av över- och underordning, där det utifrån ett västerländskt perspektiv kan handla om att "civilisera" den andre för att skapa utveckling. Även uttryckt i termer av ett gåvoutbyte kan biståndsverksamhet framstå som problematisk. En gåva är som tidigare diskuterats en social handling som för med sig förväntningar och förpliktelser. Det är uppenbart att västvärldens bistånd till utvecklingsländerna ger upphov till en problematisk relation om det analyseras utifrån Marcel Mauss (1925/1972) tankar om gåvoutbytet. Utvecklingsländerna får bistånd, men hur ska de kunna uppfylla det uttalade eller underförstådda förpliktigandet att återgälda det som ges? Mauss skriver: "Att ge är att visa sin överlägsenhet, visa att man är något förmer och högre, att man är *magister*. Att ta emot utan att återgälda eller ge mer, är att acceptera ett beroendeförhållande, bli tjänare, förringa sig och bli *minister*" (ibid:95 f).

Biståndsverksamhet innebär genomförande av hjälpinsatser och att resurser ställs till förfogande, men det handlar också om kravlistor för bekämpande av korruption, strikta krav på redovisning av medel och så vidare. Biståndet blir ett instrument för kontroll; om den presumtive mottagaren inte lyder så kommer gåvorna eventuellt att utebli. Dimensionen uppmärksammas i Bo G. Erikssons inledning till den svenska översättningen av Mauss bok, just med anknytning till biståndsverksamhet: "Gåvorna kommer att informera om vår kulturens överlägsenhet på ett mer effektivt sätt än annan indoktrinering" (ibid:11). I ett sådant sammanhang är det inte självklart att mottagaren blir tacksam över gåvan.

De uttalade antikorrupitiva ambitionerna hos organisationer som Transparency International, FN, Världsbanken och de nordiska biståndsgivarna riskerar därmed att skapa ett problematiskt förhållande till motparten. Resultatet blir lätt att ju mer lik oss den andre är, desto större blir vår uppskattning. Det kan ses som ett etnocentriskt präglat ställningstagande: "att berömma den andre för att han är som vi" (Taylor, 1994/1999:72). Den andre blir inte erkänd på sina egna villkor utan betraktas utifrån den svenska och västerländska referensramen. I någon mån kan inslag av detta sätt att betrakta den andre återfinnas även i biståndsarbetarnas beskrivningar. Det kan till exempel vara när Tomas raljerar över de löjliga kraven som ställs på hjälpsändningarna, när Erik instruerar klinikcheferna om hur hjälpen i form av läkemedel ska hanteras, när Louise beskriver det som "oerhört förnedrande" om hon själv skulle behöva ge mutor och när Kaj ger en karikerad bild av den korrupte polismannen som inte ville ge honom det nödvändiga intyget för hans pass. Den andre kan här framstå som ociviliserad i förhållande till biståndsarbetarna, som får representera de korrekta och civiliserade förhållningssätten.

Bilden nyanseras dock av ett flertal kommentarer som pekar i en annan riktning och som modifierar bedömningen av den andre. Kaj påpekar till exempel att människorna i landet där han arbetar ägnar sig åt vardaglig korruption på grund av fattigdom och inte girighet. Han lyfter på så sätt likt flera andra av biståndsarbetarna fram fattigdomen som en förklaring till den "lilla" formen av korruption. Det finns flera prov i intervjuerna på relativisering av korruptionen och uttryck för förståelse av hur de som begär mutor agerar. I några fall påpekar man även likt Ulla att "det finns här också" – vi är inte befriade från korruption i Sverige. Det finns också en annan skiljelinje som bör påpekas. Den "andre" som ägnar sig åt vardaglig korruption och begär mutor är inte samma person som den "andre" som är det tänkta föremålet för hjälpverksamheten. Visserligen mildras fördömandet av dem som begär mutor genom förståelsen för fattigdomen och utsattheten i utvecklingsländerna, men det är samtidigt så att det finns en "annan andre" som anses vara i större behov av hjälp. Stina sätter fingret på detta förhållande när hon i en iscensatt replik påpekar för en tulltjänsteman som begär mutor för att hjälpa sin gamla mamma: "Jamen, din gamla mamma hon har en son som har en *lön*. Men den gamla mamman som jag hjälper har inga söner".

Det är alltså en sammansatt och komplicerad bild som präglar biståndsarbetarnas förhållande till den andre. Trots den uttryckta förståelsen och viljan att hjälpa människorna i länderna där de arbetar – som jag inte har någon anledning att ifrågasätta – kan välviljan emellanåt blandas med en viss frustration och irritation. "Här kommer vi med hjälp till människorna i ert land, och så begär ni mutor i stället för att vara tacksamma", verkar biståndsarbetarna ibland vilja säga, även om de inte uttrycker det riktigt så rättframt. Förhållningssättet kan handla om krav på en anpassning eller "civilisering" av den andre, men det är också en anpassning som kan gå åt andra hållet. Även biståndsarbetarna undergår en form av läroprocess, som när Ida beskriver det som att hon mildrat sin inställning till korruption

lite grann genom åren. Samtidigt som biståndsarbetarna i vissa avseenden tar avstånd från den andra kulturen så beskrivs den även som något de själva kan lära sig någonting av.

Mutans etikett

Korruption och mutor är, vilket bör ha framgått av den tidigare diskussionen, fenomen som kan beskrivas och kategoriseras på olika sätt. Genom ett gränsdragningsarbete kan de skiljas från och kontrasteras med andra fenomen som gästfrihet, tacksamhet eller gåvor. Det kan vara frågan om att dra upp gränser inte bara mellan mutor och icke-mutor, utan även mellan olika former av mutor. Det blir då av betydelse vad mutan är för sorts objekt, till vem den ges och för vems räkning den begärs. Detta leder fram till en annan aspekt av mutor, nämligen vad som kan betecknas som mutans etikett.

Med diskussionen i detta kapitel vill jag belysa hur biståndsarbetarna talar om mutpraktiker som en färdighet eller en kompetens, eller som Louise beskrev det i ett utdrag tidigare återopat i kapitlet "Redovisande förklaringar": "man vet inte riktigt hur det där systemet fungerar va". Den praktiska hanteringen av mutor beskrivs som något man kan vara naiv, förbluffad eller upprörd inför men är samtidigt något som uppenbarligen kan läras in. Det rör sig om ett socialt område som har sina egna krav på stil och etikett. Denna etikett menar jag på olika sätt präglas av en överordnad norm om diskretion. I detta kapitel, liksom i diskussionen om undvikanden, ligger fokus i första hand på innehållet i biståndsarbetarnas beskrivningar, det vill säga *vad* de talar om snarare än *hur* de talar om det. I vissa fall uppmärksammas dock även elementet av självpresentation.

Regeln om diskretion

Att mutor och annan korrupt verksamhet är något som pågår i det fördolda är något som ingår i våra vardagliga föreställningar kring mutor (Reisman, 1979:9; Werner, 2000:17; Jacobsson, 2005:32). W. Michael Reisman (1979:37 ff) menar att mutor för att de ska förekomma förutsätter en viss typ av grundläggande sociala villkor. Det är nödvändigt att det finns en *kontrollerande aktör* som utövar nå-

gon grad av normativ reglering över en viss transaktion. Det måste också finnas en med Reismans ord *extern aktör*, som alltså är den aktör som värdesätter och är beroende av den kontrollerande aktören för ett önskvärt utfall av transaktionen. Den externa aktören kan då tänkas att i strid mot den tillämpliga normen försöka säkerställa det önskvärda utfallet genom att erbjuda någon form av privat belöning till den kontrollerande aktören. Här kan det tilläggas att "mutsituationen" för att vara komplett tycks kräva ytterligare en aktör, nämligen en eller flera utomstående aktörer som är utestängda från relationen och som därmed kan tänkas missgynnas av denna, eller i alla fall kan tänkas ha moraliska (eller juridiska) synpunkter på agerandet om det avslöjas.⁴⁴

När det gäller relationerna mellan aktörer som ägnar sig åt mutor så kan dessa alltså betecknas som en triad: A är mutgivaren (bestickaren), B är muttagaren (mutkolven) och C är en utanförstående tredje part som inte känner till "mutrelationen" mellan A och B. Personerna A och B är tämligen självklara, men även C måste ingå för att relationen mellan aktörerna ska anses vara komplett. Om det inte finns någon utomstående tredje part som bör hållas utanför så skulle det inte finnas anledning till något hemlighetsmakeri. A och B delar alltså vad som kan betecknas som en mutrelation där C hålls utanför, och där C (om mutrelationen uppträcks) träder in i rollen som den som avslöjar och eventuellt fördömer och anklagar A och B. Relationerna när det gäller mutor kan därför beskrivas som både inkluderande och exkluderande till sin natur.⁴⁵

Det exkluderande förhållningssättet får sitt främsta uttryck i uppfattningen att mutor bör vara *diskreta*. Georg Simmel (1900/1978:387 f) menade visserligen att stora mutor, som ges fullt öppet, av denna anledning kan få en "officiell" natur och därmed undvika att bli betraktade som mutor. Men när det gäller de mer vardagliga former av korruption som biståndsarbetarna beskriver under intervjuerna är diskretionsnormen en tydlig aspekt av etiketten kring mutor. Folke beskriver korruptionen som institutionaliserad inom byggbranschen i landet där han arbetar. Han fortsätter:

Folke: /.../ när jag jobbade med trähusbyggande, det var samma sak när det handlade om att man skulle lämna offert på att bygga hus i nån grupp för socialt bostadsbyggande eller nånting. Om dom inte var finansierade utav nån utländsk eh... bistånds- nåt utländskt biståndsorgan som hade mycket strikta upphandlingsregler och som *granskade* dom här upphandlingsreglerna mycket noga, så eh blev man *alltid* kontaktad av någon som sa att "ja vi kan hjälpa till och se till att ni får det här jobbet, *men...*" och så stänger dom dörren. Så stänger man dörren och då säger dom hur mycket dom ska ha.

44 En liknande typ av situation beskrivs av Syed Hussein Alatas (1968/1980), som i sin definition av korruptionens karaktäristiska drag ger följande beskrivning: "Those who are involved in corruption are those who want definite decisions and those who are able to influence those decisions" (ibid:13).

45 Det bör tilläggas att mutrelationen även kan avslöjas av någon av parterna A eller B, om någon av dessa bestämmer sig för att avbryta det korrupta samarbetet.

”Så stänger man dörren”, säger Folke. Beskrivningen är en tydlig illustration på de samtidigt inkluderande och exkluderande relationerna när det gäller korruption. Man ”stänger dörren” för att de andra inte ska veta vad som försiggår. Folke tar själv under intervjun avstånd från den korrupta hanteringen kring upphandlingarna, men det han beskriver ger i alla fall en bild av hur korrupt verksamhet kan se ut.

Etiketsbrott

En mer utförlig beskrivning av den diskreta karaktären hos mutor ges under intervjun med volontären Sten. (En del av utdraget har tidigare återopats i kapitlet ”Redovisande förklaringar”.) Jag frågar honom hur det gick till när han betalade för att få ut lådan som hade fastnat i hamnen:

Joakim: Vad var det nån sorts, alltså hur eh hur förklarade dom då det, var det nån sorts avgift dom ville ha eller vad var det för... eller sa dom rätt ut att ni måste betala si och så mycket?

Sten: Nej, det sas aldrig rätt ut. Och jag var ju alldeles för naiv för att begri-, förstå mig på hur det *fungerade* va, men på något sätt så eh... Jag *missuppfattade* situationen så... vid ett tillfälle så liksom gav jag upp då och så tog jag handen då för att ta fram min börs va, så mot bakfickan så där. Men då blev jag hejdad va, för det fick inte göras, ske så uppenbart.

Joakim: Okej. Var det nån av dom som, alltså dom som jobbade där som hejdade dig?

Sten: Ja. () Och sen så eh... så blev det då, ja alltså det skulle göras i *smyg* då, via nåt ombud och så va. [kort skratt] Så... så folk gick bakom några lådor och gjorde upp den där dealen då och så kom dom tillbaks.

Joakim: Så det var inte du själv, alltså det var inte du själv som betalade nån, utan gav du pengarna till nån annan där som, ja?

Sten: Ja, jag gav pengarna till någon, som gick bakom... gick i skymundan, så väldigt diskret, sen så... sen vet inte jag var pengarna hamnade till slut, men så kom den här personen tillbaka då, som vi då hade utsett till mitt ombud. Och sen så var saken klar.

När en social norm som i normala fall är underförstådd bryts kan den bli synlig genom de deltagande aktörernas agerande för att upprätthålla normen. Johan Asplund (1987/1992:129 ff) diskuterar i *Det sociala livets elementära former* bland annat Harold Garfinkels etnometodologi. Denne gav sina studenter i uppgift att bryta mot de vardagliga förväntningarna i en rad situationer. Man fick till exempel uppdraget att behandla de egna familjemedlemmarna som främlingar eller att försöka pruta på varorna i en amerikansk stormarknad. Asplund skriver: ”Hur skall ’osynliga’ rutiner och ritualer göras synliga? /---/ Svaret är kanhända uppenbart, när frågan en gång ställts. Vad man bör göra är givetvis att *bryta* mot rutinerna och ritualerna. Disciplinen kommer till synes i samma ögonblick som man

bär sig odisciplinerat åt” (ibid:129). Så är det också i detta fall. Regeln om diskretion framträder tydligt i det ovanstående utdraget: ”det fick inte göras, ske så uppenbart”. Sten blir tillrättavisd för sitt normbrott och får sedan veta hur pengarna ska överlämnas.

Sten ger en målande beskrivning av hur själva överlämnandet gick till: ”jag gav pengarna till någon, som gick bakom... gick i skymundan, så väldigt diskret”. Georg Simmel betonar i *The Philosophy of Money* (1900/1978) att pengar möjliggör diskretion i samband med muttransaktioner: ”Money, more than any other form of value, makes possible the secrecy, invisibility and silence of exchange” (ibid:385). Och inte nog med att betalningen skedde ”i skymundan”; den skedde också via ett ombud. Genom att använda ett ombud – ibland kallat en ”agent” eller en ”mellanhand” – kan mutgivaren distansera sig från själva transaktionen. En annan aspekt som är värd att notera är Stens korta skratt efter att han påpekat att betalningen skulle göras i smyg. Skrattet kan tolkas som en signal om att han är medveten om hur hans beskrivning på ett nästan klichéartat sätt ligger i linje med de vedertagna föreställningarna om hur ett överlämnande av mutor ska gå till. Det finns i denna mening något komiskt över den beskrivna scenen, som om den hade varit en del av en dålig deckare.

Den mest uppenbara anledningen till hemlighetsmakeriet är naturligtvis att mutor är olagliga i det land där Sten arbetade som volontär liksom i Sverige. Men det kan också finnas en mer allmän strävan från aktören att rädda sitt ”sociala ansikte” (Goffman, 1967:5 ff) och bevara sin värdighet i samband med korrupt verksamhet. Simmel (1900/1978) menar att muttagaren genom att iakttä ”a certain grandeur, a strictness and superiority of behaviour” (ibid:384) kan upprätthålla skenet av ett respektabelt handlande. En muta som ges diskret och med en viss elegans möjliggör för aktörerna att bevara sin respektabilitet. Erving Goffman (1959/1994) använder sig av en metaforik hämtad från teaterns värld. Här skulle man i goffmanska termer kunna tala om deltagarna som ett ”team” i färd med att presentera en föreställning (jfr. Goffman, 1967:27 ff). Aktörerna samverkar genom sitt agerande för att åstadkomma och upprätthålla en yttre fasad av respektabilitet.

Vi kan tillägga att det inte bara är regeln om diskretion som synliggörs i det ovanstående exemplet. När Stens handling att vilja lämna över betalningen öppet tillrättavisas blir det samtidigt tydligt att det rör sig om en muta. I annat fall hade den öppna betalningen utan vidare kunnat accepteras. Här finns en parallell till den undvikandetaktik som enligt ett par av biståndsarbetarna går ut på att i tveksamma fall begära kvitto för transaktionen. Att begära kvitto är naturligtvis ett tydligt normbrott i mutsammanhang och får den effekten att en sådan begäran avslöjar transaktionens karaktär av muta när kvittot förvägras.

En annan av biståndsarbetarna, Nette, har på flygplatsen gjort en erfarenhet som påminner om Stens:

Nette: Och eh... det kostade ju, till exempel om du har lite mycket bagage... så säger du till dom lokala ”jag kan inte få dom genom () utan jag ska betala så här hemskt mycket för extra

bagage”. () Men *en* gång... jag kommer inte ihåg, jag tror det var i (landet Y) jag har för mycket bagage, och eh... då sa en bekant att ”ja men det kan jag väl fixa eh... om han fick lite smörjelse”. Då gick han med mig, och jag *förstod* fortfarande inte, alltså, jag var *väldigt* naiv och... för *hur*, hur han skulle göra det här. Och så var det han som checkade in, och så checkade han in den och den och den och säger jag ”oh ja men jag har den här stora väskan också”. Så säger han ”Shh! Shh! [båda skrattar] det är det som är *fidusen*, det är det som är *the trick*”.

Joakim: Ja ja, okej.

Nette: Att då checkade inte den in, du tog den bara med dig ändå.

Joakim: Ja, okej. Ja ja, sådär...

Nette: [kort skratt] Så det... det liksom det är en, en konstform.

Den som bryter mot en regel kan som vi redan sett bli tillrättavisad. Finessen i exemplet ovan går ut på att flygplatstjänstemannen officiellt checkar in endast en väska medan passageraren i själva verket tar med sig ytterligare en väska ombord. Nette blir därför uppmärksammas på sin klumpighet när hon nämner att hon även har en stor väska som ska checkas in – anledningen är att hon just har brutit mot den i sammanhanget tillämpade diskretionsregeln. Det krävs alltså en viss kunskap för att kunna hantera regeln om diskretion. Om man som Nette inte riktigt hänger med på vad det är frågan om så kan resultatet bli att regeln oavsiktligt bryts. I detta fallet är det tydligt att även tillrättavisandet av regelbrottet sker på ett diskret sätt: ”Shh! Shh!”. När en aktör behöver hjälp med sin rollgestaltning är det lämpligt att regianvisningarna så långt som möjligt ges utan att störa föreställningen – Goffman (1959/1994:157 ff) talar därför om ”regivinkar”. Att på ett alltför iögonfallande sätt peka ut Nettes misstag kunde ha gjort mer skada än nytta.

Även i nästa exempel är det ett brott mot regeln om diskretion som lyfter fram dess existens och giltighet. Den här gången är det dock inte biståndsarbetaren som bryter mot regeln utan motparten. Louise berättar om en händelse som utspelades vid flygplatsen när hon skulle hem:

Louise: Men det *mest* frustrerande tror jag varit nån gång när... när jag stod vid eh... och skulle ut ur landet och hem till min familj. Och då så säger dom att ”ja, men vi behöver också tjugo US dollar, just nu”, sa dom. [kort skratt]

Joakim: Okej?

Louise: Så, alltså sa jag ”pratar ni om *mutor* nu?”, sa jag. [stort skratt]

Joakim: Ja ja. [kort skratt]

Louise: Och då alltså ”ja, du kommer inte på det *här* planet”, sa dom. [skratt] Och då, då åkte det fram pengar [skratt] för då skulle jag hem va. Men jag menar, det var, det var... och det är nu på senare år alltså.

Joakim: Ja, okej.

Louise: Så att det... och det var så chockerande så det hade jag... men det var ju inte heller där vi har jobbat och arbetat ()

Joakim: Alltså du...

Louise: Och då hade jag inte liksom *tiden* va, för det där planet *stod* där ute [kort skratt] och jag märkte, och dom ropade liksom oh nu är det "call two" liksom [skratt]. Så det var ju verkligen en, en *sofistikerad* situation, där man... där jag ville *hem*.

Louises reaktion uttrycker förvåning när tjänstemännen på flygplatsen säger att de behöver tjugo US dollar för att hon ska få gå ombord på flygplanet, något hon illustrerar genom användandet av en iscensatt egen replik: "Så, alltså sa jag 'pratar ni om *mutor* nu?'". I "idealfallet" kan enligt Simmel (1900/1978) båda parterna låtsas som om det inte alls rör sig om någon muta (ibid:384 f). Så är knappast fallet med flygplatstjänstemännens iscensatta och tämligen burdusa yttrande att "vi behöver också tjugo US dollar". I mutsammanhang är det förmodligen rimligt att beteckna en sådan rättframhet som taktlös – som ett etiketsbrott.

Etiketsbrottet ser jag som en rimlig förklaring till Louises förvånade och upprörda reaktion: "det var så chockerande". Man kan i och för sig tänka sig att det chockerande skulle kunna ligga i att det *överbuvudtaget* begärs en muta i sammanhanget. En sådan förklaring vore sannolik om berättelsen kom från en person utan erfarenheter av korruption. Men Louise beskriver sig under intervjun som någon med en hel del erfarenheter av korruption i samband med biståndsarbete, och jag tror därför inte att det är en särskilt trolig förklaring i detta fallet. Samtidigt kan vi notera att Louise ändå beskriver det som en "*sofistikerad* situation". Men det sofistikerade består då knappast i tjänstemännens bryska begäran om kontanter utan i utnyttjandet av den akuta beroendeställning som Louise befinner sig i då man ropar ut "call two" för hennes flygplan. I en sådan situation är det tydligt att tjänstemännen befinner sig i ett överläge – de är sinnebilden för en "kontrollerande aktör", för att använda Reismans (1979:37) benämning – och det förhållandet utnyttjar de till sin fördel genom att begära en muta.

Både Nette och Sten beskriver sig själva som naiva i de tidigare givna exemplen. Att tala om sin naivitet kan vara ett sätt att ge en redovisande förklaring för en betald muta. Den som är naiv kan till exempel lättare bli lurad eller pressad till att betala en muta och därmed kan handlingen förklaras och kanske ursäktas. I de nämnda fallen tycks det dock inte främst vara frågan om att beskriva sig som naiv för att på så sätt åstadkomma en redovisande förklaring. Det handlar helt enkelt om naivitet eller okunskap beträffande reglerna för hur mutor ska överlämnas på ett korrekt sätt. Och den som inte kan reglerna riskerar att bryta mot dem, om än oavsiktligt. Man kan beskriva det som att Nette helt enkelt "gör bort sig"; hon skapar en genant situation som dessutom medför att regeln blir synlig. Det är ett klavertramp som förmodligen kan jämföras med att be svartjobbaren om ett kvitto.

Av denna anledning påpekar Nette också på ett annat ställe under intervjun att det kan vara farligt för de inblandade om någon inte riktigt känner till reglerna. I detta fallet gällde det ett visum som Nette hade problem med att få ut från myndigheterna i landet där hon arbetade. Veckorna gick och hon förstod inte varför det inte hände något, tills en lokal medarbetare förklarade för henne att det inte skulle hända något om hon inte betalade:

Nette: /---/ Jag försökte... med lite hot, men jag var väldigt amatör på det här på det sättet, alltså jag *förstod* ju ingenting. Jag visste inte vad det här språket gick ut på. Det är klart det finns koder, alla vet att det är så man gör och eh... och dom, dom, om dom ska *säga*, tala *om* så blir det svårt för *dom*, därför dom är, dom är vana vid att alla vet att så fungerar det. Så kommer den här naiva flickan från eh... vita flickan som inte vet nånting. Hur ska man säga det, så hon förstår det och... och det kan ju bli lite farligt *också* precis därför att hon inte förstår nånting.

Om någon av de inblandade inte kan koderna så innebär det en risk även för de övriga inblandade. Eftersom mutan bör ges i det fördolda kan det bli problematiskt om någon av aktörerna inte kan reglerna för hur det går till. För de insatta framstår reglerna som något som "alla vet" och som därför också kan vara svårt att förmedla till andra: "dom är vana vid att alla vet att så fungerar det". Det rör sig alltså inte bara om situationer som kan bli pinsamma eller generande för aktörerna; det kan också bli farligt för de inblandade av den uppenbara anledningen att risken för avslöjande ökar.

En medarbetare från lokalbefolkningen berättade till sist för Nette att hon måste betala för att få ut visumet. Hon berättar också i intervjun att hon efter hand lärde sig att tolka "det händer ingenting" som en av de möjliga signalerna om att det kunde krävas mutor för att någonting skulle hända. Att ingenting händer (underförstått när det i normala fall borde hända något) blir på så sätt något som förklarar det som Nette tidigare betraktade som obegripligt: "jag var väldigt amatör på det här på det sättet, alltså jag *förstod* ju ingenting". David Wästerfors (2004:53 ff) beskriver liknande resonemang när svenska affärsmän i Östeuropa gått miste om ett önskat kontrakt. Man antar då att *andra* har använt sig av mutor för att uppnå det som affärsmännen själva inte lyckades uppnå. Det kan vara mutor som har fått det att hända någonting för någon annan (och därmed samtidigt sett till att det inte händer någonting för en själv). Den förmodade förekomsten av mutor blir tillgängliga som förklaring för det egna misslyckandet, liksom det i Nettes fall leder till tolkningen att det i sådana fall kan handla om mutor.⁴⁶

46 Förekomsten av korruption är en av flera möjliga förklaringar när biståndsprojekt misslyckas (Werner, 2000:11). Morten deltog som volontär i ett biståndsprojekt som han menade misslyckades dels på grund av dålig planering, dels på grund av korruption. Biståndsorganisationen hade inte tagit med i beräkningen att de lokala aktörerna förväntade sig mutor för att medverka i projektet: "/.../ folk [lokalbefolkningen] forventede bestikkelse i et eller andet omfang, og når man ikke fik det, ja så kom man ligesom ikke så forfærdeligt meget længere".

Att behärska etiketten

Nette säger lite längre fram i intervjun att hon blivit bättre på att hantera situationer som de ovanstående, en form av läroprocess som även flera andra av biståndsarbetarna nämner under intervjuerna. De har helt enkelt lärt av sina erfarenheter och det är inget särskilt uppseendeväckande med det.⁴⁷ Det är dock vanligare att man beskriver det som att man använder sig av dessa kunskaper för att undvika mutor än för att betala dem.

När det gäller kunskaperna om hur mutor ska hanteras kan det urskiljas en koppling till redovisande förklaringar och självpresentationer. Om någon biståndsarbetare skulle uttrycka det som att ”jag är expert på hur mutor fungerar i praktiken” skulle man som lyssnare kanske börja undra hur biståndsarbetaren kommit i besittning av denna expertkunskap. Och om man är ”expert” på mutor kan någon hävda att man av den anledningen borde kunna undvika dem. Detta kan upplevas som en besvärlig balansgång för biståndsarbetarna och kan vara en av anledningarna till att ingen talar om sina kunskaper inom området korruption explicit i termer av expertkunskaper. Man har lärt sig en del om hur signalerna och koderna fungerar och vet bättre än den oinsatte hur vissa situationer bör tolkas och hanteras, men man beskriver sig ändå inte i termer av att vara expert. Ett visst drag av expertis beträffande hur mutor hanteras i praktiken kan ändå urskiljas i nästa exempel, som kommer från Jan:

Jan: /.../ om man skulle ha in varor i landet. Då eh... om man gick och frågade en speditiionsfirma vad dom skulle ha för tullklarering och sånt där. ”Ah det var ju då fasta kostnader, men det var ju reglerat” och så där, ”och sen är det ju då den administrativa avgiften, eller hanteringskostnaden”. ”Jaha, vad menar du då?”. ”Jaa, för att... för tullarna överhuvudtaget tittar på papperna”, och eh... ”jo, men det är okej, man lägger in det som administrativa kostnader”. Så när man fick en räkning så stod det ”administrativa kostnader” så och så mycket, och... det höll för en granskning ().

Joakim: Ja. Och det var för att få in grejorna i landet?

Jan: Ja, så man lät dom muta i stället.

Joakim: Ja. [kort paus] Eller, vad sa du?

Jan: Man lät speditiionsfirman muta i tullen och i hamnen, i stället för att göra det själv.

⁴⁷ Volontären Johan har arbetat med utbildning. Han beskriver under gruppintervjun hur han lärde sig en annan typ av hantering, nämligen hur man kunde gå till väga för att slippa betala tull på paket som skickades från Sverige: ”det hade man lärt sig ganska snabbt, att vad ni än skickar så skriv ’education material’ på paketet”. Detta tycks dock ha varit en tämligen ineffektiv metod eftersom den uppenbarligen var välkänd för den lokala postpersonalen, som enligt Johan öppnade paketen trots märkningen. Samtidigt betraktades överträdelsen med överseende. Johan behövde ändå inte betala någon tull, utan han beskrev postpersonalen som snarast roade när de upptäckte fusket.

Joakim: Och på ditt... på den eh fakturan du fick stod det "administrativa kostnader" eller nånting sånt?

Jan: Ja.

Joakim: Ja, just det.

Jan: Det är väldigt... det ha-, alltså ja-, det är väldigt vanligt förekommande, eller har *varit* väldigt vanligt förekommande i... även i (organisationen X)-projekt.

Jan talar till synes ogenerat om hur hanteringen av införseln av varor kunde gå till i landet där han arbetade med bistånd: "man lät dom [speditionsfirman] muta i stället". Det är rentav så att rättframheten överrumplar mig i egenskap av intervjuare. Min reaktion på hans yttrande uttrycker förvåning och jag undrar om jag verkligen hörde rätt. Expertkunskapen för hur införseln av varor skulle ske med hjälp av mutor placeras visserligen i första hand hos expeditionsfirman, men Jan framstår ändå som väl insatt i hanteringen och beskrivningen saknar draget av naivitet som återfinns i en del andra beskrivningar i intervjuerna.

I det tidigare utdraget med Sten beskrevs hur betalningen skedde via ett ombud eller en "mellanhand". Användandet av mellanhänder är tydligt även i Jans beskrivning. Det var underförstått att expeditionsfirman som anlätades för att sköta hanteringen av transporter kunde behöva använda sig av mutor. "Man lät expeditionsfirman muta i tullen och i hamnen, i stället för att göra det själv", säger Jan. Han beskriver förfarandet som mer eller mindre rutinmässigt och kostnaderna för eventuella mutor bokfördes som "administrativa kostnader". Vi kan även notera att användandet av mellanhänder öppnar för möjligheten att ge en redovisande förklaring för mutorna, om förfarandet skulle upptäckas och ifrågasättas. Efter att ha distanserat sig från transaktionen genom att använda ett ombud kan man hävda att man inte kände till att ombudet ägnade sig åt att muta, eller i varje fall placera det huvudsakliga ansvaret för mutorna hos expeditionsfirman.

Liksom i Louises beskrivning av hur hon kunde använda sig av den stereotypa kvinnorollen för att undvika att muta (kapitel fem) används "man"-formen flitigt i Jans redogörelse: "om man skulle ha in varor i landet", "man lät expeditionsfirman muta" och så vidare. Viveka Adelswärd (1997) menar att ordet "man" underförstår en form av normalitet: "Det verkar som om de tydligaste teman som aktualiseras vid bruket av 'man' är 'det normala' och 'det generella'" (ibid:225). I detta sammanhang kan man tala om att användandet av uttrycket "man" *åstadkommer* en normalisering snarare än att det används om något som per definition anses vara det normala. Om det för en utomstående betraktare kan tyckas lite märkligt eller rentav omoraliskt att låta expeditionsfirman muta, och därmed låta sig involveras i korruption, så motverkar Jan en sådan tolkning genom att använda ordet "man" och därmed framställa förfarandet som vanligt förekommande, något han för övrigt gör explicit i slutet av citatet. Genom att ordet "man", som Adelswärd påpekar, ofta används om "det normala" eller "det generella" kan

”man”-formen åstadkomma en normaliserande effekt när uttrycket används, även om det som åsyftas inte nödvändigtvis behöver vara allmänt förekommande eller självklart.

En annan dimension är att uttrycket ”man” kan uppfattas som instruerande. Patricia E. O’Connor (1994:53) menar att ”man”-formen kan användas för att placera lyssnaren eller läsaren i rollen som någon som behöver lära sig hur något går till, som en novis inom området. Det är rimligt att anta att Jan under intervjun kan tänkas placera in mig som lyssnare i denna roll. Jans kunskaper om hur man får in varor i landet X förmedlas i en form som kan leda tankarna till en instruktion eller ett ”recept”: ”om man skulle ha in varor i landet”, ”om man gick och frågade en speditiionsfirma”, ”man lägger in det som administrativa kostnader” och ”man lät dom muta”.

Rykten om korruption

När ingenting händer kan det som vi minns enligt Nette vara ett tecken på att det krävs mutor för att något ska hända. Korruption kan framstå som något osynligt och ogripbart, som inte kan iakttas i sig utan bara genom dess effekter. Korruptionens egenskap av att vara något som sker i det fördolda kommer till uttryck i följande tre intervjuutdrag. Fredrik är lärare och har deltagit i ett utbytesprojekt med en skola i ett utvecklingsland, där man bland annat skickade läromaterial till den aktuella skolan. Han fick besked av hamnkontoret att han inte kunde skicka sakerna som vanliga postpaket utan måste skicka materialet i stängda containrar. Annars skulle materialet försvinna på vägen och inte komma fram:

Fredrik: /---/ Och det kan man aldrig säga vem som har tagit det paketet va, men alltså nånstans... av nån anledning så öppnas det och försvinner. Och lite grann så ligger det nog kvar att det är legitimt att öppna dom också, och titta efter vad där är. Så eh... men vi har skickat böcker alltså ner och dom *har* kommit fram.

Fredriks egna konkreta erfarenheter bekräftar alltså inte det han fick höra av hamnkontoret: ”vi har skickat böcker alltså ner och dom *har* kommit fram”. Beredvilligheten att acceptera giltigheten i tanken att materialet måste skickas i stängda containrar har sannolikt att göra med de uppfattningar om utbredd korruption som finns angående vissa länder och regioner. Dessa uppfattningar kan vara mer eller mindre korrekta; det går naturligtvis att tänka sig att Fredrik hade en osedvanlig tur när böckerna kom fram utan att försvinna på vägen. Men genom korruptionens karaktär av diskretion kan uppfattningarna om dess art och utbredning vara svåra att förändra, även i ljuset av erfarenheter som skulle kunna leda till modifieringar av uppfattningarna. Skattningar av korruptionens omfattning och natur har beskrivits som ”impressionistiska” (Theobald, 1990:79) och svåra att bedöma. Här spelar korruptionens diskreta egenskaper en viktig roll.

Rykten om korruption behöver dock inte alltid gälla lokalbefolkningen. De kan också gälla personer med anknytning till biståndsvärlden. Ida talar om hur hon ser personer som arbetar för olika konsultbolag med biståndsrelaterade projekt och där alla kanske inte är lika nogräknade när det gäller att inte delta i korruption:

Ida: Och då går ju dom också upp på olika Prime Minister's Office och ministerier, bjuder ut på en drink på kvällen och... jag ser ju dom sitter då, olika länder ser man på samma hotell och så, och "ja, jag träffade den ikväll och...". Och sen när jag träffar nästa "ja, här fick jag en väska här och en portfölj, och den var väl fin", och så då ser man det står då liksom nånting på den, eller nån fin penna och det... det är liksom... Det är dom grejorna man kan *se*, och då undrar man vad dom får i *övrigt* då va.

De fina portföljerna och pennorna kan i sig uppfattas som tvivelaktiga belöningar i samband med biståndsverksamhet, men det är först när de ses som tecken på något djupare och mer problematiskt som portföljerna och pennorna blir riktigt talande: "då undrar man vad dom får i *övrigt* då va". Det är en form av "toppen-avisberget" eller *pars pro toto*-logik som ligger till grund för Idas funderingar. Hennes observationer exemplifierar en större underliggande problematik och utgör därmed samtidigt en kritik mot konsultbolagens sätt att arbeta.⁴⁸ Poängen i detta sammanhang är dock inte att reda ut hur det egentligen förhåller sig med konsultbolagens agerande, utan snarare att rykten som dessa får mycket av sin näring genom den hemlighetsfullhet som förknippas med korruption. Det kan också nämnas att Idas beskrivning åstadkommer en gränsdragning och kontrastering liknande dem som diskuterades i avsnittet "Biståndsarbetare och biståndsarbetare" i föregående kapitel – personerna som arbetar för konsultbolagen skiljs ut från andra typer av biståndsarbetare.

Bertil har arbetat för en stor biståndsorganisation, under senare år som landansvarig. Han ger uttryck för en liknande impressionistisk korruptionssuppfattning när han beskriver den tänkbara korruptionen inom en internationell organisation. En del högre tjänster tillsätts genom en valprocedur och här har Bertil hört talas om korruption i samband med tjänstetillsättningarna:

Bertil: Så har man då mutat... eh ledamöter i vissa länder, att lägga rösten då på en person.
/---/

Joakim: Och att det då... eller det, alltså det är sånt som inte har... det är inte öppet att det har nån sorts *bevisats* att här har det varit mutor, utan det är liksom rykten som går och så där eller?

Bertil: Ja, vad jag, vad *mig* beträffar så är det ryktesvis, jag, jag kan inte säga att det finns belägg för det, det kan jag inte göra.

48 Wästerfors och Holsánová (2005) påpekar att givandet av exempel kan vara ett sätt för talaren att visa hur denne ställer sig till ämnet som diskuteras, utan att framföra explicit kritik: "The character of an example and the way a speaker presents it may signify a certain stance or a certain opinion without spelling out that stance or opinion explicitly" (ibid:541).

Bertil återkommer flera gånger i intervjun till att han hört att det förekommit korruption i olika sammanhang, men han påpekar att han själv inte personligen varit inblandad och därför inte kan uttala sig säkert. ”Jag har ju hört talas om det”, säger han redan i början av intervjun. Detta kan ha att göra med att Bertil vill iaktta en viss försiktighet beträffande hur han uttrycker sig. Att tala om korruption i allmänna och vaga termer kan vara ett sätt att undvika att ge sig in i några diskussioner som skulle kunna äventyra det egna goda anseendet. Vagheten kan även ses som ett sätt att föra samtalet framåt utan att fastna i specifika frågor som kan vara problematiska eller konfliktfyllda att reda ut (Säwe, 2004:111).

Regeln om diskretion leder alltså till rykten och mer eller mindre vaga uppfattningar om korruptionens karaktär och utbredning. Det är ingen tillfällighet att Transparency Internationals index över korruption handlar om skattningar av *uppfattad* korruption – det beror till stor del på korruptionens diskreta egenskaper.

Anspelningar och tvetydigheter

Om något ska behandlas diskret så medför detta naturligtvis att det diskreta inte kan sägas rent ut hur som helst. Korrupta aktiviteter kunde i intervjuerna beskrivas i termer av ”smörjande” eller liknande, något som givetvis anspelar på mutans förmåga att få någonting att hända, som i fallet med Nette tidigare i kapitlet. Man kan också utnyttja ords olika betydelser, något som Ida belyser i följande intervjuutdrag:

Ida: /---/ Chai då, ordet för te, det var också, betyder hjälp då... på olika sätt så att eh...

Joakim: Jaha okej, så det är nån dubbelbetydelse där?

Ida: Mm. Och det använde poliserna om dom stannade en, och säger ”har du lite te?”. Ja, och...

Joakim: [skratt]

Ida: ”Have some chai?”. Och så liksom: ”Vad då te?”. [skratt] Men man vet ju vad dom menar och så ska dom ha nånting för att gå, gå och ta sig en kopp te när dom har jobbat hårt då, dom ska ha dom i fickan.

Att som i exemplet ovan utnyttja dubbelbetydelsen av ordet ”chai” hade varit onödigt om det inte vore för den etablerade diskretionsnormen kring ämnet korruption. När man vill säga det som egentligen inte får sägas blir anspelningar och tvetydigheter en lösning på problemet. Genom att inte säga rakt ut att det rör sig om mutor blir det möjligt för en eller båda parterna att backa ur om de inte kommer överens, eller om man skulle bli konfronterad av den andre. ”Nej, jag menade

inte alls vad du tror, jag var bara sugen på lite chai”, kan då vara ett tänkbart svar.⁴⁹

Gerald Mars (1982:178 f) skriver i sin diskussion om fiffel i arbetslivet med referens till Ditton om vad han kallar för ”alerting phrases”. Dessa är formuleringar som ”alert the fiddler but not the non-fiddler” (ibid:178). En sådan ”alerting phrase” – Wästerfors (2004:93) föreslår benämningen beredskaps- eller varningsfraser på svenska – är en anspelning på fiffel som kan användas för att testa om en nykomling är beredd att medverka i fifflandet eller inte. Om nykomlingen förstår anspelningen kan fifflet genomföras, om inte är ingen skada skedd. Inget som kan uppfattas som klandervärt har då avslöjats utan man kan låta saken bero.

Biståndsarbetarna berättar ibland om sådant som kan anses vara anspelningar eller signaler om mutor. Stina beskriver hur det kan vara när en lastbil med en hjälpsändning fastnar i tullen:

Stina: /---/ Och då ger... ger man små *signaler* om att ”jag skulle eventuellt kunna hjälpa dig om...”. Fast man *säger* inte rakt ut att ”då får du ge mig tvåhundra dollar”.

Joakim: Nej, nej.

Stina: Och så ska man själv lista ut vad det här *om:et* innebär. [kort skratt]

Joakim: Okej, okej så dom eh är det så att dom, dom säger inte rakt ut då att ”vi kan eh... ni kan få köra igenom men då får du ge mig... hundra dollar” ().

Stina: Nej, jag har aldrig varit med om det. Jag har *aldrig* varit med om det.

Korruption och mutor förutsätter på grund av sin klandervärda natur att det förhandlas fram en form av konsensus mellan A och B, att det upprättas någon form av socialt band mellan aktörerna. Jörg R. Bergmann (1993) drar en specifik parallell till mutor i sin diskussion av skvaller, när han skriver om vikten att de inblandade aktörerna vid en muttransaktion (liksom vid ett utbyte av skvaller) etablerar en gemensam delaktighet i den handling som ska utföras: ”Thus, before the conduct of the real transaction can occur, the corruptibility of the other has to be secured and gradually transformed into an unambiguous consensus through guarded proposals and vague demands that permit one to back out without losing face” (ibid:86). Talet om ”signaler” och ”koder” återkommer i flera av biståndsarbetarnas beskrivningar. Och för att tyda dessa signaler krävs en viss kännedom om

49 Anspelningar och tvetydigheter är något som kan iakttas även inom andra områden som anses potentiellt känsliga och tabubelagda. Jörg R. Bergmann (1992:152 ff) noterar att eufemistiska beskrivningar är vanliga när psykiatriker intervjuar patienter; de är då ett sätt att hantera den känsliga frågan om eventuellt avvikande beteende. Människans sexualitet är ett exempel på ett annat område där anspelningar och tvetydigheter möjliggör att tala om sex utan att vara direkt och explicit. Om någon skulle ta illa upp blir det genom de eufemistiska beskrivningarna möjligt att retirera: ”du måste ha missuppfattat det jag sa, jag menade inte på det viset”.

vilka normer det är som gäller – även i detta fall tycks det vara diskretionsnormen som kommer till uttryck.

Dels bör alltså någon form av konsensus förhandlas fram – motparten bör vara med på noterna – dels bör mutan inte begäras direkt utan indirekt. På så sätt blir det lättare att backa ur om den andre av någon anledning skulle visa sig vara omedgörlig. Goffman (1967) uttrycker det som att "hinted communication, then, is deniable communication; it need not be faced up to" (ibid:30). Det finns i dessa situationer ett tyst samförstånd mellan aktörerna att inte låtsas om transaktionens omoraliska karaktär. Samförståndet fungerar som ett skydd, inte bara utåt gentemot andra utan även inåt för att skydda självrespekten hos de inblandade. Det är enligt Simmel (1900/1978:385) för övrigt inte ens nödvändigt att det rör sig om en muttransaktion. Det kan också vara så att man vill undvika att verka alltför intresserad av pengar, något som kan vara ett tabubelagt ämne även då det inte handlar om korruption.

Den icke-diskreta mutan

Regeln om diskretion kan i vissa fall åsidosättas; den är inte tvingande till sin natur. Det är dock möjligt att se vissa mönster i undantagen. Vi har redan sett hur Louise överrumplades av flygplatstjänstemännens fräckhet när de sa rakt ut att de ville ha tjugo US dollar för att hon skulle få plats på planet. Möjligen kan deras agerande ha berott på att överläget i situationen var ovanligt starkt, eftersom planet snart skulle gå och Louise dessutom var på väg ut ur landet. Det kan i ett sådant läge ha upplevts som riskfritt att åsidosätta diskretionsregeln.

Även Kaj beskriver det som att tullpersonalen vid gränsen rakt ut kan begära vad han ser som mutor av mindre värde, till exempel genom att fråga "Har du ett paket cigaretter?". En tänkbar förklaring kan vara att denna praxis att begära olika former av belöningar är så utbredd att man i stort sett upphört att betrakta den som korruption. Därmed skulle också regeln om diskretion ostraffat kunna åsidosättas. Den här formen av vardaglig korruption kan då ses som till den grad institutionaliserad att den rentav förlorar sin egenskap av korruption (åtminstone ur de deltagande aktörernas perspektiv) och antar en pseudo-legitim karaktär.

En muta, eller en eventuell muta, kan även betraktas som icke-diskret i betydelsen av "officiell". Ida berättar om när hon skulle utvärdera ett biståndsprojekt med anknytning till rättsväsendet i landet X:

Ida: Eh... och då [kort skrott] eh då fick jag en stor fin present av justitieministern [båda skrattar]. Och så står dom där och *film*ar då för (landet X):s TV när jag tar emot [skrott] presenten. Ja "(organisationen X) delegation utvärderar samarbetet med [kort skrott] Ministry of Justice" och det stora paketet och alla ler, och [kort skrott] då kände jag "ho ho ho".
[skrott]

Joakim: [skrott] Ja, ja.

Ida: Och där, där kän- då var vi... det gjorde jag tillsammans med två jurister. Så då frågade jag ”ja hur mycket får man ta emot här nu utan att det är mutor?”. [kort skratt] Ja, ja och då fick jag en väldigt, en broderad sjal då, så tänkte jag ”ja... det måste vi ju faktiskt undersöka då”. Så vi gick till marknaden och så frågade vi vad en sån där sjal kostade. [kort skratt] Bara för att vi skulle känna att vi hade... och då, då var det ju klart eh kanske egentligen handlade det om tjugo dollar eller vad det var.

Joakim: Ja ja, okej.

Ida: Eh men i sen, ja, det var ju i lokala priser, och då... kom man fram till att det... det var okej att ta emot den då. [skratt]

Vi minns att Simmel (1900/1978:387 f) hävdade att stora mutor, som ges utan något hemlighetsmakeri, kan undgå att uppfattas som mutor. En muta som ges officiellt stämmer inte med diskretionsnormen. Det är just denna aspekt som kan göra att den inte ses som en muta – den lever inte upp till föreställningen om hur en ”riktig” muta bör vara.⁵⁰ I Idas fall var det visserligen inte frågan om ett objekt av något större värde; det visade sig senare att sjalen endast var värd runt tjugo dollar. Och Ida tog emot sjalen, något annat hade under de rådande omständigheterna sannolikt uppfattats som en förolämpning. Kanske vill någon hävda att vi här överhuvudtaget inte har att göra med någon muta. Sjalen är i stället ett uttryck för gästfrihet, artighet eller respekt. Jag vill inte argumentera mot en sådan tolkning, men det kan noteras att Ida till synes omedelbart uppfattade den överlämnade sjalen som problematisk och som en åtminstone potentiell muta. Som hon beskriver situationen verkar hon ha upplevt den som lite genant. Det är också värt att notera att det finns ett komiskt inslag med tanke på att den eventuella mutan överlämnades av justitieministern i närvaro av såväl ett TV-team som två jurister.

Ida konstaterade i samråd med juristerna att sjalen var acceptabel i egenskap av gåva. Detta konstaterande hindrar emellertid inte att sjalen även fortsättningsvis kan betraktas ur den potentiella mutans perspektiv. ”Han [justitieministern i landet X] ville ha en bra utvärdering”, säger Ida längre fram i intervjun när hon avslutar sin redogörelse för händelsen. Kommentaren kan tolkas som ironisk, men det behöver inte vara frågan om ironi. En handling behöver inte vara uteslutande det ena eller det andra. Den ceremoniella, relationsskapande gåvan kan betraktas som strategiskt förpliktigande och som en muta, trots att den överlämnades officiellt inför TV och i närvaro av två jurister.

Kaj berättar om ett annat tillfälle där mutan kan ses som icke-diskret. Det är samtidigt ännu ett exempel där beskrivningen har drag av komedi:

Kaj: Och dom... då var [kort skratt], jag var ute och åkte i en bil med en kille så, var det i (landet X) eller (landet Z) jag kommer inte ihåg, men han blev tagen av polisen. Så tog han

50 Katarina Jacobsson (2005:36) beskriver hur en advokat dömd för bestickning i ett svenskt rättsfall hänvisar till att transaktionen skedde öppet som ett argument för att det inte rörde sig om något försök till bestickning.

fram pengar liksom och, la i passet. Så sa han, så sa polisen: "Försöker du muta mig?". "Ja", sa han. Så tog polisen pengarna och sa: "Försök inte göra om det igen". [båda skrattar]

Min spontana kommentar till Kajs berättelse under intervjun var att det rörde sig om en polis med humor. Och så kan det såklart vara. Fast det är kanske snarare så att humorn i detta fallet finns hos Kaj, som är den som presenterar situationen på ett sådant sätt att den framstår som komisk. Det går även att tänka sig att polisen inte alls skämtar utan ger en allvarligt menad förmaning med innebörden att inte försöka överrätta mutor lika öppet i fortsättningen – andra poliser skulle kanske inte vara lika overseende med så uppenbara försök att muta. I denna mening kan citatet betraktas som ett uttryck för och ett bekräftande av diskretionsnormen när det gäller mutor. Detsamma gäller det förhållandet att pengarna placerades i passet i stället för att ges direkt till polismannen.

Det är emellertid även möjligt att hävda att citatet belyser det möjliga åsidosättandet av diskretionsnormen. Vi kan notera att Kajs bekant faktiskt framstår som den som tar initiativet till mutan, genom att ta fram pengarna. Han svarar sedan "ja" på polismannens fråga om han försöker muta honom, vilket förutsätter att han betraktar polismannen som starkt benägen att acceptera mutan. Det rimliga vore annars att säga något i stil med "oj, låg det pengar i passet?" och "nej, jag försöker inte alls muta någon". Mutförsöket kunde uppfattats som en förolämpning (och, naturligtvis, ett lagbrott) av polismannen, men det verkar inte leda till några värre konsekvenser än om Kajs bekant hade svarat "nej" på frågan om det var ett försök till muta. Snarare tvärtom – polisen tar emot pengarna och Kaj och hans bekant får köra vidare. Även här etablerades alltså en konsensus mellan mutgivaren och muttagaren, om än knappast på ett särskilt elegant sätt.

I ett samhälle som uppfattas som starkt korrumperat kan diskretionsnormen alltså åsidosättas, såväl av mutgivaren som i detta fallet men även av muttagaren som i fallet med Louises flygplatstjänstemän. Men resultatet behöver inte alltid bli lika "lyckat" som i de nämnda fallen. Det innebär alltid ett risktagande att öppet benämna mutan som en muta.

Tre varianter av etikett

Utifrån det ovanstående går det att formulera tre varianter av etikett, som på olika sätt bidrar till att upprätthålla den överordnade diskretionsregeln i samband med mutor. Den första varianten lyder: *Om överlämnandet av mutan sker öppet så bör återgäldandet vara diskret*. I likhet med vad Bourdieu (1995/1999:145) hävdar med avseende på gåvor så måste det i dessa fall finnas en temporal separation mellan den eventuella mutan och handlingen som den syftar till att åstadkomma, till

exempel ”en bra utvärdering” i fallet Ida. Återgäldandet bör helst inte direkt kunna sättas i samband med överlämnandet.

Även det omvända förhållandet bör i så fall vara giltigt, vilket leder fram till variant nummer två: *Om återgäldandet av mutan sker öppet så bör överlämnandet vara diskret*. Vi minns det tidigare exemplet där Sten berättade hur hans ombud ”gick i skymundan” för att betala hamntjänstemännen och få ut Stens låda. I det fallet var återgäldandet öppet och direkt – Sten fick ut sin låda omedelbart.

Den tredje varianten knyter an till användandet av eufemistiska beskrivningar när det gäller mutor: *Om överlämnandet och återgäldandet av mutan sker öppet och i nära anslutning till varandra så bör diskretionen upprätthållas genom anspelningar och tveetydigheter*. Jag tänker då till exempel på när poliserna ville ha ”chai” av Ida. Här saknas den temporala separationen, men i gengäld benämns inte transaktionen som en muta utan genom anspelningar och tveetydigheter åstadkoms ändå den eftersträlvade diskretionen.

Ett annat sätt att betrakta normerna om diskretion i samband med mutor kan vara att utgå från W. Michael Reismans (1979:69 ff) diskussion av olika typer av mutor. Reisman beskriver vad han ser som tre olika grundläggande typer av mutor, där de olika typerna leder till olika krav med avseende på diskretion. Den första av dessa kallar Reisman ”transaktionsmutor” (transaction bribes). Dessa används inte för att få någonting olagligt gjort utan för att underlätta eller påskynda en fullt laglig aktivitet. Till exempel kan det röra sig om att muta en tulltjänsteman för att snabbare få något legitimt material över gränsen. En sådan transaktionsmuta ges vanligen diskret, men den omges ändå enligt Reisman oftast inte med något utpräglat hemlighetsmakeri utan kan ibland ges tämligen öppet.

En till sina skadeverkningar mer allvarlig form av mutor är vad Reisman (ibid:75 ff) kallar ”variansmutor” (variance bribes). Dessa innebär att mutan ges för att få mottagaren att frångå de regler som normalt gäller. Till exempel kan en muta ges för att en tulltjänsteman ska släppa olaglig narkotika över gränsen eller för att få en miljöinspektör att bortse från brister som är olagliga. Här är det rimligt att tänka sig att kraven på diskretion kan vara större än när det gäller transaktionsmutor. Reisman påpekar dock att en del variansmutor kan anta en institutionaliserad form. De kan i vissa fall betraktas med överseende av de rättsliga myndigheterna och därmed skulle i så fall behovet av diskretion minska.

Den tredje varianten av muta går under benämningen ”det fullständiga köpet” (the outright purchase) (ibid:88 ff). Här är det alltså inte köpet av en viss service som åsyftas utan av mottagaren som person. Denne blir köpt så att han helt tjänar givarens intressen i stället för den organisation han tillhör. Ingen tjänsteman är, menar Reisman, i själva verket helt fri från lojaliteter till grupper eller individer utanför den organisation som han eller hon tillhör. ”Det fullständiga köpet” kan ses som ett extremfall där lojaliteten helt övergår till att tillgodose mutgivarens intressen. För att denna typ av mutor ska fungera är hemlighetsfullhet en förutsättning, och det är också denna typ av mutor som Reisman menar löper störst risk

att bli betraktade som allvarliga om de upptäcks. De representerar med hans ord "an ultimate betrayal" (ibid:93).

En fråga man kan ställa sig är varför det ofta verkar finnas komiska drag i de etikettsrelaterade beskrivningarna, som i Nettes anmärkning om hur hon blev tillrättavisad för sitt etikettsbrott på flygplatsen, polismannens kommentar till Kajs bekant eller Idas redogörelse för hur hon tog emot den erbjudna sjalen framför ett TV-team och två jurister. Beskrivningarna av hemlighetsfullhet och diskretion verkar lätt kunna bli komiska eller åtminstone omtalas på ett sätt som ger dem en roande karaktär. En förklaring kan ligga i att etikettsbrott i sig kan framstå som lustiga, även inom andra områden än när det gäller korruption. Det handlar om brott mot underförstådda normer och sådana "klavertramp" lämpar sig väl att framställas på ett underhållande sätt. Korruption kan betraktas ur löjets perspektiv, lika väl som ur upprördhetens eller indignationens. Aktörerna kan beskrivas som komiska snarare än skurkaktiga eller omoraliska. Detta bidrar till att avdramatisera händelserna (jfr. Åkerström, 2002:525 ff). Samtidigt kan det fungera som en gynnsam självpresentation för berättaren, som då tycks säga att "det finns visserligen korruption där jag arbetar med bistånd, men inte värre än att jag kan hantera den och skoja om den".

Den form av mutor där överlämnandet sker (mer eller mindre) diskret verkar vara den som närmast motsvarar våra vardagliga föreställningar om mutor. Men det är möjligt att den form där överlämnandet sker öppet men återgäldandet är dolt kan vara väl så svår att upptäcka, just därför att den inte stämmer lika väl överens med föreställningarna om hur mutor ges och tas emot. Däremot stämmer sådana mutor överens med våra föreställningar om gåvor, där normen är att de ges öppet men där återgäldandet vanligtvis separeras från givandet.⁵¹ Den här typen av mutor kan därför anta en gåvoliknande karaktär. Diskretionsnormerna kring mutor tycks dock inte vara tvingande och generella. Vi har sett att mutor i vissa fall kan vara icke-diskreta både med avseende på överlämnandet och återgäldandet, till exempel beskriver Kaj och Louise sådana situationer i intervjuerna. Här kan omständigheter som de som redan nämnts spela in. Mutan kan vara institutionaliserad till den grad att den inte uppfattas som en muta, eller den som begär mutan kan finna sig i ett så starkt överläge att det inte upplevs vara någon risk med att åsidosätta regeln om diskretion.

51 Julfirandet kan här betraktas som ett undantag, eftersom det vid jul oftast sker ett utbyte av gåvor vid ett och samma tillfälle: A får en julklapp av B, B får en julklapp av A och så vidare. Och det rör sig naturligtvis inte bara om ett utbyte beträffande rent fysiska objekt. Julfirandet är även ett utbyte av samvaro mellan aktörerna. Men återgäldandet kan även vid jul i viss mån ses som separerat från givandet. Det barn som får många julklappar förväntas återgälda gåvorna genom att vara snäll, inte bara under julaften utan även vid andra tidpunkter.

Avslutning

I inledningskapitlet påpekades att syftet med undersökningen är att studera korruption och mutor som i första hand sociala och moraliska, snarare än ekonomiska, fenomen. Jag angav även ambitionen att försöka förstå de beskrivningar som biståndsarbetarna ger uttryck för under intervjuerna när de talar om sina erfarenheter av korruption. När vi nu nått fram till det avslutande kapitlet är det möjligt att fenomenet korruption i vissa avseenden kan framstå som *mer* komplicerat än vad det inledningsvis gjorde. Det ser jag inte som ett misslyckande utan snarare som en del av ämnets natur. Korruption är en mänsklig och social aktivitet med många betydelser och inte heller denna undersökning kan göra anspråk på att ha avtäckt dem alla. Jag vill ändå hävda att undersökningen bidrar till förståelsen av ämnet korruption. Särskilt gäller detta den vardagliga form av korruption som möter ett antal svenska och danska biståndsarbetare i praktiskt biståndsarbete, och inte minst hur denna vardagliga korruption kan beskrivas och omtalas under ett samtal.

Sammanfattning av den empiriska analysen

Biståndsarbetarna talar under intervjuerna om ett antal taktiker för undvikanden. Dessa taktiker kan vara interaktiva eller administrativa, men båda varianterna handlar om hur man på olika sätt kan undvika att bli inblandad i korruption om man blir utsatt för påtryckningar. Mutor kan enligt biståndsarbetarna i många fall undvikas genom att vara väl förberedd, se till att ha alla papper i ordning och ha goda kunskaper om vilka förordningar som gäller i den aktuella situationen. En av biståndsarbetarna beskrev situationen vid gränskontrollen som en "psykologisk maktkamp", där det är viktigt att framstå som orubblig och inte låta sig skrämmas. En annan form av undvikandetaktik handlar om att "bryta isen". Ge-

nom att vara trevlig och inte visa tecken på irritation kan relationen med motparten tinas upp och mutor ibland undvikas.

Samtidigt kan biståndsarbetarnas beskrivningar av hur de hanterar situationerna och framgångsrikt undviker att muta ses som tillfällen till gynnsam självpresentation under intervjuerna. Denna självpresentation eller intrycksstyrning kan vara explicit, genom att beskriva sig själv som "tuff" eller "själsäker", men oftare är den implicit och låter den egna kompetensen illustreras av hur väl man löser problemen.

Biståndsarbetarna talar emellertid inte bara om situationer där de med framgång ägnar sig åt undvikanden; de beskriver även tillfällen då de på något sätt blivit involverade i vad som kan vara korruption. Dessa beskrivningar analyserar jag med hjälp av begreppet redovisande förklaringar eller "accounts". Genom att använda sig av ansvarsbefriande och rättfärdigande förklaringar för handlingar som annars riskerar att bli uppfattade som klandervärda, till exempel givandet av eventuella mutor, kan handlingarna beskrivas och uppfattas som försvarliga och acceptabla. Biståndsarbetarna är nogga med att framhålla att de betraktar korruption som något negativt och icke önskvärt; det är inte bara olagligt utan också principiellt fel att muta någon. Samtidigt beskriver man det ändå som att det i vissa situationer kan vara ursäktligt, ofrånkomligt eller rentav nödvändigt att betala vad som kan vara en muta.

Det kan då röra sig om att hänvisa till andras inflytande över händelseförloppet, tvång, kulturell anpassning eller nödvändigheten av att i någon mån delta i korruption för att kunna utföra biståndsverksamheten. Sådana argument kan ses som förklaringsrepertoarer, som gör det möjligt för aktörerna att formulera förklaringar som kan förstås och uppfattas som rimliga. De ansvarsbefriande förklaringarna förekommer oftare i det empiriska materialet än de rättfärdigande förklaringarna. Det kan bero på att en ansvarsbefriande förklaring inte ifrågasätter den etablerade moralen att korruption bör fördömas utan i stället lyfter fram någon form av begränsningar beträffande det egna ansvaret för handlingen.

Kanske har mutor någon gång betalats ut, förklarar man, men det har i så fall inte gjorts lättvindigt och inte utan skäl. På så sätt kan man bevara sitt anseende som en god och kompetent biståndsarbetare. Redovisande förklaringar är ett sätt att beskriva handlingar som förståeliga och försvarliga inte bara inför andra utan också inför en själv. De kan därmed ses som "handlingsförberedande" eftersom de redovisande förklaringarna tillhandahåller vad som upplevs som gångbara och kulturellt accepterade argument för att utföra en viss handling. Förhållandet kan på ett allmänt plan formuleras som att *om en individ anser sig kunna förklara eller försvara en viss handling så ökar sannolikheten för att individen kommer att utföra denna handling*.

En annan dimension av hur biståndsarbetarna talar om mutor och korruption handlar om olika former av gränsdragningar och kontrasteringar. Korruption är beroende av en social definitionsprocess för att kunna urskiljas som just korrup-

tion; det är inte något fenomen med objektiva och allmängiltiga egenskaper. Gränserna mot andra former av handlingar som definieras som icke-korrupta och legitima sätts i viss mån godtyckligt. Det beskriver jag i termer av ett språkligt gränsdragningsarbete, där det aktuella fenomenet definieras och avgränsas i förhållande till sin omgivning. Till exempel kan det handla om att dra upp gränsen mellan vad som är en gåva och vad som är en muta. Korruption är i denna mening ett område som bjuder in till retorik.

En aspekt av denna retorik handlar om att kontrastera och jämföra den stora och den lilla korruptionen. Man är bland biståndsarbetarna ofta ganska förstående gentemot dem som begär mutor, till exempel bland lägre myndighetspersoner som tullare och poliser. Deras motiv för att begära mutor är fattigdom, menar man, det handlar inte om girighet. Den lilla korruptionen kan alltså beskrivas som förklarlig och i någon mån försvarlig. Den stora korruptionen, som beskrivs i termer av korrupta politiker, organiserad brottslighet och stora penningssummor, framstår däremot konsekvent som oförsvarlig. Samtidigt blir beskrivningarna av det man ser som den stora korruptionen retoriskt betydelsefulla för hur den lilla korruptionen uppfattas – i skuggan av det stora kan det lilla framstå som mer försvarligt.

I beskrivningarna används emellanåt iscensatt tal, det vill säga användning av dialog i direkt eller indirekt anföring. Det iscensatta talet används bland annat för att etablera en position som innebär ett avståndstagande i förhållande till dem som ägnar sig åt korruption. Biståndsarbetarna uttrycker en blandning av tolerans och fördömande när det gäller relationen till dem som begär mutor. Välviljan gentemot människorna i utvecklingsländerna blandas tidvis med en viss frustration och irritation över den korruption som biståndsarbetarna beskriver att de måste hantera i samband med hjälparbetet. I någon mån rör det sig om ett etnocentriskt präglat förhållningssätt där den egna kulturen tas som utgångspunkt för bedömningen av den andre, men samtidigt uttrycks förståelse för dennes situation och agerande.

Ytterligare en dimension handlar om mutans etikett. I intervjuerna finns beskrivningar av vad som kan betraktas som en etikett för hur mutor bör ges och tas emot. Mutor är ett socialt område med sina egna etikettskrav, och dessa präglas framför allt av regeln om diskretion. Huvudregeln är att korrupta transaktioner bör ske diskret, eller ”i skymundan”, som en av biståndsarbetarna uttrycker det. Jag formulerar tre varianter av etikett i samband med mutor, som samtliga åstadkommer ett upprätthållande av diskretionsregeln. Den första varianten innebär att *om överlämnandet av mutan sker öppet så bör återgåldandet vara diskret*. Även det omvända förhållandet bör i de flesta fall vara giltigt. Den andra varianten betyder alltså att *om återgåldandet av mutan sker öppet så bör överlämnandet vara diskret*. Det finns också en tredje variant, som innebär att *om överlämnandet och återgåldandet av mutan sker öppet och i nära anslutning till varandra så bör diskretionen upprätthållas genom anspelningar och tvetydigheter*.

Redovisande förklaringar och vardaglig korruption

Jag har här för avsikt att återvända till och utveckla och fördjupa diskussionen om redovisande förklaringar eller "accounts". Analysen pekar i två riktningar, som inte bör betraktas som motstridiga utan snarare som att de kompletterar varandra. Dels hjälper biståndsarbetarnas beskrivningar av vardaglig korruption oss att bättre förstå begreppet "redovisande förklaringar", dels hjälper begreppet "redovisande förklaringar" oss att bättre förstå vardaglig korruption i samband med bistånd.

Redovisande förklaringar som konstruerande beskrivningar

Mycket i det sociala livet är förhandlingsbart. Det är inte säkert att man är överens om när, hur och varför något behöver förklaras eller om det överhuvudtaget behöver förklaras. Man kan tänka sig att en särskilt övertygande redovisande förklaring gör att det framstår som att ingenting egentligen behöver förklaras. Det går därför inte att entydigt identifiera en redovisande förklaring genom att den innehåller vissa tydligt kännetecknande drag; man måste i stället försöka tolka hela beskrivningens funktion. Richard Buttny (1993:30 ff) påpekar att mycket av den forskning som använt begreppet "accounts" sedan det formulerades av Scott och Lyman (1968) har utgått från en alltför begränsad syn på vad begreppet innebär. Man har enligt Buttny gjort experiment där personer fått ta ställning till hypotetiska situationer eller bett personer rekonstruera hur de förklarat sig i situationer i det förflutna (jfr. Potter & Wetherell, 1987/2002:79 f).

Detta leder till en syn på redovisande förklaringar som entydiga, fixerade och klart avgränsbara yttranden. Ofta förutsätts det också att det finns en tydlig anklagelse som den som ger förklaringen reagerar mot: "it is assumed that one is *merely reacting* to an accusation, rather than *actively construing* and formulating the problematic to use in producing an account" (Buttny, 1993:32; jfr. Antaki, 1994:38 ff). Denna kritik menar jag är värd att ta på allvar. Det är alltså inte så att vi å ena sidan har en objektiv beskrivning av en viss problematisk handling eller händelseförlopp och å andra sidan en tydligt avgränsbar redovisande förklaring beträffande denna problematiska handling. Det är snarare så att de båda aspekterna går in i varandra – den redovisande förklaringen omförhandlar det problematiska tillstånd som ska förklaras. Ett annat sätt att uttrycka det är att förklaringen samtidigt konstituerar den verklighet som den anses förklara. En redovisande förklaring har konstruerande dimensioner, där det som ska förklaras etableras genom själva beskrivningen och därmed kan ses som en del av den redovisande förklaringen: "persons can be seen to establish the facts of what happened through their accountability practices" (Buttny, 1993:168).

Katarina Jacobsson (2005) drar en liknande slutsats om de "accounts" hon funnit bland svenskar dömda för mutbrott och bestickning: "Den dömda har sin inramning där redogörelserna inte bara ska uppfattas som en respons på anklagelser utan hellre som konstituerande handlingar: den egna versionen byggs upp och görs trovärdig genom själva 'redogörelseprocessen'" (ibid:92). Enligt Lars-Christer Hydén (1997) är "accounts" inte detsamma som berättelser. "Accounts" är snarlika berättelser "men innehåller sällan några egentliga narrativa element" (ibid:19). Här menar jag att Hydén förbiser att en "account" kan ges i *formen* av en berättelse, där själva beskrivningen av händelseförloppet bör ses som en del av den "account" som befriar berättaren från ansvar eller rättfärdigar den eventuellt klandervärda handlingen. Det är en sådan utvidgad syn på "accounts" eller redovisande förklaringar som jag förespråkar framför att se dem som enskilda yttranden eller fraser av ansvarsbefriande eller rättfärdigande karaktär. Genom själva versionen (eller konstruktionen) av hela händelseförloppet uppnås en förklarande effekt, som kan vara svår att förstå om vi bara tittar på enskilda yttranden.

Gestaltade moraliska dilemman

Flera av de situationer som biståndsarbetarna beskriver under intervjuerna kan betraktas som olika former av gestaltade moraliska dilemman.⁵² Inte minst gäller detta de rättfärdigande förklaringar som betecknas *medmänsklighet*, *för verksamhetens skull* och *ekonomisk rationalitet*. I vardagligt språkbruk karaktäriseras dilemmat av att vilket val man än gör så får det någon form av negativa konsekvenser. När det gäller en del av de situationer som biståndsarbetarna beskriver kan valet anses stå mellan att antingen 1) följa principen att aldrig delta i någon form av korruption, men med konsekvensen att hjälpen uteblir, eller 2) genomföra hjälpverksamheten, men därmed samtidigt låta sig involveras i någon form av vardaglig korruption. Det ovanstående kan beskrivas som att ett deontologiskt eller "pliktetiskt" förhållningssätt (där etiken härleds ur allmänt giltiga principer) vägs gentemot ett teleologiskt eller "konsekvensialistiskt" förhållningssätt (där handlingens konsekvenser ses som avgörande) (jfr. Lundquist, 1991:35 ff).⁵³

Genom att beskriva situationen som ett val mellan endast två alternativ läggs den retoriska grunden för ett rättfärdigande av handlingssättet. Om det anses ohållbart att avstå från att genomföra hjälpverksamheten, och andra handlingsalternativ saknas, så framstår alternativet att låta sig involveras i den vardagliga korruptionen som den enda rimliga lösningen på det gestaltade dilemmat. Poängen är att denna retoriska dimension förbises om vi väljer att betrakta beskrivningarna

52 Lennart Lundquist (1991:37) påpekar att man bör skilja mellan ett etiskt *dilemma* (där resultatet inte blir tillfredsställande hur man än väljer och där det ur etisk synvinkel inte är givet hur man ska handla) och en etisk *konflikt* (där det visserligen föreligger motsättningar mellan olika hänsyn men där det ur etisk synvinkel är tydligt vilken handling som bör väljas).

av situationerna som ”objektiva” snarare än konstruerade versioner. Undantaget från det principiella motståndet mot korruption rättfärdigas genom att det beskrivna agerandet framstår som den enda lösningen på det moraliska dilemma.

En beskrivning av ett dilemma kan alltså ses som gestaltad i syfte att åstadkomma en övertygande redovisande förklaring, där det valda handlingsalternativet framstår som det mest korrekta. Olika former av etiska förhållningssätt, där till exempel regelföljande ställs mot en handlings konsekvenser, kan då betraktas i termer av kulturella värderingar med en viss spridning som man kan tänka sig intervjupersonerna är bekanta med och i någon mån förhåller sig till – som kulturellt accepterade sätt att gestalta, föra en diskussion om och beskriva moraliska frågor. Man kan tänka sig att deras redovisande förklaringar i någon mån vilar på eller grundar sig i (implicita) moralfilosofiska tankegångar om att ansvar inte kan utkrävas om det finns påverkan av starka yttre omständigheter (ansvarsbefrielse), om det finns övervägande positiva konsekvenser av handlandet (rättfärdiganden) och när tillfredsställande andra alternativ till problemlösning saknas (gestaltande av dilemma).

Ur ett sådant perspektiv kan de etiska förhållningssätten betraktas som en del av ”motivvokabulärerna” (Mills, 1940), ”bakgrundsförväntningarna” (Scott & Lyman, 1968) eller den ”folkliga logiken” (Buttney, 1993) kring korruption och andra potentiellt klandervärda fenomen, som kan bidra till en förståelse av varför biståndsarbetarnas redovisande förklaringar ser ut som de gör. Biståndsarbetarna använder sig av vad som kan beskrivas som hela den ”moraliska paletten”. I beskrivningarna av hur de löser olika praktiska problem kombinerar de drag från olika etiska perspektiv och använder dessa kreativt och retoriskt. De kan på så sätt ses som en del av biståndsarbetarnas – och även läsarens och lyssnarens i den mån vi förstår och kan relatera till dem – förklaringsrepertoarer.

Redovisande förklaringar och förståelsen av korruption

Vad kan då en analys av redovisande förklaringar lära oss om korruption och mutor? För mig ligger nyckeln i vad jag talade om i inledningen av kapitel sex, där jag nämner att jag fick upp ögonen för begreppet ”accounts” genom vad jag tolkade som en viss kluvenhet i biståndsarbetarnas beskrivningar. Å ena sidan hand-

53 Det bör tilläggas att de etiska begreppen är mer mångfasetterade än vad denna kortfattade presentation antyder. Till exempel kan en skiljelinje dras mellan teleologisk etik (där konsekvenserna är avsedda mål) och konsekvensialistisk etik (där konsekvenserna kan vara icke avsedda), även om de båda begreppen ibland behandlas som liktydiga (Miller, Roberts & Spence, 2005:65 ff). Det är också möjligt tala om andra etikformer, till exempel en professionsetik som är kopplad till personens yrke och utbildning (Lundquist, 1991:36). Ulla, som är lärare, säger under intervjun att det var vanligt med fusk i skolan i landet där hon arbetade och att detta var något som betraktades med överseende av de lokala lärarna. Hon påpekar att ”som lärare så tycker jag inte att du kan gå med på att vid en skrivning så fuskas det” och aktualiserar på så sätt en moral som knyter an till hennes profession som lärare.

lar det om en kultur med antikorruptiva värderingar och dessutom en verksamhet i det godas tjänst. Å andra sidan handlar det om att hantera vardagliga arbetssituationer i miljöer som beskrivs som korrupta. Svenska Sida betonar i *Sidas antikorrupsionsregel* (Sida, 2004) vikten av kommunikation när det gäller korruptionsfrågor, ens chef ska till exempel alltid underrättas vid misstankar om korruption. Man inser dock att frågor om korruption kan vara svåra att bedöma för den enskilde: "Att behöva konkretisera misstankar om oegentligheter är en svår och krävande uppgift, som ställer krav på stark integritet och en egen moralkompass" (ibid:19). Stora delar av denna avhandling kan sägas handla just om hur biståndsarbetarnas "moralkompass" ser ut och hur den kan formuleras retoriskt. Genom att analysera biståndsarbetarnas beskrivningar i termer av redovisande förklaringar får vi en inblick i hur de formulerar vad de ser som rimliga lösningar på de problem som kan uppstå.

Lösningarna är i en mening praktiska, i den mån de ses som handlingar utförda för att hantera de beskrivna situationerna. Men de är också *retoriska* – det handlar om att kunna beskriva och förklara sina ställningstaganden så att de uppfattas som förståeliga och acceptabla, både för andra och för en själv. Vi har sett hur kriminologiskt orienterade forskare som Edwin H. Sutherland (1949), Donald Cressey (1953) och Gresham Sykes och David Matza (1957) alla på sitt sätt framhävde betydelsen av hur den eventuella överträdelsen kunde beskrivas i termer av en rationalisering eller en neutralisering. På så sätt kunde överträdelsen jämkas samman med den konventionella moralen. Genom användandet av redovisande förklaringar blir det möjligt för biståndsarbetarna att förena dels ett principiellt ställningstagande mot korruption, dels viss inblandning i vad som kan beskrivas som korrupta praktiker, om än i liten skala. Det blir då möjligt att någon gång delta i korruption utan att uppleva att det grundläggande antikorruptiva ställningstagandet har förändrats.

Det bör än en gång betonas att de redovisande förklaringarna inte ska betraktas som efterhandskonstruktioner. I en mening pekar förklaringarna visserligen bakåt, mot handlingar som skett någon gång i det förflutna. Men förklaringarna är samtidigt "förhandskonstruktioner" eftersom de även pekar *framåt* – de är beskrivningar som uppenbarligen upplevs som giltiga av biståndsarbetarna här och nu. De kan därför ses som riktade även mot kommande handlingar. Om en eventuell muta i det förflutna kan förklaras eller försvaras genom att exempelvis tala om kulturell anpassning, tidsbrist, medmänsklighet eller ekonomisk rationalitet, så möjliggör tillgången till dessa förklaringsrepertoarer andra och liknande handlingar i framtiden. Biståndsarbetarnas redovisande förklaringar säger därför något inte bara om hur deras förhållande till korruption har *varit* utan också hur det kan tänkas *bli*.

Vilken praktisk nytta kan man ha av en analys av redovisande förklaringar, om målet är att bekämpa korruption? På ett allmänt plan är det naturligtvis bra att öka kunskaperna om det fenomen som man vill åtgärda, vare sig det gäller kor-

ruption eller något annat. Men jag tror också att begrepp som rationaliseringar, neutraliseringar och redovisande förklaringar kan ge ledtrådar till varför satsningar på korruptionsbekämpning i form av policyutvecklande insatser inte alltid verkar vara särskilt framgångsrika. Även om ambitionen är att göra handlingsprogram och regelverk praktiskt användbara så finns det alltid en möjlighet för den enskilde att finna ”undantaget som bekräftar regeln”. Det är alltid möjligt att formulera mer eller mindre rimliga förklaringar till varför avsteg från policyn måste göras i det särskilda fallet; det kan rentav vara möjligt att beskriva handlingen på ett sådant sätt att den överhuvudtaget inte framstår som något regelbrott. Som gräsrötsbyråkrater har biståndsarbetarna dessutom tillräckligt manöverutrymme för att i vardagliga situationer kunna agera på ett sätt som de själva anser är lämpligt, nödvändigt och försvarligt (Lipsky, 1980).

Ett sätt att i en organisation få bättre insikt om hur dess medlemmar resonerar – vilka handlingssätt de upplever som försvarliga respektive oförsvarliga – kan vara att utgå från praktiska, vardagliga situationer eller konkreta ”fall” och diskutera med organisationsmedlemmarna hur sådana situationer bör bedömas och hanteras. Man kan också tänka sig någon form av rollspelsaktiviteter, eftersom det ofta verkar röra sig om situationer som kräver en viss praktisk förhandlingsvana. I samband med ett sådant arbete bör det då vara möjligt att inom organisationen uppmärksamma några vanliga argument för att förklara eller försvara korruption och lyfta fram och granska dessa kritiskt (Jacobsson & Wästerfors, 2003:119).

På så sätt kan en fördjupad förståelse av redovisande förklaringar i samband med vardaglig korruption leda till en större medvetenhet om hur arbetsrutinerna bör utformas. Det är dock inte givet att analysen resulterar i strängare och mer omfattande policys mot korruption, även om ett sådant resultat kan tyckas ligga närmast till hands. En annan möjlighet är att policyn nyanseras och att det konkreta fallet framstår som något acceptabelt som organisationen kan lära sig att leva med. Vi är därmed tillbaka i den tidigare förda diskussionen om hur korruption ska definieras. Det är inte givet att definitionerna ständigt bör expandera och allt fler handlingar därmed ”moraliseras” och betecknas som korrupta – det kan också vara en poäng att i vissa fall inskränka och begränsa definitionerna.

Slutord

Det råder ingen tvekan om att korruption nu i början av 2000-talet upplevs som ett angeläget ämne att studera. Däremot kan det inte sägas att det finns en enighet kring hur korruptionen ska definieras, mätas och åtgärdas. Det verkar dock idag vara mindre vanligt att betrakta korruption med överseende eller som någonting som kan ha positiva effekter; det finns en konsensus bland aktörer som FN,

Världsbanken och Transparency International om att sätta antikorrup­tion högt upp på agendan och det gäller även biståndsorganisationerna. Samtidigt kan den koncentrerade uppmärksamheten när det gäller att bekämpa korruption studeras som ett fenomen i sin egen rätt, något som påpekats av antropologen Steven Sampson (2005).

Våren 2003 deltog jag i konferensen "Re/Constructing Corruption" som anordnades av University of East Anglia i Norwich, England. Det var en interdisciplinär konferens om korruption med presentatörer och talare från ett flertal olika länder och forskningsdiscipliner: sociologi, statsvetenskap, ekonomi, antropologi, psykologi med flera. Detta speglar mångfalden av möjliga perspektiv. Konferensen i Norwich gav även prov på en bredd när det gäller aktörerna inom korrup­tionsforskningen. Deltagare från organisationer som Världsbanken och Transpa­rency International samsades med forskare och doktorander från såväl länder i väst som utvecklingsländer och från både stora och små läroinstitutioner. När det gäller den fortsatta forskningen om korruption ser ekonomen Arvind K. Jain (2001:99 ff) det som den allra viktigaste aspekten att den bör vara just interdis­ciplinär. Forskningen om korruption beskrivs som fragmentariserad, med snäva perspektiv där forskarna bara rör sig inom sina egna expertområden. Det behövs i stället mer samarbete mellan forskare från olika discipliner.

Även statsvetaren Robert Williams (2000) betraktar korruption som ett äm­nesområde där många olika infallsvinklar är relevanta för att förstå fenomenet och pekar på bredden av det som skrivits inom området: "Corruption seems to be a subject which invites varying mixtures of theory and empiricism, micro and ma­cro analysis, explanation and prescription, and case studies and comparative analysis" (ibid:xi). Jain (2001:101) påpekar att de kulturella aspekterna har en stor betydelse och undrar till exempel vilka kulturella faktorer som gör att korrup­tionen relativt sett är låg i de skandinaviska länderna. Det är visserligen viktigt att studera de länder där korrup­tionen anses vara hög, men lärdomar kan även dras genom att studera vad det är som gör att korrup­tionen i vissa länder är låg. Över­lag rekommenderar Jain ett brett angreppssätt, med studier av korruption på såväl mikro- som makronivåerna.

Det är möjligt att litteraturen om korruption kommer att fortsätta växa åt­minstone under de närmaste åren, att den "rasande ström" av litteratur som Wil­liams (2000) beskrev i inledningen fortsätter med oförminskad styrka. I så fall är det min förhoppning, liksom Jains och Williams, att den fortsatta forskningen om korruption präglas av en mångfald av perspektiv. Det är legitimt och nödvän­digt att försöka nå fram till en någorlunda rättvisande bild av hur korrup­tionen ser ut i ett givet samhälle, vilka orsakerna är, vilka konsekvenserna är och vad som kan göras åt saken. Detta innebär bland annat den svåra uppgiften att försöka nå fram till kvantitativa mått på korruption som uppfyller rimliga reliabilitets- och validitetskrav, och att genom politiska, ekonomiska, sociala och rättsliga åtgärder förebygga och bekämpa korruption.

Samtidigt ser jag det som viktigt och lika nödvändigt att studera korruption som beroende av en symbolisk produktion i samhället. Vad korruption är och hur den ska definieras är ständigt föremål för diskussioner och förhandlingar. Det är inte något objektivt faktum utan något som förändras över tid och rum och som är beroende av vad aktörerna vill åstadkomma med sina definitioner. Begreppen korruption och mutor är intimt knutna till den symboliska världen med dess meningsskapande aktiviteter, där det till exempel kan handla om betydelseangivelser i form av särskiljanden respektive sammanföranden av olika begrepp eller handlingar. Vad korruption och mutor *betyder* är en relevant och grundläggande fråga, och som sådan är den en förutsättning för att förstå fenomenet. Korruption måste benämnas som något, kallas för något, kategoriseras som något, och detta "något" framstår sällan som självklart eller entydigt, varken ur ett historiskt eller ett nutida perspektiv. Det finns inget entydigt svar på frågan om vad korruption "är" – det är snarare så att mångtydigheten och mängden av möjliga svar på frågan är en del av fenomenets natur.

Summary

In this study corruption and bribery have been investigated as social and moral, rather than economic, phenomena. How do Swedish and Danish aid workers view their encounters with everyday corruption in developing countries? In what ways are bribes condemned, excused, or justified? While aid workers may feel obliged to adhere to Western norms when it comes to corruption, they are also expected to work as efficiently as possible in regions often described as corrupt. The analysis concentrates on the ways in which the aid workers describe their experiences of everyday or 'petty' corruption. For example, this may involve paying bribes to customs officials to allow an aid shipment to pass, or to obtain various permits from the local authorities. It may also involve other forms of petty corruption, such as dealing with the inappropriate use of aid funds or materials at a local level.

Method, material and analytical concepts

The empirical material consists of seventeen individual interviews with aid workers, of whom two were Danish and the rest Swedish, supplemented with a group interview with four participants. Eight of the interviewees were female and thirteen male; their ages ranged from twenty-five to sixty-five. Obviously, the term 'aid work' applies to a wide range of practices. The aid workers interviewed here have experience of practical aid work at different levels, be it voluntary work, consulting work, project management, or aid shipment work, in aid and charity organisations of all sizes. All the interviewees work with aid in different areas: aid shipments of clothes or medical supplies, education, agriculture, health care, children's and women's projects, and so on. A range of regions is represented in the study: Eastern Europe, Africa, Asia, and Latin America. The anonymity of the interviewees has been preserved by using fictitious names, and by anonymising the organisations and regions involved, while all the interviews were tape-recorded and transcribed. Corruption and bribery may be viewed as sensitive topics and difficult to talk about in interviews, but this issue should not be overemphasised.

The sensitive nature of a topic should not be taken for granted; rather it should be viewed as being constituted interactionally (Bergmann, 1992:154; Silverman, 2004:119 ff).

In addition to studying the substance of the aid workers' stories, much of the analysis focuses on the empirical material as a rhetorical and interactional construct shaped during the interviews. Concepts such as 'presentation of self', 'face work', and 'impression management' are discussed (Goffman, 1959/1994; 1967; 1971). This rhetorically oriented approach is inspired by the research in fields such as social constructionism (Berger & Luckmann, 1966/1979), discourse analysis (Potter, 1996/2000; Winther Jørgensen & Phillips, 2000), and narrative analysis (Riessmann, 1993; Hydén, 1997). An important tool in the analysis of the material is the concept of 'accounts' (Scott & Lyman, 1968; Buttny, 1993; Antaki, 1994). Accounts are linguistic devices used by social actors to explain (potentially) unanticipated, untoward or immoral acts, thereby seeking to 'repair' any resulting damage to the individual's reputation. The way in which the aid workers describe situations where, for example, they have paid what may be thought of as a bribe, can be viewed as formulating accounts for their actions. They tell their version of the story so that their actions will be understood as reasonable.

Corruption and related fields of research

Corruption has in recent years emerged as an important issue in social science research. It has received a great deal of attention, not only from scholars, but also from the media and the legal profession. It is particularly in relation to developing countries that corruption is described as a problem. A review of the literature reveals certain themes: definitions of corruption, measuring corruption, the anti-corruption movement, and the rhetoric of bribery.

Many scholars have noted the problem of defining and measuring corruption. Therefore, it is important to study the different ways in which corruption is conceived and constructed, rhetorically, by various social actors. Theories of economic or 'white-collar' crime, and theories of gift-giving, are helpful in such an investigation. The concepts of rationalisations (Sutherland, 1949:240; Cressey, 1953:93 ff) and techniques of neutralisation (Sykes & Matza, 1957) are essential for understanding how criminal activities can be described in socially approved ways. By describing, for example, an embezzlement as a 'loan', it is possible to commit economic crimes without labeling the act as criminal. Marcel Mauss' *The Gift* (1925/1972) emphasises the reciprocity of gift-giving. The notion of 'giving back' is important in understanding bribes, which can be viewed as a special cate-

gory of gifts, namely 'blameworthy gifts' (Wästerfors, 2004:203 ff); as 'exaggerated' gifts, bribes have particularly pronounced expectations of reciprocity. Describing a particular act as a gift, rather than a bribe, may be used rhetorically in conversation to define the act as legitimate and acceptable.

The empirical analysis

The interviewed aid workers describe a variety of 'avoidance tactics' for bribery or corruption in general. These tactics can be interactive or administrative. On many occasions, the aid workers argue that bribes can be avoided by being well-prepared, having all paperwork in perfect order, and knowing what regulations that are applicable in the situation at hand. One aid worker described dealing with demands for bribes at border crossings as a psychological power struggle, where it was important to portray oneself as 'unyielding', and to refuse to be intimidated. Another interactive way of avoiding bribes was described as 'breaking the ice'. By being friendly and disguising any frustration or irritation, it was sometimes possible to establish 'warmer' relations with the customs officers, for example, and so avoid having to pay bribes. The aid workers' descriptions of how they successfully avoid paying bribes can also be seen as occasions for favorable impression management during the interviews. By portraying themselves as clever or 'tough' in dealing with difficult situations, they paint an image of themselves as competent and moral aid workers.

The aid workers do not only describe their successes in avoiding bribes and corruption; they talk about situations where in some way they got involved with everyday corruption. These passages are analysed by using the concept of accounts, introduced by Marvin B. Scott & Stanford M. Lyman (1968; Buttny, 1993; Antaki, 1994). By combining explanations that outline limited responsibilities with justifications, the aid workers describe their actions as reasonable and acceptable. They argue that in general corruption is condemnable, but they also suggest it may sometimes be necessary to break with the general principle of anti-corruption. The aid workers account for their actions in a variety of ways, which include shifting the responsibilities for paying bribes on to others, adapting to a foreign culture (where corruption is described as common), being 'forced' to bribe, or portraying the actions as justified as being humane, economically rational, or simply necessary for getting the job done.

The different arguments that might be used to account for their actions amount to 'explanation repertoires'. These are arguments recognised by social actors as valid explanations for the acts in question, and as such they bear a resemblance to related concepts such as 'vocabularies of motive' (Mills, 1940), 'back-

ground expectancies' (Scott & Lyman, 1968), and 'folk logics' (Buttny, 1993). References to the limitations of responsibility are more common than justifications of the aid workers' actions. Possibly this is because referring to limits on responsibility does not call into question the general feeling that corruption is condemnable, but instead highlights the constraints on their ability to act (Buttny, 1993:28).

Another rhetorical dimension displayed during the interviews is 'boundary-work' (Gieryn, 1999) and the use of contrasts (Smith, 1978:39 ff; Ehn & Löfgren, 1982/1994:111 f; Sarangi & Clark, 2002:298 ff). Corruption is dependant on a social definition process being understood as corruption; it is not a phenomenon with essential and objective properties. The boundaries drawn between bribes (defined as corrupt) and gifts (defined as non-corrupt) are in a sense arbitrary. This boundary-work is something that the aid workers perform during the interviews, when they describe certain acts as unacceptable and others as acceptable. Rhetorically, it can be achieved by contrasting 'grand' corruption – involving large sums of money, organised crime, corrupt politicians, and so on – with 'petty' corruption that the aid workers themselves experience in their everyday work. Petty corruption is described as being motivated by poverty and difficult living conditions, while grand corruption stems from more dubious motives such as greed, and is generally condemned by the aid workers.

The aid workers' descriptions can also be viewed as their attempt to position themselves against corruption. One way they do this is by using reported speech, referring to the use of voices – the speaker's own or other people's, real or imagined – in conversation (Bergmann, 1993; Buttny, 1997; Holsánová, 1998; Jacobsson, 2000; Adelswärd, Holsánová & Wibeck, 2002). Reported speech may have several different functions: for example, it can be used to support one's own as well as to contest other's arguments. Here the crucial aspect is the aid workers' rendition of their dialogue with those demanding bribes (customs officers, police officers, and so on). With reported speech, the aid workers are able to distance themselves from the people who are involved in everyday corruption, thereby positioning themselves as opposed to corruption. In talking about the people who demand bribes, there is a mixture of understanding and tolerance ('it is understandable that they demand bribes, because they are poor') and disapproval and condemnation ('but they should not demand bribes, because the aid is intended for those who are even poorer').

This leads us to what might be called the etiquette of bribes. There are many elements in the interviews that tend to a definition of such an etiquette, the most salient being the importance of discretion. Based on the interview material, three variants can be discerned, that all serve to establish and uphold the rule of discretion: first, if the bribe is not concealed, recompense should be discreet; second, if recompense is not concealed, the bribe should be discreet; and third, if both the

bribe and recompense are not concealed and follow closely upon each other, discretion may be established and maintained by creating ambiguities.

Concluding remarks

The analysis of how the aid workers use accounts to explain their possible involvement in everyday corruption contributes not only to our understanding of corruption, but also to our understanding of accounts and how they are used in conversation. Much of our social life can be deemed to be negotiable; there need not be agreement among social actors about when, why, or how something should be accounted for, or even whether an explanation is needed in the first place. To appreciate how accounts work it is important to look at the whole version of the events, rather than isolated utterances (Buttny, 1993:30 ff; Antaki, 1994:38 ff). In formulating the account, the 'facts' of what happened are established. The account not only explains the event but, at the same time, constitutes the event explained in the actor's version of what happened (Buttny, 1993:168; Jacobsson, 2005:92).

Several of the situations described during the interviews amount to what might be termed moral dilemmas. The aid workers may, for example, describe a situation at customs where they either must pay a bribe, or return to Sweden with the aid shipment. This can be analysed in ethical terms as a conflict between rule-following (deontological ethics) and judging an act in the light of its consequences (consequential ethics). However, this kind of description may also be analysed rhetorically, since in describing the situation as a dilemma, the rhetorical foundation for a possible account is laid. If it is unacceptable to return to Sweden with the aid shipment, the only other solution is to pay a bribe. Hence, paying the bribe may seem the reasonable alternative.

When the aid workers refer to organisational policies, it is mainly in general terms, such as 'we do not accept corruption', but when describing concrete, everyday situations where they encounter corruption, the solutions seem more improvised and spontaneous, at a remove from policy statements. They describe their solutions as ways of addressing the problem 'there and then', but their descriptions are also rhetorical in the sense that actions are explained and justified. Accounts are not only constructions given 'after the fact'; they are also constructions 'before the fact'. They are explanations that the aid workers apparently view as relevant here and now, and as such may also be seen as anticipatory, pointing to possible acts in the future. Account analysis tells us not only about the aid workers' positions on corruption in the past, but also how they may position themselves in the future.

Corruption is a subject that demands interdisciplinary research, with analysis on both micro and macro levels, and qualitative as well as quantitative studies. Important as it is to map and to fight corruption, it must be remembered that it is not a phenomenon with objective or universal properties. Rather, it is a phenomenon that social actors define in different ways, going on to use the definitions to achieve practical, interactional goals when seeking to condemn or justify various acts. Many scholars have pointed to the problems of defining and measuring corruption, which makes it relevant to study the different ways in which corruption is conceived and constructed by various social actors. What corruption *means* is a valid and fundamental question, and as such is a necessary precondition for a fuller understanding of the subject.

Litteratur

- Adelswärd, V. (1988), *Styles of Success. On impression management as collaborative action in job interviews*, Linköping: Department of Communication Studies
- Adelswärd, V. (1997), Berättelser från älgpasset. Om metoder för att analysera jaktberättelsers struktur, poäng och sensmoral, i Hydén, L.-C. & Hydén, M. (red.), *Att studera berättelser*, Liber: Stockholm
- Adelswärd, V., Holsánová, J. & Wibeck, V. (2002), Virtual talk as a communicative resource. Explorations in the field of gene technology, i *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 12.1 (2002), 3-26
- Adler, P. A. & Adler, P. (2001), The reluctant respondent, i Gubrium, J. F. & Holstein, J. A. (eds.), *Handbook of Interview Research*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Alatas, S. H. (1968/1980), *The Sociology of Corruption. The Nature, Function, Causes and Prevention of Corruption*, Singapore: Times Books International
- Allahyari, R. A. (2000) *Visions of Charity. Volunteer Workers and Moral Community*, Berkeley: University of California Press
- Andersson Cederholm, E. (1999), *Det extraordinära lockelse. Luffarturistens bilder och upplevelser*, Lund: Arkiv förlag
- Andersson, S. (2002), *Corruption in Sweden. Exploring Danger Zones and Change*, Umeå: Department of Political Science
- Antaki, C. (1994), *Explaining and Arguing. The Social Organization of Accounts*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Antaki, C. & Widdicombe, S. (eds.) (1998), *Identities in Talk*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Asplund, J. (1980), *Socialpsykologiska studier*, Stockholm: Almqvist & Wiksell Förlag
- Asplund, J. (1987), *Om hälsningsceremonier, mikromakt och asocial pratsamhet*, Göteborg: Bokförlaget Korpen
- Asplund, J. (1987/1992), *Det sociala livets elementära former*, Göteborg: Bokförlaget Korpen
- Austin, J. (1955/1982), *How to Do Things With Words*, Oxford: Oxford University Press
- Bakhtin, M. M. (1981/1982), *The Dialogic Imagination. Four essays by M. M. Bakhtin*, Austin: University of Texas Press
- Bardhan, P. (1997), Corruption and Development: A Review of the Issues, *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXV (September 1997), 1320-1346
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966/1979), *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*, Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Bergmann, J. R. (1992), Veiled morality: notes on discretion in psychiatry, i Drew, P. & Heritage, J. (eds.), *Talk at Work. Interaction in Institutional Settings*, Cambridge: University Press
- Bergmann, J. R. (1993), *Discreet Indiscretions. The Social Organization of Gossip*, New York: Aldine de Gruyter
- Bergmann, J. R. (1998), Introduction: Morality in Discourse, i *Research on Language and Social Interaction*, 31 (3&4), 279-294, Mahwah, New Jersey & London: Lawrence Erlbaum Associates

- Billig, M. (1996), *Arguing and Thinking. A Rhetorical Approach to Social Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press
- Bourdieu, P. (1995/1999), *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingssteori*, Göteborg: Bokförlaget Daidalos
- Braithwaite, J. (1985), White Collar Crime, i *Annual Review of Sociology*, Vol. 11 (1985), 1-25
- Bryman, A. (2002), *Samhällsvetenskapliga metoder*, Malmö: Liber ekonomi
- Burke, K. (1962), *A Grammar of Motives & A Rhetoric of Motives*, Cleveland & New York: The World Publishing Company
- Buttny, R. (1993), *Social Accountability in Communication*, London, Newbury Park & New Delhi: SAGE Publications
- Buttny, R. (1997), Reported speech in talking race on campus, i *Human Communication Research*, juni 1997
- Börjesson, M. (2003), *Diskurser och konstruktioner. En sorts metodbok*, Lund: Studentlitteratur
- Cars, T. (2001), *Mutbrott, bestickning och korruptiv marknadsföring. Andra upplagan*, Stockholm: Norstedts Juridik
- Cody, M. J. & McLaughlin, M. L. (1988), Accounts on trial: oral arguments in traffic court, i Antaki, C. (ed.), *Analysing Everyday Explanation*, London, Newbury Park, Beverly Hills & New Delhi: SAGE Publications
- Coleman, J. W. (1989), *The Criminal Elite. The Sociology of White Collar Crime*, New York: St. Martin's Press
- Coleman, J. W. (2001), The Causes of White-Collar Crime and the Validity of Explanation in the Social Sciences, i Lindgren, S.-Å. (ed.), *White-Collar Crime Research. Old Views and Future Potentials*, BRÅ-rapport 2001:1
- Cressey, D. R. (1953), *Other People's Money. A Study in the Social Psychology of Embezzlement*, Glencoe, Illinois: The Free Press
- Doig, A. & Theobald, R. (2000), Introduction: Why Corruption?, i Doig, A. & Theobald, R. (eds.), *Corruption and Democratisation*, London & Portland (Oregon): Frank Cass
- Doig, A. (2000), In the State We Trust? Democratisation, Corruption and Development, i Doig, A. & Theobald, R. (eds.), *Corruption and Democratisation*, London & Portland (Oregon): Frank Cass
- Douglas, M. (1992/1996), *Risk and Blame. Essays in Cultural Theory*, London & New York: Routledge
- Draper, S. W. (1988), What's going on in everyday explanation?, i Antaki, C. (ed.), *Analysing Everyday Explanation*, London, Newbury Park, Beverly Hills & New Delhi: SAGE Publications
- Drew, P. (1998), Complaints About Transgressions and Misconduct, i *Research on Language and Social Interaction*, 31 (3&4), 295-325, Mahwah, New Jersey & London: Lawrence Erlbaum Associates
- Ehn, B. & Löfgren, O. (1982/1994), *Kulturanalys*, Malmö: Gleerups Förlag
- Fairclough, N. (1992/1995), *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press
- Garfinkel, H. (1967), *Studies in ethnomethodology*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Gieryn, T. F. (1999), *Cultural Boundaries of Science. Credibility on the Line*, Chicago & London: The University of Chicago Press
- Goffman, E. (1959/1994), *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*, Stockholm: Rabén Prisma
- Goffman, E. (1967), *Interaction Ritual. Essays in Face-to-Face Behavior*, Chicago: Aldine Publishing Company
- Goffman, E. (1969), *Strategic Interaction*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Goffman, E. (1971), *Relations in Public. Microstudies of the Public Order*, New York: Basic Books
- Gong, T. (1997), Forms and Characteristics of China's Corruption in the 1990s: Change with Continuity, i Williams, R. & Theobald, R. (eds.) (2000), *The Politics of Corruption 2: Corruption in the Developing World*, Cheltenham & Northampton: Edward Elgar Publishing Limited

- Goode, E. & Ben-Yehuda, N. (1994), *Moral Panics. The Social Construction of Deviance*, Oxford & Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers
- Grødeland, Å. B., Koshechikina T. Y. & Miller, W. L. (1998), 'Foolish to Give and Yet More Foolish Not to Take' – In-depth Interviews with Post-Communist Citizens on Their Everyday use of Bribes and Contacts, i *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, No. 4, 1998, 651-677
- Grønmo, S. (1982), Forholdet mellom kvalitative och kvantitative tilnærminger i samfunnsforskningen, i *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*, Holter & Kalleberg (red.), Oslo: Universitetsforlaget
- Hammersley, M. & Atkinson, P. (1995/2003), *Ethnography. Principles in Practice*, London & New York: Routledge
- Hanlon, J. (2004), Do donors promote corruption?: the case of Mozambique, i *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 4, 747-763
- Harris, S. R. (2003), Studying Equality/Inequality: Naturalist and Constructionist Approaches to Equality in Marriage, i *Journal of Contemporary Ethnography*, Vol. 32 No. 2, April 2003, 200-232
- Hewitt, J. P. & Stokes, R. (1975), Disclaimers, i *American Sociological Review*, Vol. 40, No. 1, 1-11
- Holmqvist, K. & Holsánová, J. (1996), "Jag längtar efter svensk kvalitét och tänkande...". Hur vi använder kategoriseringar i samtalet, i *Lund University Cognitive Studies*, 49, 1996
- Holsánová, J. (1998), Att byta röst och rädda ansiktet. Citatanvändning i samtal om de andra, i *Språk och stil*, nr. 8, 1998
- Holstein, J. A. & Gubrium, J. F. (1995), *The Active Interview*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Hulm, P. (2004), Firms Gang Up Against Bribes, i *International Trade Forum*, No. 1, 18-19
- Hydén, L.-C. (1997), De otaliga berättelserna, i Hydén, L.-C. & Hydén, M. (red.), *Att studera berättelser*, Liber: Stockholm
- Jacobsson, K. (2000), *Retoriska strider. Konkurrerande sanningar i dövvärlden*, Lund: Palmkrons Förlag
- Jacobsson, K. & Wästerfors, D. (2003), På tal om mutor. Gästfrihet, tacksamhet och sedvänja som korruptionens motivvokabulärer, i Korsell, L. (red.), *Förebyggande metoder mot ekobrott. En antologi*, Brottsförebyggande rådet: Rapport 2003:10
- Jacobsson, K. (2005), *Mutor och moral – motstridiga versioner i svenska rättsfall*, Research Report 2005:1, Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour, Lund: Sociologiska institutionen
- Jain, A. K. (2001), Corruption: A Review, i *Journal of Economic Surveys*, Vol. 15, No. 1, 2001
- Johannesson, K. (1998/2000), *Retorik eller konsten att övertyga*, Stockholm: Norstedts
- Karlström, B. (2003), *Korruptionens anatomi. Orsaker, konsekvenser och botemedel*, Corruption – Working Paper No. 1, Stockholm: Metodenheten, Sida
- Katz, J. (1988), A theory of qualitative methodology: the social system of analytic fieldwork, i Emerson, R. M. (ed.), *Contemporary Field Research. A Collection of Readings*, Prospect Heights, Illinois: Waveland Press
- Leppänen, V. (huvudförfattare) & Thelander, J. (2001), *Utforskning och värdering av problem i telefonsamtal till primärvården*, Research Program in Medical Sociology, 2001:1, Lund: Sociologiska institutionen
- Levine, D. N. (1995), *Visions of the Sociological Tradition*, Chicago & London: The University of Chicago Press
- Lindgren, S.-Å. (1998), *Om brott och straff. Från sociologins klassiker till modern kriminologi*, Lund: Studentlitteratur
- Lindgren, S.-Å. (2000), *Ekonomisk brottslighet. Ett samhällsproblem med förbinder*, Lund: Studentlitteratur

- Lipsky, M. (1980), *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*, New York: Russell Sage Foundation
- Little, W. (1992), Political Corruption in Latin America, i Williams, R. & Theobald, R. (eds.) (2000), *The Politics of Corruption 2: Corruption in the Developing World*, Cheltenham & Northampton: Edward Elgar Publishing Limited
- Loseke, D. R. (1999), *Thinking About Social Problems. An Introduction to Constructionist Perspectives*, New York: Aldine de Gruyter
- Lundberg, M. (2001), *Vilja med förhinder. Polisens samtal om kvinnomisshandel*, Stockholm & Stehag: Symposion
- Lundquist, L. (1991), *Etik i offentlig verksamhet*, Lund: Studentlitteratur
- Mars, G. (1982), *Cheats at Work. An Anthropology of Workplace Crime*, London, Boston & Sydney: Unwin Paperbacks
- Mauss, M. (1925/1972), *Gåvan*, Uppsala: Argos Förlag
- May, T. (2001), *Samhällsvetenskaplig forskning*, Lund: Studentlitteratur
- McMullan, M. (1961), A Theory of Corruption: Based on a consideration of Corruption in the Public Services and Governments of British Colonies and Ex-Colonies in West Africa, i Williams, R. (ed.) (2000), *The Politics of Corruption 1: Explaining Corruption*, Cheltenham & Northampton: Edward Elgar Publishing Limited
- Miller, W. L. (2003), *Corruption and Corruptibility*, konferenspaper
- Miller, S., Roberts, P. & Spence, E. (2005), *Corruption and Anti-Corruption. An Applied Philosophical Approach*, Upper Saddle River (New Jersey): Pearson Prentice Hall
- Mills, C. W. (1940), Situated actions and vocabularies of motive, i *American Sociological Review*, Vol. 5, No. 6, 904-913
- Neild, R. (2002), *Public Corruption. The Dark Side of Evolution*, London: Anthem Press
- Noonan, J. T. Jr. (1984), *Bribes*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press
- O'Connor, P. E. (1994), 'You could feel it through the skin': Agency and positioning in prisoners' stabbing stories, i *Text* 14, (1), 45-75
- Olivier de Sardan, J. P. (1999), A moral economy of corruption in Africa?, i Williams, R. (ed.) (2000), *The Politics of Corruption 1: Explaining Corruption*, Cheltenham & Northampton: Edward Elgar Publishing Limited
- Pavara, V. (1996), *Interpreting Corruption. Elite Perspectives in India*, New Delhi, Thousand Oaks & London: SAGE Publications
- Potter J. & Wetherell, M. (1987/2002), *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Potter, J. (1996), Discourse Analysis and Constructionist Approaches: Theoretical Background, i John T. E. Richardson (ed.), *Handbook of qualitative research methods for psychology and the social sciences*, Leicester: BPS Books
- Potter, J. (1996/2000), *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Potter, J. (2004), Discourse Analysis, i Hardy, M. & Bryman, A. (eds.), *Handbook of Data Analysis*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Reisman, W. M. (1979), *Folded Lies. Bribery, Crusades and Reforms*, New York: The Free Press
- Riessman, C. K. (1993), *Narrative Analysis*, Newbury Park, London & New Delhi: SAGE Publications
- Riley, S. P. (1999), Petty corruption and development, i *Development in Practice*, Vol. 9, No. 1-2, February 1999
- Rist, G. (1997), *The History of Development. From Western Origins to Global Faith*, London & New York: Zed Books
- Robertson, A. F. (2003), *Misinterpreting Corruption*, konferenspaper

- Rose-Ackerman, S. (1999), *Corruption and Government. Causes, Consequences and Reform*, Cambridge: Cambridge University Press
- Sampson, S. (2005), Integrity Warriors: Global Morality and the Anti-corruption Movement in the Balkans, i Haller, D. & Shore, C. (eds.), *Corruption: Anthropological Perspectives*, London & Ann Arbor: Pluto Press
- Sarang, S. & Clarke, A. (2002), Constructing an account by contrast in counselling for childhood genetic testing, i *Social Science & Medicine*, 54, 295-308
- Saussure, F. de (1916/1970), *Kurs i allmän lingvistik*, u. o.: Bo Cavefors Bokförlag
- Schierenbeck, I. (2004), "En välfärdsstat för alla? Frontlinjebyråkrater och invandrarklienter", i SOU 2004:49, *Engagemang, mångfald och integration. Om möjligheter och hinder för politisk jämlikhet*, Stockholm: Fritzes.
- Schütz, A. (1953/1999), *Den sociala världens fenomenologi*, Göteborg: Bokförlaget Daidalos
- Schwartz, B. (1967), The Social Psychology of the Gift, i *The American Journal of Sociology*, 1, 1967
- Schönbach, P. (1990), *Account Episodes. The Management or Escalation of Conflict*, Cambridge: Cambridge University Press
- Scott M. B. & Lyman S. M. (1968), Accounts, i *American Sociological Review*, Vol. 33, No. 1, 46-62
- Semin, G. R. & Manstead, A. S. R. (1983), *The Accountability of Conduct. A Social Psychological Analysis*, London: Academic Press
- Shapiro, S. P. (1990), Collaring the Crime, not the Criminal: Reconsidering the Concept of White-Collar Crime, i *American Sociological Review*, Vol. 55, No. 3 (Jun., 1990), 346-365
- Silverman, D. (1993/1995), *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Silverman, D. (2004), The Construction of 'Delicate' Objects in Counselling, i Wetherell, M., Taylor, S. & Yates, S. J. (eds.), *Discourse Theory and Practice. A Reader*, London, Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications
- Simmel, G. (1900/1978), *The Philosophy of Money*, London, Henley & Boston: Routledge & Kegan Paul
- Simmel, G. (1908/1964), Faithfulness and Gratitude, i Wolff, K. H. (ed.), *The Sociology of Georg Simmel*, New York: The Free Press
- Sjöstrand, G. (2001), Gåveekonomin i det moderna samhället, i *Sociologisk forskning*, nr. 2, 2001
- Smart, A. (1993), Gifts, Bribes and Guanxi: A Reconsideration of Bourdieu's Social Capital, i *Cultural Anthropology*, Vol. 8, No. 3, 388-408
- Smith, D. E. (1978), 'K is Mentally Ill'. The Anatomy of a Factual Account, i *Sociology*, 12, 23-53 (från SAGE Social Science Collections)
- Sutherland, E. H. (1949), *White Collar Crime*, New York: The Dryden Press
- Sykes, G. & Matza, D. (1957), Techniques of neutralization: a theory of delinquency, i *American Sociological Review*, Vol. 22, No. 6, 664-670
- Säwe, F. (2004), *Att tala med, mot och förbi varandra. Samtal mellan föräldrar och skollärdning på en dövskola*, Lund: Sociologiska institutionen
- Taylor, C. (1994/1999), *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*, Göteborg: Bokförlaget Daidalos
- Thelander, J. (2002), "Säker är man ju aldrig". Om riskbedömningar, skepsis och förtroende för handel och bankärenden via Internet, Research Report in Sociology, 2002:2, Lund: Sociologiska institutionen
- Thelander, J. (2003), Lagercrantz och fjärlen. Om språket, verkligheten och möjligheten till kunskap, i Persson, M. & Thelander, J. (red.), *Mellan relativism och realism. Forskarstudenter om vetenskapsteori*, Working Paper in Sociology, 2003:1, Lund: Sociologiska institutionen
- Thelander, J. (2005), *Korruption – en begränsad litteraturgenomgång*, Research Report, Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour, Lund: Sociologiska institutionen

- Theobald, R. & Williams, R. (2000), Combating Corruption in Botswana: Regional Role Model or Deviant Case?, i Doig, A. & Theobald, R. (eds.) (2000), *Corruption and Democratisation*, London & Portland (Oregon): Frank Cass
- Theobald, R. (1990), *Corruption, Development and Underdevelopment*, London: The MacMillan Press
- Theobald, R. (2000), Conclusion: Prospects for Reform in a Globalised Economy, i Doig, A. & Theobald, R. (eds.) (2000), *Corruption and Democratisation*, London & Portland (Oregon): Frank Cass
- Thurén, T. (1995), *Tanken, språket och verkligheten. En bok om vår verklighetsbild och hur den byggs upp*, Stockholm: Liber
- Weisburd, D., Wheeler, S., Waring, E. & Bode, N. (1991), *Crimes of the Middle Classes. White-Collar Offenders in the Federal Courts*, New Haven & London: Yale University Press
- Werner, C. (2000), Gifts, bribes and development in post-Soviet Kazakstan, i *Human Organization*, Vol. 59, No. 1, 2000
- Williams, R. (2000), Introduction, i Williams, R. & Theobald, R. (eds.) (2000), *The Politics of Corruption 2: Corruption in the Developing World*, Cheltenham & Northampton: Edward Elgar Publishing Limited
- Winther Jørgensen, M. & Phillips, L. (2000), *Diskursanalys som teori och metod*, Lund: Studentlitteratur
- Wästerfors, D. (2004), *Berättelser om mutor. Det korruptas betydelse bland svenska affärsmän i Öst- och Centraleuropa*, Stockholm & Stehag: Symposium
- Wästerfors, D. & Holsánová, J. (2005), Examples as crucial arguments in discourse on 'others', i *Text*, 25 (4), 519-554
- Åkerström, M. (2002), Slaps, punches, pinches – but not violence: boundary-work in nursing homes for the elderly, i *Symbolic Interaction*, Vol. 25, No. 4, 515-536
- Åkerström, M. (2005), *Känsliga gåvor*, presentation på seminariet "Vad vet vi egentligen om korruption" (Transparency International Sverige och UD Globalt Ansvar), Stockholm, maj 2005
- Åkerström, M. (2006), Doing ambivalence: embracing innovation – at arm's length, i *Social Problems*, februari 2006
- Østerberg, D. (1977/1991), *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung*, Göteborg: Bokförlaget Korpen

Internetreferenser

- Danida, www.danida.dk (051019), *Danida Anti-Corruption Code of Conduct* (Danida, 2004)
- Danida, www.danida.dk (051019), *Danida Anti-Corruption Code of Conduct. Guide to the Code* (Danida, 2004)
- FN, www.unodc.org (051019), *UN Anti-Corruption Toolkit* (FN, 2004)
- Institutet Mot Mutor, www.institutetmotmutor.se (051019)
- Nationalencyklopedin, www.ne.se (051108)
- Norad, www.norad.no (051019)
- Sida, www.sida.se (051019), *En vägledning vid misstanke om korruption* (Sida, 2003)
- Sida, www.sida.se (051019), *Sidas antikorrupsionsregel* (Sida, 2004)
- Transparency International, www.transparency.org (051108), *Corruption Perceptions Index 2005* (Transparency International, 2005)
- U4, www.u4.no (051019)

Publikationer från Sociologiska institutionen Lunds universitet

Beställes från Sociologiska institutionen, Box 114, 221 00 Lund

Telefax 046-222 47 94 E-post repro@soc.lu.se.

Vänligen ange person- eller organisationsnummer.

Böckerna levereras mot faktura.

Aktuella priser anges på www.soc.lu.se/info/publ.

Lund Dissertations in Sociology (ISSN 1102-4712)

- 13 Anders Neergaard *Grasping the Peripheral State: A Historical Sociology of Nicaraguan State Formation* 401 sidor ISBN 91-89078-00-4 (1997)
- 14 Gudmund Jannisa *The Crocodile's Tears: East Timor in the Making* 328 sidor ISBN 91-89078-02-0 (1997)
- 15 Eduardo Naranjo *Den auktoritära staten och ekonomisk utveckling i Chile: Jordbruket under militärregimen 1973-1981* 429 sidor ISBN 91-89078-03-9 (1997)
- 16 Arne Wangel *Safety Politics and Risk Perceptions in Malaysian Industry* 404 sidor ISBN 91-89078-06-3 (1997)
- 17 Jan Inge Jönhill *Samhället som system och dess ekologiska omvärld: En studie i Niklas Luhmanns sociologiska systemteori* 521 sidor ISBN 91-89078-09-8 (1997)
- 18 Per Lindquist *Det klyvbara ämnet: Diskursiva ordningar i svensk kärnkraftspolitik 1972-1980* 445 sidor ISBN 91-89078-11-X (1997)
- 19 Elvi Richard *I första linjen: Arbetsledares mellanställning, kluvenhet och handlingsstrategier i tre organisationer* 346 sidor ISBN 91-89078-17-9 (1997)
- 20 Mia Einarsdotter-Wahlgren *Jag är konstnär! En studie av erkännandeprocessen kring konstnärskapet i ett mindre samhälle* 410 sidor ISBN 91-89078-20-9 (1997)
- 21 Margareta Nilsson-Lindström *Tradition och överskridande: En studie av flickors perspektiv på utbildning* 165 sidor ISBN 98-89078-27-6 (1998)
- 22 Margareta Popoola *Det sociala spelet om Romano Platso* 294 sidor ISBN 91-89078-33-0 (1998)
- 23 Annika Eriksson *En gangster kunde kanske älska sin mor... Produktionen av moraliska klichéer i amerikanska polis- och deckarserier* 194 sidor ISBN 91-89078-36-5 (1998)
- 24 Teketel Abebe Kebede *'Tenants of the State': The Limitations of Revolutionary Agrarian Transformation in Ethiopia, 1974-1991* 364 sidor ISBN 91-89078-38-1 (1998)

- 25 Vesa Leppänen *Structures of District Nurse–Patient Interaction*
256 sidor ISBN 91-89078-44-6 (1998)
- 26 Zeth Idof Ståhl *Den goda viljans paradoxer: Reformers teori och praktik speglade i lärares erfarenheter av möten i skolan* 259 sidor
ISBN 91-89078-45-4 (1998)
- 27 Bengt-Åke Gustafsson *Symbolisk organisering: En studie av organisatorisk förändring och meningsproduktion i fyra industriföretag* 343 sidor ISBN 91-89078-48-9 (1998)
- 28 Martin Munk *Livsbaner gennem et felt: En analyse af eliteidrætsudøveres sociale mobilitet og rekonversioner af kapital i det sociale rum* 412 sidor ISBN 91-89078-72-1 (1999)
- 29 Lottie Wahlin *Den rationella inbrottstjuven? En studie om rationalitet och rationellt handlande i brott* 172 sidor ISBN 91-89078-85-3 (1999)
- 30 Chris Mathieu *The Moral Life of the Party: Moral Argumentation and the Creation of meaning in the Europe Policy Debates of the Christian and Left-Socialist Parties in Denmark and Sweden 1960-1996* 404 sidor ISBN 91-89078-96-9 (1999)
- 31 Roland Ahlstrand *Förändring av deltagandet i produktionen: Exempel från slutmonteringsfabriker i Volvo* 165 sidor ISBN 91-7267-008-8 (2000)
- 32 Mikael Klintman *Nature and the Social Sciences: Examples from the Electricity and Waste Sectors* 209 sidor ISBN 91-7267-009-6 (2000)
- 33 Kerstin Hultén *Datorn på köksbordet: En studie av kvinnor som distansarbetar i hemmet* 181 sidor ISBN 91-89078-77-2 (2000)
- 34 Åke Nilsén *"en empirisk vetenskap om duet": Om Alfred Schutz bidrag till sociologin* 164 sidor ISBN 91-7267-020-7 (2000)
- 35 Magnus Karlsson *Från Jernverk till Hjärnverk: Ungdomstidens omvandling i Ronneby under tre generationer* 233 sidor
ISBN 91-7267-022-3 (2000)
- 36 Verica Stojanovic *Unga arbetslösas ansikten: Identitet och subjektivitet i det svenska och danska samhället* 237 sidor ISBN 91-7267-042-8 (2001)
- 37 Bradley D. Knopff *Reservation Preservation: Powwow Dance, Radio, and the Inherent Dilemma of the Preservation Process* 218 sidor
ISBN 91-7267-065-7 (2001)
- 38 Sergio Cuadra *Mapuchefolket – i gränsernas land: En studie av autonomi, identitet, etniska gränser och social mobilisering* 247 sidor
ISBN 91-7267-096-7 (2001)
- 39 Charlotta Ljungberg *Bra mat och dåliga vanor: Om förtroendefulla relationer och oroliga reaktioner på livsmedelsmarknaden* 177 sidor
ISBN 91-7267-097-5 (2001)
- 40 Christina Spännar *Med främmande bagage: Tankar och erfarenheter hos unga människor med ursprung i annan kultur, eller Det postmoderna främlingskapet* 232 sidor ISBN 91-7267-100-9 (2001)
- 41 Rolf Larsson *Between Crisis and Opportunity: Livelihoods, diversification, and inequality among the Meru of Tanzania* 519 sidor Ill. ISBN 91-7267-101-7 (2001)

- 42 Fouday Kamara *Economic and Social Crises in Sierra Leone: The Role of Small-scale Entrepreneurs in Petty Trading as a Strategy for Survival 1960-1996* 239 sidor ISBN 91-7267-102-5 (2001)
- 43 Birgitta Höglund *Ute & Inne: Kritisk dialog mellan personalkollektiv inom psykiatrin* 206 sidor ISBN 91-7267-103-3 (2001)
- 44 Christopher Kindblad *Gift and Exchange in the Reciprocal Regime of the Miskito on the Atlantic Coast of Nicaragua, 20th Century* 279 sidor ISBN 91-7267-113-0 (2001)
- 45 Erik Wesser "Har du varit ute och shoppat, Jacob?" *En studie av Finansinspektionens utredning av insiderbrott under 1990-talet* 217 sidor ISBN 91-7267-114-9 (2001)
- 46 Henrik Stenberg *Att bli konstnär: Om identitet, subjektivitet och konstnärskap i det senmoderna samhället* 219 sidor ISBN 91-7267-121-1 (2002)
- 47 Adriana Copes *Entering Modernity: The Marginalisation of the Poor in the Developing Countries. An Account of Theoretical Perspectives from the 1940's to the 1980's* 184 sidor ISBN 91-7267-124-6 (2002)
- 48 Carl Cassegård *Shock and Naturalization: An inquiry into the perception of modernity* 249 sidor ISBN 91-7267-126-2 (2002)
- 49 Åsa Waldo *Staden och resandet: Mötet mellan planering och vardagsliv* 235 sidor ISBN 91-7267-123-8 (2002)
- 50 Johan Stierna *Lokal översättning av svenskhet och symboliskt kapital: Det svenska rummet i Madrid 1915-1998* 300 sidor ISBN 91-7267-136-X (2003)
- 51 Malin Arvidson *Demanding Values: Participation, empowerment and NGOs in Bangladesh* 214 sidor ISBN 91-7267-138-6 (2003)
- 52 Mario Zetino Duarte *Vi kanske kommer igen, om det låser sig: Kvinnors och mäns möte med familjerådgivning* 246 sidor ISBN 91-7267-141-6 (2003)
- 53 Lisbeth Lindell *Mellan 'frisk och sjuk: En studie av psykiatrisk öppenvård* 310 sidor ISBN 91-7267-143-2 (2003)
- 54 Peter Gregersen *Making the Most of It? Understanding the social and productive dynamics of small farmers in semi-arid Iringa, Tanzania* 263 sidor ISBN 91-7267-147-5 (2003)
- 55 Frans Oddner *Kafékultur, kommunikation och gränser* 296 sidor ISBN 91-7267-157-2 (2003)
- 56 Torun Elsrud *Taking Time and Making Journeys: Narratives on Self and the Other among Backpackers* 225 sidor ISBN 91-7267-164-5 (2004)
- 57 Erika Jörgensen *Hållbar utveckling, samhällsstruktur och kommunal identitet: En jämförelse mellan Västervik och Varberg* 242 sidor ISBN 91-7267-163-3 (2004)
- 58 Marianne Hedlund *Shaping Justice: Defining the disability benefit category in Swedish social policy* 223 sidor ISBN 91-7267-167-X (2004)
- 59 Jeanette Hägerström *Vi och dom och alla dom andra andra på Komvux: Etnicitet, genus och klass i samspel* 234 sidor ISBN 91-7267-169-6 (2004)
- 60 Filippa Säwe *Att tala med, mot och förbi varandra: Samtal mellan föräldrar och skolledning på en dövskola* 215 sidor ISBN 91-7267-173-4 (2004)
- 61 Lars-Erik Alkvist *Max Weber och kroppens sociologi* 271 sidor ISBN 91-7267-178-5 (2004)

- 62 Aina Winsvold *Når arbeidende barn mobiliserer seg: En studie av tre unioner i Karnataka, India* 300 sidor ISBN 91-7267-183-1 (2004)
- 63 Stine Thorsted *IT-retorik og hverdagsliv: Et studie af fødevarerhandel over Internet* 219 sidor ISBN 91-7267-186-6 (2005)

Licentiate's Dissertations in Sociology (ISSN 1403-6061)

- 1996:1 Forsberg, Pia *Välfärd, arbetsmarknad och korporativa institutioner: En studie av Trygghetsrådet SAF/PTK* 147 sidor ISBN 91-89078-07-1
- 1996:2 Klintman, Mikael *Från "trivialt" till globalt: Att härleda miljöpåverkan från motiv och handlingar i urbana sfärer* 171 sidor ISBN 91-89078-46-2
- 1996:3 Höglund, Birgitta *Att vårda och vakta: Retorik och praktik i en rättspsykiatrisk vårdkontext* 215 sidor ISBN 91-89078-68-3
- 1997:1 Jacobsson, Katarina *Social kontroll i dövvärlden* 148 sidor ISBN 91-89078-18-7
- 1997:2 Arvidsson, Adam *Den sociala konstruktionen av "en vanlig Människa": Tre betraktelser kring reklam och offentlighet* 122 sidor ISBN 91-89078-26-8
- 1998:1 Lundberg, Magnus *Kvinnomisshandel som polisärende: Att definiera och utdefiniera* 136 sidor ISBN 91-89078-40-3
- 1998:2 Stojanovic, Verica *Att leva sitt liv som arbetslös... Svenska och danska ungdomars relationer, ekonomi, bostadssituation och värdesättning av arbete* 148 sidor ISBN 91-89078-54-3
- 1998:3 Wesser, Erik *Arbetsmarknad och socialförsäkring i förändring: En studie av långtidssjukskrivning och förtidspensionering på 90-talet* 150 sidor ISBN 91-89078-57-8
- 1999:1 Radmann, Aage *Fotbollslandskapet: Fotboll som socialt fenomen* 167 sidor ISBN 91-89078-81-0
- 1999:2 Waldo, Åsa *Vardagslivets resor i den stora staden* 288 sidor ISBN 91-89078-88-8
- 1999:3 Säwe, Filippa *Om samförstånd och konflikt: Samtal mellan föräldrar och skolledning på en specialskola* 159 sidor ISBN 91-89078-93-4
- 1999:4 Schmitz, Eva *Arbetarkvinnors mobiliseringar i arbetarrörelsens barndom: En studie av arbetarkvinnors strejkaktiviteter och dess inflytande på den svenska arbetarrörelsen* 138 sidor ISBN 91-89078-99-3
- 2000:1 Copes, Adriana *Time and Space: An Attempt to Transform Relegated Aspects in Central Issues of the Sociological Inquiry* 177 sidor ISBN 91-7267-003-7
- 2000:2 Gottskalksdottir, Bergthora *Arbetet som en port till samhället: Invandrarakademikers integration och identitet* 89 sidor ISBN 91-7267-012-6
- 2000:3 Alkvist, Lars-Erik *Max Weber och rationalitetsformerna* 176 sidor ISBN 91-7267-019-3
- 2001:1 Bergholtz, Zinnia *Att arbeta förebyggande: Tankar kring ett hälsoprojekt* 50 sidor ISBN 91-7267-043-6

- 2005:1 Hannah Bing Jackson *Det fragmenterede fællesskab: Opfattelser af sociale fællesskabers funktion og deres udvikling i det senmoderne samfund* 162 sider ISBN 91-7267-190-4

Lund Studies in Sociology (ISSN 0460-0045)

- 1 Sara Goodman & Diana Mulinari (red) *Feminist Interventions in Discourses on Gender and Development: Some Swedish Contributions* 250 sider ISBN 91-89078-51-9 (1999)
- 2 Roland Ahlstrand *Norrköpingsmodellen: – ett projekt för ny sysselsättning åt personalen vid Ericsson Telecom AB i Norrköping* 114 sider ISBN 91-7267-026-6 (2001)
- 3 Göran Djurfeldt & Pernille Gooch *Bondkärningar – kvinnoliv i en manlig värld* 60 sider ISBN 91-7267-095-9 (2001)
- 4 Karen Davies *Disturbing Gender: On the doctor—nurse relationship* 115 sider ISBN 91-7267-108-4 (2001)
- 5 Jan Olof Nilsson & Kjell Nilsson *Old Universities in New Environments: New Technology and Internationalisation Processes in Higher Education* 116 sider ISBN 91-7267-174-2 (2004)

Research Reports in Sociology (ISSN 1651-596X)

- 1996:1 Ahlstrand, Roland *En tid av förändring: Om involvering och exkludering vid Volvos monteringsfabrik i Torslanda 1991-1993* 116 sider ISBN 91-89078-15-2
- 1997:1 Lindblad, Eva, et al *Unga vuxna: Berättelser om arbete, kärlek och moral* 192 sider ISBN 91-89078-14-4
- 1997:2 Lindén, Anna-Lisa (red) *Thinking, Saying, Doing: Sociological Perspectives on Environmental Behaviour* 103 sider ISBN 91-89078-13-6
- 1997:3 Leppänen, Vesa *Inledning till den etnometodologiska samtalsanalysen* 76 sider ISBN 91-89078-16-0
- 1997:4 Dahlgren, Anita & Ingrid Claezon *Nya föräldrar: Om kompisföräldraskap, auktoritet och ambivalens* 117 sider ISBN 91-89078-08-X
- 1997:5 Persson, Anders (red) *Alternativ till ekonomismen* 71 sider ISBN 91-89078-22-5
- 1997:6 Persson, Anders (red) *Kvalitet och kritiskt tänkande* 67 sider ISBN 91-89078-25-X
- 1998:1 Isenberg, Bo (red) *Sociology and Social Transformation: Essays by Michael Mann, Chantal Mouffe, Göran Therborn, Bryan S. Turner* 79 sider ISBN 91-89078-28-4

- 1998:2 Björklund Hall, Åsa *Sociologidoktorer: Forskarutbildning och karriär* 84 sidor ISBN 91-89078-31-4
- 1998:3 Klintman, Mikael *Between the Private and the Public: Formal Carsharing as Part of a Sustainable Traffic System – an Exploratory Study* 96 sidor ISBN 91-89078-32-2
- 1998:4 Lindén, Anna-Lisa & Annika Carlsson-Kanyama *Dagens livsstilar i framtidens perspektiv* 74 sidor ISBN 91-89078-37-7
- 1998:5 Ahlstrand, Roland *En tid av förändring: Dominerande koalitioner och organisationsstrukturer vid Volvo Lastvagnars monteringsfabriker i Tuve 1982-1994* 94 sidor ISBN 91-89078-37-3
- 1998:6 Sahlin, Ingrid *The Staircase of Transition: European Observatory on Homelessness. National Report from Sweden* 66 sidor ISBN 91-89078-39-X
- 1998:7 Naranjo, Eduardo *En kortfattad jämförelse mellan den asiatiska och chilenska socioekonomiska erfarenheten* 42 sidor ISBN 91-89078-42-X
- 1998:8 Bosseldal, Ingrid & Johanna Esseveld *Bland forskande kvinnor och teoretiserande män: Jämställdhet och genus vid Sociologiska institutionen i Lund* 103 sidor ISBN 91-89078-59-4
- 1998:9 Bosseldal, Ingrid & Carl Hansson *Kvinnor i mansrum: Jämställdhet och genus vid Sociologiska institutionen i Umeå* 82 sidor ISBN 91-89078-60-8
- 1998:10 Bosseldal, Ingrid & Merete Hellum *Ett kvinnligt genombrott utan feminism? Jämställdhet och genus vid Sociologiska institutionen i Göteborg* 83 sidor ISBN 91-89078-61-6
- 1998:11 Morhed, Anne-Marie *Det motstridiga könet: Jämställdhet och genus vid Sociologiska institutionen i Uppsala* 103 sidor ISBN 91-89078-62-4
- 1998:12 Bosseldal, Ingrid & Sanja Magdalenic *Det osynliga könet: Jämställdhet och genus vid Sociologiska institutionen i Stockholm* 71 sidor ISBN 91-89078-63-2
- 1998:13 Bosseldal, Ingrid & Stina Johansson *Den frånvarande genusteorin: Jämställdhet och genus vid Sociologiska institutionen i Linköping* 62 sidor ISBN 91-89078-64-0
- 1998:14 Hydén, Håkan & Anna-Lisa Lindén (red) *Lagen, rätten och den sociala tryggheten: Tunnelbygget genom Hallandsåsen* 154 sidor ISBN 91-89078-67-5
- 1998:15 Sellerberg, Ann-Mari (red) *Sjukdom, liv och död – om samband, gränser och format* 165 sidor ISBN 91-89078-66-7
- 1999:1 Pacheco, José F. (ed.) *Cultural Studies and the Politics of Everyday Life: Essays by Peter Dahlgren, Lars Nilsson, Bo Reimer, Monica Rudberg, Kenneth Thompson, Paul Willis. Introductory comments by Ron Eyerman and Mats Trondman* 105 sidor ISBN 91-89078-84-5
- 1999:2 Lindén, Anna-Lisa & Leonardas Rinkevicius (eds.) *Social Processes and the Environment – Lithuania and Sweden* 171 sidor ISBN 91-7267-002-9

- 2000:1 Khalaf, Abdulhadi *Unfinished Business – Contentious Politics and State-Building in Bahrain* 120 sidor ISBN 91-7267-004-5
- 2000:2 Pacheco, José F. (red.) *Kultur, teori, praxis: Kultursociologi i Lund* 238 sidor ISBN 91-7267-015-0
- 2000:3 Nilsson, Jan Olof *Berättelser om Den Nya Världen* 92 sidor ISBN 91-7267-024-X
- 2001:1 Alkvist, Lars-Erik *Max Webers verklighetsvetenskap* 147 sidor ISBN 91-7267-099-1
- 2001:2 Pacheco, José F. (red) *Stadskultur: Bidrag av Eric Clark, Richard Ek, Mats Franzén, Camilla Haugaard, Magnus Carlsson, Charlotte Kira-Kimby, José F. Pacheco, Margareta Popoola, Ingrid Sahlin, Catharina Thörn, Magnus Wennerhag, Niklas Westberg* 125 sidor ISBN 91-7267-115-7
- 2002:1 Wendel, Monica *Kontroversen om arbetstidsförkortning: En sociologisk studie av tre försök med arbetstidsförkortning inom Malmö kommun* 209 sidor ISBN 91-7267-166-5
- 2002:2 Thelander, Joakim *"Säker är man ju aldrig": Om riskbedömningar, skepsis och förtroende för handel och bankärenden via Internet* 58 sidor ISBN 91-7267-117-3
- 2002:3 Dahlgren, Anita *Idrott, motion och andra fritidsintressen: En enkätundersökning bland 17-åriga flickor och pojkar i Landskrona, Kävlinge och Svalöv* 39 sidor ISBN 91 7267-123-8 (2002)
- 2002:4 Wendel, Monica *Mot en ny arbetsorganisering: En sociologisk studie av några försöksprojekt med flexibla arbetstider och distansarbete inom Malmö kommun* 144 sidor ISBN 91-7267-129-7
- 2002:5 Sörensen, Jill *Utvärderingsmodell för flexibla arbetstider inom Malmö kommun* 76 sidor ISBN 91-7267-132-7
- 2003:1 Mikael Klintman & Kjell Mårtensson, med Magnus Johansson *Bioenergi för uppvärmning – hushållens perspektiv* 98 sidor ISBN 91-7267-148-3
- 2004:1 Sara Johnsdotter *FGM in Sweden: Swedish legislation regarding "female genital mutilation" and implementation of the law* 68 sidor ISBN 91-7267-162-9
- 2004:2 Annika Carlsson-Kanyama, Anna-Lisa Lindén & Björn Eriksson *Hushållskunder på elmarknaden: Värderingar och beteenden* 133 sidor ISBN 91-7267-166-9
- 2005:1 Anna-Lisa Lindén et al *Mat, hälsa och oregelbundna arbetstider* 216 sidor ISBN 91-7267-187-4

Working Papers in Sociology (1404-6741)

- 1997:1 Sjöberg, Katarina (red) *Vetenskapsteori* 92 sidor ISBN 91-89078-10-1
- 1997:2 Lindholm, Jonas & Kirstine Vinderskov *Generationen der blev kulturpendlere: Et kvalitativt studie af unge muslimers hverdag* 171 sidor ISBN 91-89078-19-5

- 1999:1 Jørgensen, Erika *Perspektiv på social hållbarhet i Varberg och Västervik* 65 sidor ISBN 91-89078-75-6
- 1999:2 Holmström, Ola *En utvärdering av en utvärdering eller Berättelsen om hur jag förlorade min sociologiska oskuld* 93 sidor ISBN 91-89078-91-8
- 2000:1 Kimby, Charlotte Kira & Camilla Haugaard *Kroppen i den computermedierede kommunikation* 93 sidor ISBN 91-7267-007-X
- 2000:2 Bing Jackson, Hannah *Forandringer i arbejdslivet og i familjelivet: Om kvinders livsformer ved årtusindeskiftet* 43 sidor ISBN 91-7267-017-7
- 2000:3 Bing Jackson, Hannah *Family and Fertility Patterns in Denmark – a “Postmodern” Phenomenon: On the relationship between women’s education and employment situation and the changes in family forms and fertility* 52 sidor ISBN 91-7267-018-5
- 2002:1 Henecke, Birgitta & Jamil Khan *Medborgardeltagande i den fysiska planeringen: En demokratiteoretisk analys av lagstiftning, retorik och praktik* 38 sidor ISBN 91-7267-134-3
- 2003:1 Persson, Marcus & Joakim Thelander *Mellan relativism och realism: Forskarstudenter om vetenskapsteori* 89 sidor ISBN 91-7267-146-7
- 2003:2 Barmark, Mimmi *Sjuka hus eller sjuka människor? Om boenderelaterad ohälsa bland malmöbor* 46 sidor ISBN 91-7267-151-3
- 2004:1 Marcus Persson & Katarina Sjöberg (red) *Om begrepp och förståelse: Att problematisera det enkla och förenkla det svåra* 61 sidor ISBN 91-7267-171-8

Evaluation Studies

- 1997:1 Persson, Anders *Räddningstjänstutbildning för brandingenjörer – en utvärdering* 37 sidor ISBN 91-89078-12-8
- 1997:2 Björklund Hall, Åsa *På spaning efter tillvaron som doktorand – med hjälp av forskarstuderandes röster* 72 sidor ISBN 91-89078-21-7
- 1998:1 Bierlein, Katja, Leila Misirli & Kjell Nilsson *Arbetslivsrehabilitering i samverkan: Utvärdering av Projekt Malmö Rehab 2000* 63 sidor ISBN 91-89078-30-6
- 1998:2 Mulinari, Diana *Reflektioner kring projektet KvinnoKrami/MOA* 84 sidor ISBN 91-89078-55-1
- 1998:3 Mulinari, Diana & Anders Neergard *Utvärdering av projektet ”Steg till arbete”* 72 sidor ISBN 91-89078-56-X
- 1998:4 Misirli, Leila & Monica Wendel *Lokal samverkan – till allas fördel?: En utvärdering av Trelleborgsmodellen – ett arbetsmarknadspolitiskt försök med ”friår”, inom Trelleborgs kommun* 45 sidor ISBN 91-89078-58-6
- 1998:5 Bierlein, Katja & Leila Misirli *Samverkan mot ungdomsarbetslöshet: Utvärdering av projekt Kompassen i Helsingborg* 80 sidor ISBN 91-89078-69-1

- 1999:1 Bierlein, Katja & Ellinor Platzer *Myndighetssamverkan i projekt Malmö Rehab 2000: Utvärdering 1997-98* 75 sidor
ISBN 91-89078-74-8
- 1999:2 Ahlstrand, Roland & Monica Wendel *Frågor kring samverkan: En utvärdering av Visionsbygge Burlöv – ett myndighetsövergripande projekt för arbetslösa invandrare* 51 sidor ISBN 91-89078-82-9
- 1999:3 Nilsson Lindström, Margareta *En processutvärdering av projektet Trampolinen: Ett vägledningsprojekt riktat till långtidsarbetslösa vid Arbetsförmedlingen i Lomma* 104 sidor ISBN 91-89078-94-2
- 1999:4 Nilsson Lindström, Margareta *En processutvärdering av projektet New Deal: Ett vägledningsprojekt för långtidsarbetslösa kvinnor inom kontor och administration* 107 sidor ISBN 91-89078-95-0
- 1999:5 Wendel, Monica *Utvärdering av projekt arbetsLÖSningar: En arbetsmarknadsåtgärd i samverkan för långtidssjukskrivna och långtidsarbetslösa* 63 sidor ISBN 91-7267-000-2

Afrint Working Paper (ISSN 1651-5897)

- 1 Larsson, Roilf, Hans Holmén & Mikael Hammarskjöld *Agricultural Development in Sub-Saharan Africa* 48 sidor ISBN 91-7267-133-5
- 2 Djurfeldt, Göran & Magnus Jirstrom *Asian Models of Agricultural Development and their Relevance to Africa* 47 sidor ISBN 91-7267-137-8

Studies in Bodies, Gender and Society (ISSN 1652-1102)

- 1 Adam Hansson *Det manliga klimakteriet: Om försöker att lansera ett medicinsk begrepp* 50 sidor ISBN 91-7267-158-0 (2003)
- 2 Maria Norstedt *Att skapa dikotomier och bibehålla genusordningar: En analys av tidningen Taras berättelser om kropp, kön och medelålder* 52 sidor
ISBN 91-7267-159-9 (2003)

Lund Studies in Media and Communication (ISSN 1104-4330)

- 4 Åsa Thelander *En resa till naturen på reklamens villkor* 216 sidor ISBN 91-7267-125-4 (ak. avh. 2002)
- 5 Ulrika Sjöberg, *Screen Rites: A study of Swedish young people's use and meaning-making of screen-based media in everyday life* 314 sidor ISBN 91-7267-128-9 (ak. avh. 2002)
- 6 Charlotte Simonsson *Den kommunikativa utmaningen: En studie av kommunikationen mellan chef och medarbetare i en modern organisation* 272 sidor ISBN 91-7267-131-9 (ak. avh. 2002)

- 7 Mats Heide *Intranät – en ny arena för kommunikation och lärande* 244 sidor
ISBN 91-7267-130-0 (ak. avh. 2002)
- 8 Helena Sandberg *Medier & fetma: En analys av vikt* 297 sidor
ISBN 91-7267-170-X (ak. avh. 2004)

Media and Communication Studies Research Reports (ISSN 1404-2649)

- 1998:1 Linderholm, Inger *Miljöanpassad trafik i Vetlanda kommun: En första utvärdering av ett informationsprojekt om förbättrat trafikbeteende till förmån för miljön, på uppdrag av Vägverket* 104 sidor ISBN 91-89078-50-0
- 1999:1 Linderholm, Inger *Själv Säker 1996, 1997 och 1998: En utvärdering av tre års trafiksäkerhetskampanj riktad till unga trafikanter i Skaraborgs län* 54 sidor ISBN 91-89078-73-X
- 1999:2 Jarlbro, Gunilla *Miljöanpassad trafik i Vetlanda kommun: En andra utvärdering av ett Community Intervention-projekt på uppdrag av Vägverket* 51 sidor ISBN 91-89078-90-X
- 2000:1 Jarlbro, Gunilla *Miljöanpassad trafik i Vetlanda kommun: En tredje utvärdering av ett Community Intervention-projekt på uppdrag av Vägverket* 42 sidor ISBN 91-7267-023-1
- 2001:1 Palm, Lars *Istället för höjda bensinskatter? En analys av projektet "Miljöanpassad trafik i Vetland"* 50 sidor ISBN 91-7267-104-1
- 2001:2 Palm, Lars & Marja Åkerström *Vem utmanade vem? En utvärdering av projektet "Utmanarkommunerna"* 56 sidor ISBN 91-72667-106-8
- 2001:3 Jarlbro, Gunilla *Forskning om miljö och massmedier: En forskningsöversikt* 35 sidor ISBN 91-7267 112-2
- 2003:1 Jarlbro, Gunilla *Manliga snillen och tokiga feminister: En analys av mediernas rapportering kring tillsättningen av professuren i historia vid Lunds universitet våren 2002* 35 sidor ISBN 91-7267-145-9
- 2004:1 Gunilla Jarlbro *Mellan tonårsfylleri och prisvärda lådviner: En analys av pressens rapportering av alkohol första halvåret 1995, 1998 och 2003* 45 sidor ISBN 91-7267-172-6
- 2004:2 Tobias Olsson *Oundgängliga resurser: Om medier, IKT och lärande bland partipolitiskt aktiva ungdomar* 122 sidor ISBN 91-7267-176-9

Media and Communication Studies Working Papers (ISSN 1404-2630)

- 1998:1 Bengtsson/Hjorth/Sandberg/Thelander *Möten på fältet: Kvalitativ metod i teori och praktik* 150 sidor ISBN 91-89078-34-9

- 1998:2 Jonsson, Pernilla & Lars Uhlin *Digital-TV: Inte bara ettor och nollor. En mångdimensionell studie av digital-TV i allmänhetens intresse* 113 sidor ISBN 91-89078-41-1
- 1999:1 Sandberg, Helena & Åsa Thelander *När miljökrisen är här: Fallet Hallandsåsen – människors oro, deras upplevelser av myndigheters agerande och medias roll* 114 sidor ISBN 91-89078-71-3
- 1999:2 Åkerström, Marja *Internet och demokratin* 100 sidor ISBN 91-89078-86-1
- 1999:3 Sjöberg, Ulrika *I dataspelens värld: En studie om hur barn använder och upplever dataspel* 89 sidor ISBN 91-89078-98-5
- 2000:1 Heide, Mats *Metateorier och forskning om informationsteknik* 92 sidor ISBN 91-7267-005-3
- 2000:2 Jonsson, Pernilla & Lars Uhlin ... *och nu blir det digital-TV!: Vision och verklighet bland vanligt folk* 80 sidor ISBN 91-7267-016-9

Lund Monographs in Social Anthropology (ISSN 1101-9948)

- 3 Enrique Pérez-Arias *Mellan det förflutna och framtiden: Den sandinistiska revolutionen i Nicaragua* 322 sidor ISBN 91-89078-01-2 (ak. avh. 1997)
- 4 B. G. Karlsson *Contested Belonging: An Indigenous People's Struggle for Forest and Identity in Sub-Himalayan Bengal* 318 sidor ISBN 91-89078-04-7 (ak. avh. 1997)
- 5 Christer Lindberg (red) *Antropologiska porträtt 2* 342 sidor ISBN 91-89078-05-5 (1997)
- 6 Pernille Gooch *At the Tail of the Buffalo: Van Gujjar pastoralists between the forest and the world arena* 391 sidor ISBN 91-89078-53-5 (ak. avh. 1998)
- 7 Johnny Persson *Sagali and the Kula: A regional systems analysis of the Massim* 245 sidor ISBN 91-89078-87-X (ak. avh. 1999)
- 8 Thomas Malm *Shell Age Economics: Marine Gathering in the Kingdom of Tonga, Polynesia* 430 sidor ISBN 91-89078-97-7 (ak. avh. 1999)
- 9 Ulf Johansson Dahre *Det förgångna är framtiden: Ursprungsfolk och politiskt självbestämmande i Hawai'i* 228 sidor Ill. ISBN 91-7267-107-6 (ak. avh. 2001)
- 10 Sara Johnsdotter *Created by God: How Somalis in Swedish Exile Reassess the Practice of Female Circumcision* 301 sidor ISBN 91-7267-127-0 (ak. avh. 2002)
- 11 Oscar Andersson *Chicagoskolan: Institutionaliseringen, idétraditionen & vetenskapen* 336 sidor ISBN 91-7267-153-X (ak. avh. 2003)
- 12 Aje Carlbohm *The Imagined versus the Real Other: Multiculturalism and the Representation of Muslims in Sweden* 234 sidor ISBN 91-7267-154-8 (ak. avh. 2003)
- 13 Eva-Malin Antoniusson *Överdosisens antropologi: En kontextuell studie* 232 sidor ISBN 91-7267-161-0 (ak. avh. 2003)
- 14 Peter Parker *How Personal Networks Shape Business: An Anthropological Study of Social Embeddedness, Knowledge Development and Growth of Firms* 156 sidor ISBN 91-7267-182-3 (ak. avh. 2004)

Licentiate's Dissertation in Social Anthropology (ISSN 1404-7683)

- 1999:1 Parker, Peter *Cognition and Social Organisation: A Framework* 125 sidor ISBN 91-89078-76-4
- 1999:2 Johansson Dahre, Ulf *Politik med andra medel: En antropologisk betraktelse av rättens politiska och ideologiska förhållanden* 137 sidor ISBN 91-7267-006-1

Working Papers in Social Anthropology (ISSN 1652-442X)

- 2004:1 Kristina Göransson *Filial Children and Ageing Parents: Intergenerational Family Ties as Politics and Practice among Chinese Singaporeans* 26 sidor ISBN 91-7267-175-0

Lund Studies in Sociology of Law (ISSN 1403-7246)

- 1 Hydén, Håkan (red) *Rättssociologi – då och nu: En jubileumsskrift med anledning av rättssociologins 25 år som självständigt ämne i Sverige* 148 sidor ISBN 91-89078-23-3 (1997)
- 2 Hydén, Håkan & Alf Thoor (red) *Rätt i förändring: Om kristendenser i svensk rätt* 146 sidor ISBN 91-89078-24-1 (1997)
- 3 Hydén, Håkan *Rättssociologi som rättsvetenskap* 130 sidor ISBN 91-89078-47-0 (1998)
- 4 Carlsson, Bo *Social Steerage and Communicative Action: Essays in Sociology of Law* 326 sidor ISBN 91-89078-65-9 (1998)
- 5 Wickenberg, Per *Normstödjande strukturer: Miljötematiken börjar slå rot i skolan* 546 sidor ISBN 91-89078-78-0 (ak. avh. 1999)
- 6 Gillberg, Minna *From Green Image to Green Practice: Normative action and self-regulation* 218 sidor ISBN 91-89078-80-2 (ak. avh. 1999)
- 7 Carlsson, Bo *Social Norms & Moral Feelings: Essays in Sociology of Law* 86 sidor ISBN 91-89078-83-7 (1999)
- 8 Hydén, Håkan *Rättssociologi som emancipatorisk vetenskap* 221 sidor ISBN 91-89078-89-6 (1999)
- 9 Bartolomei, María Luisa & Håkan Hydén (eds.) *The Implementation of Human Rights in a Global World: Recreating a cross-cultural and interdisciplinary approach* 186 sidor ISBN 91-89078-92-6 (1999)
- 10 Carlsson, Bo *Excitement, Fair Play, and Instrumental Attitudes: Images of Legality in Football, Hockey, and PC Games* 89 sidor ISBN 91-7267-010-X (2000)
- 11 Ryberg-Welander, Lotti *Arbetsstidsregleringens utveckling: En studie av arbetsstidsreglering i fyra länder* 412 sidor ISBN 91-7267-011-8 (ak. avh. 2000)

- 12 Carlsson, Bo *Rättssociologi och populärkultur* 102 sidor
ISBN 91-7267-118-1 (2001)
- 13 Pfannenstill, Annika *Rättssociologiska studier inom området autism: Rättsanvändning i en kunskapskonkurrerande miljö* 214 sidor
ISBN 91-7267-120-3 (ak. avh. 2002)
- 14 Gustavsson, Håkan *Rättens polyvalens: En rättsvetenskaplig studie av sociala rättigheter och rättssäkerhet* 478 sidor ISBN 91-7267-135-1 (ak avh 2002)
- 16 Rejmer, Annika *Vårdnadstvister: En rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa* 248 sidor ISBN 91-7267-142-4 (ak. avh. 2003)
- 17 Baier, Matthias *Norm och rättsregel: En undersökning av tunnelbygget genom Hallandsåsen* 197 sidor ISBN 91-7267-144-0
- 18 Friis, Eva *Sociala utredningar om barn: En rättssociologisk studie av lagstiftningens krav, utredningarnas argumentationer och konsekvenser för den enskilde* 290 sidor ISBN 91-7267-150-5
- 19 Patrik Olsson *Legal Ideals and Normative Realities: A Case Study of Children's Rights and Child Labor Activity in Paraguay* 178 sidor ISBN 91-7256-155-6
- 20 David Hoff *Varför etiska kommittéer?* 306 sidor ISBN 91-7256-156-4
- 21 Lars Zanderin *Internkontroll och systemtillsyn av arbetsmiljön i äldreomsorgen i fyra svenska kommuner: En rättssociologisk studie* 319 sidor
ISBN 91-7267-177-7

Sociology of Law Research Reports (ISSN 1404-1030)

- 1998:1 Hydén, Håkan (red) *Rättssociologiska perspektiv på hållbar utveckling* 218 sidor ISBN 91-89078-43-8
- 1999:1 Grip, Elsa *Kan kommunen kontrollera kretsloppen? En studie i styrmedel för den fysiska samhällsplaneringen i riktning mot kretsloppssamhället* 107 sidor
ISBN 91-89078-70-5
- 1999:2 Grip et al, Elsa *"Den som tar ska ge igen": Balansering – ett rättvist system för miljöhänsyn i samhällsbyggandet?* 106 sidor
ISBN 91-89078-79-9
- 1999:3 Hydén, Håkan (red) *Aspekter av och perspektiv på normer: Rättssociologer reflekterar kring normer* 177 sidor
ISBN 91-7267-001-0
- 2000:1 Wickenberg, Per *Greening Education in Europe: Research Report on Environmental Education, Learning for Sustainable Development and local Agenda 21 in Europe* 112 sidor ISBN 91-7267-021-5
- 2000:2 Hydén, Håkan, Minna Gillberg & Per Wickenberg *Miljöledning i Citytunnelprojektet: MiC-projektet, delrapport 1: Bakgrund och samråd* 74 sidor
ISBN 91-7267-025-8
- 2003:1 Wickenberg, Per *Brunnarna i Holma: Samrådets konkreta genomförande 2000-2002 för Citytunnelprojektet i Malmö* 274 sidor
ISBN 91-7267-149-1

- 2004:1 Karsten Åström *Prioriteringar i socialtjänsten: En analys av rättsliga förutsättningar* 46 sidor ISBN 91-7267-163-7
- 2004:2 Håkan Hydén & Per Wickenberg *Utvärderingsstudie av Venprojektet* 44 sidor ISBN 91-7267-180-7
- 2004:3 Håkan Hydén (red) *Landskrona 1970–2010 i tid och rum* 111 sidor ISBN 91-7267-181-5
- 2004:4 Ellinor Platzer *En icke-lag i sökljuset: Exemplet hushållstjänster i Sverige* 122 sidor ISBN 91-7267-184-X
- 2004:5 Annika Rejmer (red) *Normvetenskapliga reflektioner* 178 sidor ISBN 91-7267-185-8

Övrigt

- Att skriva uppsats: Råd, anvisningar och bedömningskriterier inför uppsatsarbetet på MKV 203 och MKV 104* 37 sidor ISBN 91-89078-49-7
- Från seminarium till storinstitution: Sociologi i Lund 1947-1997* (Sociologiska institutionens Årsbok 1996) 105 sidor
- Institution i rörelse: Utbildning och forskning inför år 2000* (Sociologiska institutionens Årsbok 1997) 153 sidor ISBN 91-89078-29-2